

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ УРСР

ТОМ XIII

*СТАРОДАВНІ ПАМ'ЯТКИ
ІНКЕРМАНСЬКОЇ ДОЛИНИ*

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1963

*Друкується за постановою вченої ради Інституту археології
Академії наук Української РСР*

902.6
A 87

У збірнику публікуються матеріали Інкерманської археологічної експедиції, яка провадила дослідження в південно-західному Криму на території так званої Інкерманської долини в 1948, 1950 та 1952 рр. Висвітлюється історія населення південно-західного Криму в епоху пізньої античності та середньовіччя.

Відповідальний редактор
кандидат історичних наук А. Т. БРАЙЧЕВСЬКА

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ВДИ	— Вестник древней истории
ЗООИД	— Записки Одесского общества истории и древностей
ІА	— Институт археологии АН УРСР
ИАК	— Известия Археологической комиссии
ИГАИМК	— Известия Государственной академии истории материальной культуры
ІІМК	— Институт історії матеріальної культури (ІА) АН СРСР
ІТУАК	— Известия Таврической ученой архивной комиссии
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
ЛВ ІІМК	— Ленинградське відділення ІІМК (ІА) АН СРСР
МАК	— Материалы по археологии Кавказа
МДУ	— Московский Державный Университет
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
ОАК	— Отчет Археологической комиссии
СА	— Советская археология
СГАИМК	— Сообщения Государственной академии истории материальной культуры.

ПЕРЕДМОВА

Долина річки Чорної в південно-західному Криму, пониззя якої утворює так звану Інкерманську долину, насычена пам'ятками давнини видатного значення.

В середній течії річки, там, де вона виривається з гірської місцевості в передгір'я, знаходиться печерна стоянка пізнього палеоліту — всесвітньовідома Мурзак-Коба, де було виявлене парне поховання первісної людини. В гирлі р. Чорної, на вершині скелі Уч-Баш, відкрито укріплене поселення і могильник таврів — давнього населення Криму рубежу епохи бронзи і заліза. Це найдавніше з відомих нам і найбільш значне укріплення ранніх таврів. Тут же, в пониззі Інкерманської долини, відкрито комплекс таврських поселень початку епохи заліза. В цьому районі можуть бути простежені всі основні етапи розвитку ранньотаврської, так званої кизил-кобинської культури.

Заселенню Інкерманської долини з найдавніших часів сприяли добре природні умови: наявність гір, які оточували долину майже з усіх боків і захищали її від холодних вітрів, річка, родючий ґрунт і близькість до моря. Економічному і культурному розвитку населення сприяли також зручні дороги, які зв'язували долину з степовими, гірськими і приморськими частинами Кримського півострова.

В античну епоху Інкерманська долина, утворюючи природний північно-східний рубіж Гераклейського півострова, відділяла територію безпосередніх володінь Херсонеса Таврійського, його хору, від володінь таврських і скіфських племен. В Інкерманській долині відкрито цілий ряд могильників першої половини I тисячоліття н. е., в тому числі такі видатні пам'ятки пізньої античності (II—IV ст. н. е.), як Чорноріченський і Інкерманський,

що належали дуже сарматизованому пізньо-скіфському і пізньотаврському населенню, економічно тісно зв'язаному з Херсонесом. Це населення, постачаючи сільськогосподарські продукти містам, одночасно могло бути свого роду військовим заслоном від готських дружин і гунських орд, що наступали з боку степів і передгір'їв.

До наступного періоду відносяться ранньосередньовічне поселення біля Загайтанської скелі і зв'язаний з ним могильник біля висоти «Сахарна голівка» (IV—VII ст. н. е.). І тут можна говорити про місцеве сарматизоване населення, яке включало до свого складу нащадків скіфів і таврів і зберегло свої економічні і культурні зв'язки з Херсонесом. Ряд поселень і могильників відносяться до епохи середньовіччя.

Над долиною панує відома Інкерманська фортеця — середньовічна Каламіта з розміщеннями біля неї печерними монастирями. Останні виникають починаючи з IX ст., коли феодальні відносини в Інкерманській долині помітно змінюються і розвивається монастирське землеволодіння. Збудована вперше в часи раннього середньовіччя, Каламіта в XIV—XV ст. перетворюється в добре укріпленний торговельний порт Мангупського князівства, що панувало в цей час у південно-західному Криму.

Пам'ятки Інкерманської долини висвітлюють найважливіші періоди давньої і середньовічної історії Криму. Дослідження і публікація цих пам'яток безперечно допоможе вирішенню багатьох складних питань історії півдня Східної Європи. Проте до 1948 р. на території Інкерманської долини не проводилось систематичних археологічних робіт; надзвичайно мало було і публікацій цих пам'яток.

У зв'язку з будівництвом, що розгорнулося в післявоєнний час у пониззі Інкерманської долини, виникла потреба в організації великої багаторічної археологічної експедиції для дослідження давніх пам'яток цієї області. Така експедиція була створена в 1948 р. об'єднаними силами Кримського філіалу АН СРСР, Херсонеського і Бахчисарайського історико-археологічних музеїв і Державного історичного музею (Москва).

Інкерманська експедиція (керівник Е. В. Веймарн) проводила свої дослідження протягом трьох років. В цілому ряді випадків під час розкопок для зняття ґрунтового покриття, позбавленого знахідок, вперше в Криму були застосовані механізми. Широкі масштаби і планомірність робіт, а також насищеність долини пам'ятками різних епох забезпечили експедиції добре наукові результати.

Однією з позитивних сторін роботи експедиції було комплексне вивчення археологічного і антропологічного матеріалу різних епох — від бронзового віку і до середньовіччя. Це дозволило поставити ряд нових проблем етнічної історії Криму і значно доповнити наші відомості про антропологічні типи місцевого населення часу пізньої античності і середніх віків.

Інкерманською експедицією були досліджені два ранньотаврських поселення, два могильники пізньоантичного часу (Чорноріченський та Інкерманський), два могильники епохи середньовіччя (біля висоти «Сахарна голівка» і біля Загайтанської скелі), поселення цієї ж епохи біля Загайтанської скелі і середньовічна фортеця Каламіта-Інкерман з слободою і могильником. Проведені розкопки дали великий різноманітний і надзвичайно важливий археологічний матеріал, який характеризує значний відрізок історії населення південно-західного Криму.

Збірник містить публікацію значної частини матеріалів, здобутих Інкерманською експедицією в 1948, 1950 і 1952 рр.¹

Збірник починається працею Н. П. Кацура «Археологічна карта Інкерманської долини», в якій коротко описані 32 відомі археологічні пам'ятки названої долини. Стаття показує насищеність цієї території визначними пам'ятками давнини.

Друга у збірнику — праця Е. В. Веймарна «Археологічні роботи в районі Інкермана» складається з чотирьох самостійних статей. Стаття «Інкерманський могильник» присвячена матеріалам Інкерманського могильника,

розкопаного автором в 1948 р. недалеко від гирла р. Чорної, в районі селища Інкерман. На могильнику було відкрито три типи поховань споруд: підбійні і ямні могили та земляні склепи. Різноманітний інвентар могильника датований автором IV ст. н. е. Могильник за типами могил і речовими знахідками близький Чорноріченському могильнику, що публікується в цьому ж збірнику, але має і деякі відмінності: в ньому відсутній обряд трупоспалення і переважають чоловічі поховання зі зброєю. Останню особливість могильника автор статті пояснює певним соціальним складом поховань в ньому людей, вважаючи, що тут знаходився загін кінних воїнів, які охороняли підступи до поселень, розташованих в глибині долини.

В другій статті — «Могильник біля висоти «Сахарна голівка» — наведені результати розкопок ранньосередньовічного могильника IV—VII ст. н. е., дослідженого автором в 1952 р. В цій пам'ятці автор виділяє дві хронологічні групи поховань. Нижній шар могильника, представлений підбоями і деякими ямними могилами, а також землянами склепами з коробовими і плоскими стелями, може бути віднесений до кінця IV — початку VI ст. н. е. Верхній шар могильника становлять склепи з стелями у вигляді склепіння, які відносяться до VI—VII ст. н. е. Влаштування могил і матеріал ранніх поховань близькі Інкерманському могильнику, пізніх поховань — багатьом ранньосередньовічним кримським могильникам (Ески-Кермен, Суук-Су, Чуфут-Кале та ін.). Однакове положення і орієнтація кістяків в усіх могилах свідчать про те, що могильник протягом всього періоду належав одному й тому ж населенню. Автор пов'язує могильник з нижніми шарами поселення на схилах Загайтанської скелі.

В третій статті — «Поселення і могильник біля Загайтанської скелі» — містяться матеріали великого сільського поселення, відкритого на південно-західних схилах Загайтанської скелі, і невеликого могильника, розташованого на південний захід від цього поселення. Поселення існувало протягом досить довгого часу (з кінця IV до X ст. н. е.); відкрито залишки житлових будівель, опорна стіна, яка скріплювала терасу, дорога, огорожена великими каменями, і висічена в скелі давильня для винограду. Чотири поховання в гробницях, складених з кам'яних плит (так звані «плитові» поховання), звичайні для кримських могильників IX—X ст. н. е.

Четверта стаття Е. В. Веймарна присвячена комплексу пам'яток середньовічної фортеці Каламіта-Інкерман. На основі розкопок

¹ Матеріали розкопок на ранньотаврських поселеннях видаватимуться окремо.

1950 р. автор вносить цілий ряд коректив в старе уявлення про цю фортецю, складене в 80-х роках минулого століття А. Л. Бертьє-Делагардом; він по-новому визначає початкову дату побудови фортеці, час спорудження окремих її частин. Відносячи час початкової побудови фортеці на мису Монастирської скелі до VI ст. н. е., автор вводить, таким чином, цю пам'ятку в групу так званих печерних міст Криму, зближуючи її, в першу чергу, з невеликими фортецями-замками типу Тепе-Кермен і Сюренського укріплення.

У XIV—XV ст. фортеця набуває нового значення: вона стає опорним приморським пунктом Мангупського (Феодорійського) князівства. В зв'язку з цим в 1427 р. фортеця, яка на цей час прийшла в занепад, знову відбудовується. В цей же час під її захистом на плато Монастирської скелі виникає слобода, яка пережила кілька етапів свого існування.

У період між 1434 і 1475 рр. слобода відігравала значну роль в торгівлі. Про це свідчить розкопаний тут великий двір з численними ямами для зберігання зерна. Автор роботи вважає, що в слободі зосереджувалась велика кількість зерна, яке надходило сюди з гірських долин Криму і було призначено для вивозу. Населення слободи вело також торгівлю рибою і продуктами скотарства, яке було досить розвинуте в прилеглих гірських районах. В результаті турецької інтервенції в 1475 р. слобода і фортеця були розгромлені і спустошені.

Поруч з слободою був розташований могильник. Рання група християнських поховань може бути пов'язана з початковим періодом існування слободи, пізнія група поховань — з останнім періодом і відбуває переход місцевого населення в мусульманство в умовах турецької окупації.

В заключній частині праці автор коротко викладає свої висновки про склад населення Інкерманської долини, а також про основні етапи його історії протягом довгого часу — з перших століть н. е. до епохи пізнього середньовіччя.

Три могильники, що виникли в Інкерманській долині в першій половині н. е. — Інкерманський, Чорноріченський і біля висоти «Сахарна голівка», судячи з відкритих у них типів поховань, належали населенню, основу якого становили пізні скіфи з домішкою сарматів та можливо інших етнічних груп. Речовий матеріал свідчить про те, що жителі цього району перебували під сильним впливом культури міст Північного Причорномор'я, в першу чергу Херсонеса, а також про розви-

ток в місцевому суспільстві майнового і соціального розшарування. Переважання на Інкерманському могильнику поховань озброєних воїнів дає підстави розглядати цю пам'ятку як могильник озброєної групи населення долини — дружинників.

Автор гадає, що соціальна група воїнів, яка ховала померлих на Інкерманському могильнику, поклала початок верхівці суспільства, що почало феодалізуватись. Ця верхівка спиралась на фортецю Каламіта, яка виникла майже поруч на Монастирській скелі в VI ст. н. е. Поселення і могильник біля Загайтанської скелі, а також могильник біля висоти «Сахарна голівка» залишенні рідловим сільським населенням цього ж часу. Таким чином, археологічні пам'ятки Інкерманської долини відбивають формування феодального суспільства у місцевого населення.

Середньовічні матеріали фортеці Каламіта показують велике оборонне і економічне значення її як опорного приморського пункту Мангупського феодального князівства. Вони відбивають також наступні тяжкі роки турецької інтервенції і окупації, які затримали економічний і культурний розвиток місцевого населення Кримського півострова.

У праці В. П. Бабенчика «Чорноріченський могильник» подаються матеріали могильника, відкритого на східних схилах Федюхініх висот і дослідженого автором в 1950 р. Характерною рисою могильника є різноманітність типів поховань (підбійні і ямні могили, земляні склепи, а також трупоспалення в урнах) і різноманітність та багатство речового інвентаря. Матеріали могильника відносяться до першої половини I тисячоліття н. е., причому основна маса поховань, судячи з речей, може бути датована II—IV ст. н. е. Автор вказує на аналогії у властиванні могил і поховальному обряді, які можна знайти в могильниках пізньоскіфських, а також ранньосередньовічних кримських.

Розподіл речей в похованнях показує розвиток майнового і соціального розшарування серед населення: багаті поховання в склепах і підбійних могилах знаходились поруч з недбало викопаними ямними похованнями без речового інвентаря, які, на думку автора, належали найбіднішому населенню, можливо рабам.

Закінчується збірник працею К. Ф. Соколової «Антропологічні матеріали могильників Інкерманської долини». Стаття становить значний інтерес у зв'язку з тим, що до останнього часу фізичний тип населення Криму

пізньоантичного і ранньосередньовічного часу залишався невивченим. Автор приходить до висновку, що населення Криму в цю епоху було змішаним. Воно складалось в основному з пізніх скіфів, сармато-алан, таврів і греків.

Даний збірник цікавий, перш за все, новим археологічним матеріалом, що охоплює великий хронологічний період і відкритий в районі, який до останнього часу систематично не вивчався. Добутий матеріал виявився настільки численним і різноманітним, що в даній, першій його публікації він не міг бути повністю осмислений. Безперечно, що дальнє поглиблена вивчення окремих груп знахідок дасть багато нового і цікавого для характеристики усіх сторін життя жителів південно-західного Криму.

Але не тільки новим матеріалом цікавий збірник; в працях авторів знаходимо висновки відносно господарської діяльності населення Інкерманської долини, його етнічного і соціального складу, окремих етапів його історичного розвитку.

Склад населення Кримського півострова в епоху пізньої античності і раннього середньовіччя був надзвичайно складним. Разом з тим до останнього часу він залишався майже не вивченим. Тому великою заслугою авторів збірника є спроба на основі археологічного і антропологічного матеріалу пролити світло на це питання. Ім вдалось показати значну питому вагу в населенні Інкерманської долини пізніх скіфів і сармато-алан.

Могильники Інкерманської долини перших століть н. е. мали такі типи поховань (ямні і підбійні могили, земляні склепи), які ми знаходимо і в некрополі столиці скіфів у Криму — Неаполі, і в скіфських могильниках Північного Причорномор'я. Правомірність порівняння цього археологічного матеріалу знаходить підтвердження і в антропологічних даних, які встановлюють близькість черепів могильників Інкерманської долини з скіфськими черепами Подніпров'я. Публікація матеріалів збірника, таким чином, допомагає розробці складних питань загибелі пізньоскіфської держави і долі її населення після вторгнення в Крим в III—IV ст. н. е. готів і гунів. В ряді поховань проступають також риси, характерні для сарматських поховань; окремі скорчені кістяки належали давньому населенню Криму — таврам.

Деякі риси похованального обряду (трупоспалення) і окремі речі (сіроглиняні посудини) зближують могильники Інкерманської долини з черняхівськими пам'ятками Середнього Подніпров'я, що дало окремим дослідникам підстави припускати наявність серед

похованих слов'янського елемента. Складне і спірне питання про час проникнення в Крим слов'ян зараз ще не вирішено остаточно.

На археологічному матеріалі простежуються спільні риси між могильниками Інкерманської долини перших століть н. е. і ранньосередньовічної епохи як в типах поховань, так і в інвентарі; це дає підстави припускати, що місцеве, переважно скіфо-сарматське населення, яке залишило могильники перших століть н. е., продовжувало мешкати в Криму і в ранньосередньовічний час. Ці спостереження археологів підтверджуються також антропологічним матеріалом.

Праці збірника показують тісні зв'язки населення Інкерманської долини з північно-причорноморськими містами, зокрема з Херсонесом — великим торговельно-ремісничим центром, який впливав на його господарське життя.

В працях збірника вирисовуються також окремі етапи соціального розвитку місцевого суспільства. Могильники пізньої античності з розвинutoю майновою і соціальною диференціацією, пам'ятки раннього середньовіччя, в яких, з одного боку, виступають сільські поселення, а з другого — фортеця (замок) Каламіта, що виникла в VI ст. н. е., Каламіта XIV—XV ст. — опорний приморський пункт Мангупського феодального князівства, — все це окремі етапи становлення і розвитку феодального суспільства в південно-західному Криму, до якого місцеві племена прийшли почасти від первіснообщинного ладу, почасти від робівницького.

Даний збірник знайомить читача з давніми пам'ятками лише однієї долини південно-західного Криму. Проте ці пам'ятки, розміщені в хронологічній послідовності, заповнюють ряд істотних прогалин в історії пізньоантичного і середньовічного Криму. За своїм значенням вони далеко виходять за рамки Таврійського півострова, висвітлюючи ряд питань історії півдня Східної Європи, зокрема про долю скіфських і сармато-аланських племен в I тисячолітті н. е., про розвиток феодальних відносин в Північному Причорномор'ї.

Важливість пам'яток Інкерманської долини для дослідження давньої історії Української РСР і спонукала Інститут археології АН УРСР опублікувати праці Інкерманської експедиції. Незалежно від точок зору авторів статей матеріали експедиції самі по собі є важливими археологічними і антропологічними першоджерелами. Вони стануть надбанням усіх дослідників, що займаються колом проблем давньої і середньовічної історії півдня нашої Батьківщини.

| Н. П. КАЦУР |

АРХЕОЛОГІЧНА КАРТА ІНКЕРМАНСЬКОЇ ДОЛИНИ¹

Інкерманська долина, розташована в південно-західному Криму, в пониззі р. Чорної, тягнеться з північного заходу на південний схід майже на 10 км. Ширина її біля гирла р. Чорної досягає півкілометра, в середній частині — 3 км; в південно-східному напрямку долина звужується і біля с. Чорноріченське переходить у важкопрохідну гірську ущелину «Малий каньйон», яка виходить в Байдарську долину.

Майже з усіх боків Інкерманську долину оточують значні висоти. З північного сходу над її гирлом підвищується розгалуження Мекензійових гір, схили яких пересічені крутыми балками: Мартинівською, Циганською і Первомайською. На північ від Первомайської балки над долиною підноситься Монастирська скеля, на південь — Загайтанська скеля. На південь від останньої, за безіменною балкою, піднімається гострокінцева висота «Сахарна голівка». Ще далі на південь в східному напрямку від Інкерманської долини відходить Карапобинська долина, через яку в степ проходила стародавня дорога. Південна частина Інкерманської долини з сходу обмежена Телеграфними, а з південного заходу — Федюхіними висотами. Тут, у верхів'ї долини, знаходяться зручні проходи на південний захід (в Балаклавську, Варнунську і Байдарську долини). Мабуть, через ці проходи йшли стародавні дороги, які зв'язували Інкерманську долину з південними районами гірського Криму. Із заходу над Інкерманською долиною панує Сапун-гора, яка підходить до самого гирла р. Чорної. Схили Сапун-гори пересічені невеликими ярами. Найбільш значний з них —

Кам'яномолний, над яким підвищується скеля Уч-Баш. Очевидно, в старовину по Кам'яномолному яру проходила дорога з пониззя Інкерманської долини на плато Гераклейського півострова і далі в Херсонес.

Підвищення, які оточують Інкерманську долину, захищали її від вітрів, а р. Чорна забезпечувала ґрунти вологою, необхідною для культивування сільського господарства. Добре географічні умови, незначна віддаленість від моря і наявність зручних шляхів, які зв'язували долину з степом, гірськими і приморськими частинами Кримського півострова, зокрема з поруч розташованим значним торговельно-ремісничим центром — Херсонесом, що виник у V ст. до н. е., сприяли її заселенню ще з стародавніх часів.

На 1956 р. в Інкерманській долині було зареєстровано 32 археологічні пам'ятки, які відносяться до епохи бронзи, I тисячоліття до н. е., пізньої античності і середньовіччя (див. рисунок). Нижче наводимо короткий опис пам'яток із вказівкою на літературні і архівні джерела.

Епоха бронзи

1. (5)² Могильник рубежу II—I тисячоліття до н. е. на південь від Аварійного селища на правому березі р. Чорної, в її гирлі, із західного боку залізниці. В 1948 і 1950 рр. роботами Інкерманської експедиції відкрито три ґрунтових поховання із скорченими кістяками, що лежали на глибині близько 1 м на лівому боці, головами на схід. Під одним з них були сліди червоної вохри. Біля плеча

¹ Рукопис доповнений і підготовлений до друку С. Ф. Стржелецьким і Є. В. Веймарном.

² Цифрою в дужках позначені номери пам'яток на карті.

другого трапився великий крем'яний наконечник списа, а біля його ніг — черноглинняна ліпна округла посудина. В 1951 р. будівельни ми роботами було зруйновано четверте таке ж поховання з розбитою черноглинняною ліп-

археологічному музеї, 1951 р.— в Державному Херсонеському музеї.

2. (2) Могильник епохи бронзи (?) під скелястим обривом схилу Циганської балки (нижче поселення № 6), на західному кінці

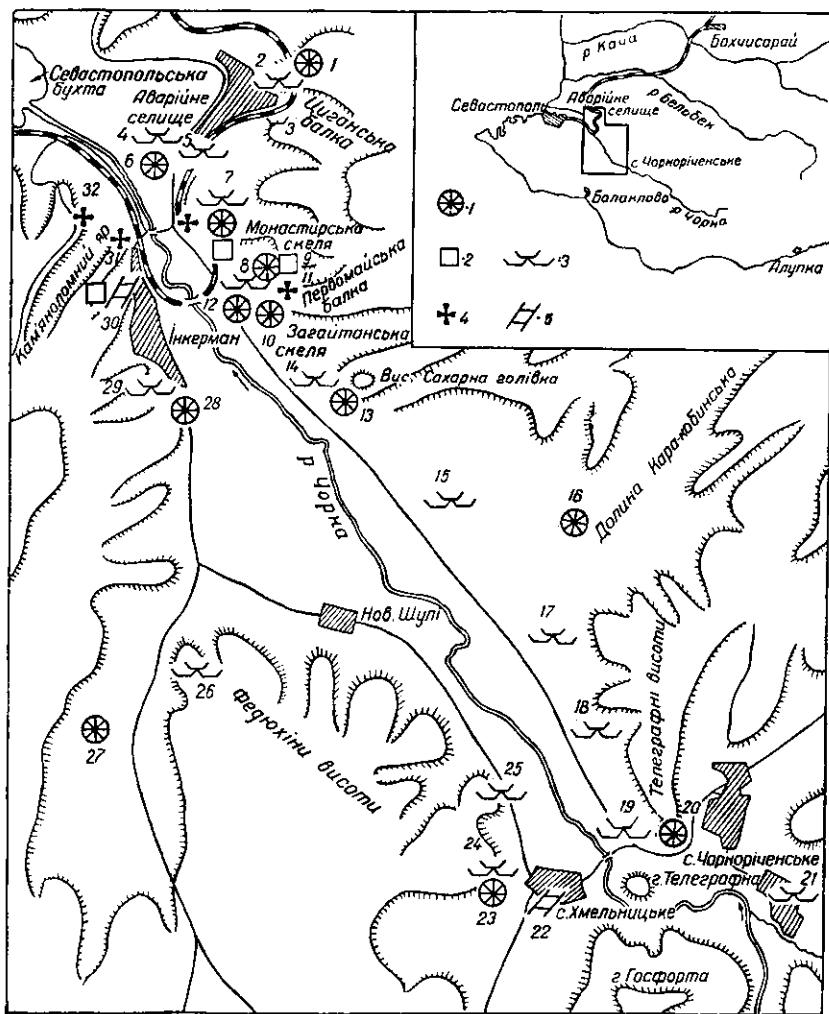

Рис. 1. Археологічна карта Інкерманської долини.

1 — поселення, 2 — укріплені поселення, фортеці, 3 — ґрунтові могильники, 4 — монастирі, 5 — кам'яні ящики.

ною посудиною біля кістяка³. Могильник частково перекритий і зруйнований таврським поселенням середини I тисячоліття до н. е. (див. опис. № 8). Матеріали 1948 і 1950 рр. зберігаються в Бахчисарайському історико-

музіусі між балками Мартинівською і Циганською. Тут під час риття котлована для спорудження під'їзду до вапняної печі в 1938 р. було виявлено кілька поховань з скороченими кістяками. Речей біля них не було⁴.

3. (22) Могильник епохи пізньої бронзи або раннього заліза у верхів'ї Інкерманської долини, біля дороги в м. Балаклаву. В 1950 р. тут були виявлені поховання в кам'яних ящи-

³ Х. И. Крис. Раскопки раннетаврского поселения в Инкермане, КСИИМК, в. 58, 1955, стор. 34—43; і ї ж, Раннетаврское поселение в Инкермане, «История и археология древнего Крыма», К., 1957, стор. 47; С. Ф. Стржелецкий, Очерки истории Гераклейского полуострова и его округи в эпоху бронзы и раннего железа (рукопись, 1951 р.), Архів Державного Херсонеського музею, стор. 67.

⁴ С. Ф. Стржелецкий, Очерки истории Гераклейского полуострова, стор. 92.

ках⁵. Верхня частина поховальних споруд, помітна на поверхні, свідчила про те, що могильник майже цілком зруйнований. Тепер територія могильника забудована південною окраїною с. Хмельницьке.

I тисячоліття до н. е.

(Пам'ятки таврів)

1. (9) Укріплене сховище епохи пізньої бронзи і раннього заліза на правому березі р. Чорної, за 3 км на південний схід від її гирла, в північно-західній частині плато Загайтанської скелі. Площа сховища — 2 га. Збереглись залишки двопанцирної стіни (шириною до 2 м), насухо викладеної з великих каменів; простір між панцирами заповнений бутом. Стіна перетинала плато з півночі на південь. На самому кінці мису знаходилась ще одна стіна і прямокутна вежа з великих погано оброблених каменів. На поверхні плато трапляються дрібні уламки темної ліпної кераміки. Пам'ятка відома Севастопольському музею краєзнавства з 1923 р.⁶. Невеликі дослідження оборонних споруд проведенні в 1937 р. В. П. Бабенчиковим⁷.

2. (30) Укріплене поселення X—VIII ст. до н. е. на плато мису Уч-Баш і могильник цього ж поселення на лівому березі р. Чорної біля залізничної станції Інкерман. Площа поселення — близько 2 га. Обстежено в 1924 р. Л. Н. Соловіовим і Севастопольським музеем краєзнавства під керівництвом В. П. Бабенчикова⁸. В літературі ця пам'ятка вперше згадується В. Чепелевим⁹. З 1952 р. проводиться систематичне дослідження її співробітником Державного Херсонеського музею С. Ф. Стржелецьким¹⁰. Поселення захищено стіною з бойовою площинкою — вежою. До-

⁵ Е. В. Веймарн, Отчет Инкерманской экспедиции 1950 г., Архив ИМК АН ССРС; С. Ф. Стржелецкий, Очерки истории Гераклейского полуострова, стор. 91—92.

⁶ Е. В. Веймарн, Отчет Инкерманской экспедиции 1950 г., Архив ИМК АН ССРС.

⁷ Отчет Инкерманской экспедиции 1937 г., Архив ЛВИМК АН ССРС.

⁸ В. П. Бабенчиков, Уч-Баш — городище родового общества «таврской» поры на Гераклейском полуострове, «Гераклейский сборник», Архив ИМК АН ССРС.

⁹ В. Чепелев, Пещерный храм в Инкермане, «Труды этнографо-археологического музея МГУ», I, М., 1927, стор. 43—46.

¹⁰ С. Ф. Стржелецкий, Очерки истории Гераклейского полуострова, стор. 85; його ж, Отчеты о раскопках раннетаврского поселения Уч-Баш и его могильника: за 1952 р.—в Архіві Державного Херсонеського музею і Архіві ИМК АН ССРС; за 1953 р.—там же, за 1954 р.—в Архіві Державного Херсонеського музею і Архіві ІА АН УРСР; за 1955 р.—там же.

сліджено залишки трьох будівель і понад 100 ям господарського призначення, що примикають до них. Будівлі наземного типу, споруджені на дерев'яному каркасі з глинняною обмазкою і солом'яною покрівлею. Знайдений різноманітний археологічний матеріал. Знайдяся праці: кам'яні, крем'яні, кістяні і глинняні мотики, кам'яні сокири, зернотерки, точильні камені для металевих знарядь, рибальські грузила, кам'яна форма для відливання стержнів, крем'яні ножі-серпи, вкладиші для серпів, наконечники списів і стріл, свердла, кістяні шила, лощила, голки, наконечники стріл, гарпуни, глинняні прясла. Залишки іжі: обуглені зерна пшениці, ячменю, гороху, культурного винограду, аличі, черешні або вишні; дикоростучих рослин — кизилу, тере-ну; жолуді; кістки домашніх тварин — вівці, корови, свині, коня, собаки; кістки диких тварин — оленя, зайця, лисиці; кістки дельфіна та інших риб; черепашки різних морських придатних для іжі молюсків. Господарський посуд представлений піфосами, жаровнями, великими горшками для зберігання продуктів, кухонними горшками; трапляється і лощений орнаментований посуд — великі плоскодонні посудини різноманітних форм, круглодонний посуд, чаші, одноручні або дворучні кубки.

Могильник розташований на сусідньому мисі, на південь від поселення. Поховальні споруди являли собою кам'яні ящики без перекриття. Кістяки лежали в скорченому вигляді, головою на південь. Розкопано 10 ящиків. В кожному з них було по одному або по кілька (2—5) поховань. Поховання пошкоджені.

3. (10) Таврське поселення першої половини I тисячоліття до н. е. простяглось майже на 400 м на високій терасі правого берега р. Чорної, під обривом Загайтанської скелі. Відкрито Л. Н. Соловіовим в 1924—1925 рр.¹¹ і описане С. Ф. Стржелецьким в 1949 р.¹² Поселення перекрите намивними і більш пізніми культурними шарами товщиною до 4 м. Кераміка представлена уламками ліпного посуду невеликих розмірів, випалених до червоного кольору, іноді з чорним лощінням доброї якості (типу так званої кизил-кобинської культури).

4. (13) Таврське поселення першої половини I тисячоліття до н. е. на правому березі р. Чорної, на південно-східному схилі висоти «Сахарна голівка». Виявлене Л. Н. Соловіовим в середині 20-х років. Невеликі роз-

¹¹ Архів Державного Херсонеського музею, стор. 477.

¹² С. Ф. Стржелецький, Очерки истории Гераклейского полуострова, стор. 71—77.

відки були проведені в 1944 р.¹³ В 1952 р. досліджувалось С. Ф. Стржелецьким в зв'язку з роботою Інкерманської експедиції¹⁴. Площа поселення — 60×400 м. Розкопками виявлені господарські ями, в заповненні яких трапилась велика кількість уламків ліпного посуду з темної глини, серед них багато з лощеною поверхнею і нарізним орнаментом. Виявлені кістки домашніх і диких тварин і стулки мідії. На території поселення відкриті залишки трьох великих печей, час існування яких поки що не визначено. Північно-західна частина селища перекрита могильником IV—VII ст. н. е.¹⁵ і сучасними будівлями. Матеріали зберігаються в Державному Херсонеському музеї.

5. (20) Таврське поселення першої половини I тисячоліття до н. е. на південному схилі Телеграфних висот, за 1 км на схід від с. Чорноріченське (колишній Чоргунь), поруч із зруйнованим в роки Великої Вітчизняної війни будинком лікарні. Під час робіт Інкерманської експедиції Я. А. Дубинським виявлені велика господарська яма, в зольному заповненні якої знайдено велику кількість уламків темноглинняного ліпного посуду¹⁶. Площа поселення — близько 1 га. Матеріали зберігаються в Бахчисарайському історико-археологічному музеї.

6. (1) Таврське поселення на південному схилі мису, який розділяє Циганську і Мартинівську балки, на терасі площею 300×50 м, що прикрита з півночі гребенем скелі. Сліди поселення виявлені в 1924—1925 рр. Л. Н. Соловйовим¹⁷, який зібрав тут близько 100 уламків посуду різного часу і серед них уламки ліпного посуду пізньої пори кизил-кобинської культури. Під час додаткового збору матеріалів, що проводився в 1948 р. С. Ф. Стржелецьким¹⁸, крім перелічених знахідок були виявлені уламки посуду з геометричним врізним орнаментом у вигляді гладеньких і заштрихованих трикутників, а також численні

¹³ А. К. Тахтай, Археологические открытия в Херсонесе в 1942—1944 гг., КСИИМК, в. 14, 1947, стор. 129—130; С. Ф. Стржелецкий, Очерки истории Гераклейского полуострова, стор. 74—79.

¹⁴ Отчет Инкерманской экспедиции 1952 г., Архів ПМК АН СРСР і Архів відділу античної і середньо-вічної археології ІА АН УРСР.

¹⁵ Є. В. Веймарн, Археологічні роботи в районі Інкермана, див. цей збірник.

¹⁶ Е. В. Веймарн, Отчет Инкерманской экспедиции 1950 г., Архів ПМК АН СРСР; С. Ф. Стржелецкий, Очерки истории Гераклейского полуострова, стор. 79—80. В районі с. Чорноріченське в 1930 р. С. М. Бібіков виявив дві стоянки кизил-кобинського типу. Іх місце нам точно не відоме. Можливо, це поселення — одна з відкритих ним стоянок (СГАІМК, I, Л., 1931, стор. 99).

уламки посуду пізньоантичного і ранньосередньовічного часу. Тут знайдено також кілька крем'яних відщепів без ретуші. Заснування поселення може бути віднесене до VI—V ст. до н. е.

7. (27) Таврське поселення X—III ст. до н. е. в балці між Сапун-горою і Федюхіними висотами, на схилі Сапун-гори. Площа його не перевищує 2 га. Відкрито в 1924—1925 рр. Л. Н. Соловйовим¹⁹ і обстежено в 1953 р. С. Ф. Стржелецьким²⁰. На поверхні зібрано значну кількість ліпної кераміки з темної глини, деякі уламки мали лощену поверхню, частина була орнаментована врізним геометричним рисунком. Трапились уламки крем'яних знарядь і значна кількість античної кераміки VI—III ст. до н. е., в тому числі ручка херсонеської амфори з клеймом. Поселення не досліджувалось. Матеріали зберігаються в Державному Херсонеському музеї.

8. (6) Таврське поселення середини I тисячоліття до н. е. на правому березі р. Чорної, за 0,5 км на південь від Аварійного селища, на захід від залізниці. Виявлено Л. Н. Соловйовим в 1924—1925 рр.²¹ Обстежено С. Ф. Стржелецьким в 1940 р.²² Значні розкопки проведені тут Х. І. Кріс під час роботи Інкерманської експедиції в 1948 і 1950 рр.²³ На площі поселення відкрито до 30 господарських ям. В заповненні їх виявлено велику кількість уламків темної ліпної кераміки пізнього етапу кизил-кобинської культури, часто з чорним лощінням і врізним геометричним орнаментом, кілька уламків кружального посуду, безумовно, грецької роботи, а також глиняні прясла, точильні камені, бронзові вироби, уламок залізного виробу, кістки домашніх і диких тварин, черепашки придатних для їжі молюсків. В одній з ям виявлено людське поховання, в іншій — кістяк собаки. Матеріали зберігаються в Бахчисарайському історико-археологічному музеї.

¹⁷ Фонди Державного Херсонеського музею, колекція Л. Н. Соловйова, інв. № 729—740; Архів Державного Херсонеського музею, спр. № 447.

¹⁸ С. Ф. Стржелецкий, Очерки истории Гераклейского полуострова, стор. 61—64.

¹⁹ Архів Державного Херсонеського музею, спр. № 447; фонди музею, інв. № 935, 950, 1355—1361.

²⁰ С. Ф. Стржелецкий, Очерки истории Гераклейского полуострова, стор. 82—85; його ж, Отчет о работе на Уч-Баш в 1953 г., Архів ПМК АН СРСР і Архів Державного Херсонеського музею.

²¹ Архів Державного Херсонеського музею, спр. 447; фонди музею, колекція Л. Н. Соловйова, інв. № 1002—1009.

²² С. Ф. Стржелецкий, Раскопки в Инкермане в 1940 г., СА, IX, М.—Л., 1947, стор. 285—288; його ж, Очерки истории Гераклейского полуострова, стор. 64—71.

²³ Х. И. Крис, вказ. праця.

9. (23) Таврське поселення середини I тисячоліття до н. е. на лівому березі р. Чорної, на східному схилі Федюхініх висот, біля с. Хмельницьке. Під час розкопок Чорноріченського могильника в 1950 р. тут було відкрито дві господарські ями, в заповненні яких трапився бронзовий трикутний в розрізі наконечник стріли з втулкою (V ст. до н. е.), значна кількість фрагментів темноглинняного посуду, частково лощеного і прикрашеного врізним геометричним орнаментом, глянєне прясло і крем'яні відщепи²⁴. Матеріали зберігаються в Бахчисарайському історико-археологічному музеї.

10. (28) Таврське поселення початку I тисячоліття до н. е.—II ст. н. е. на лівому березі р. Чорної, на плато одного з виступів Сапун-гори, з південної сторони селища Інкерман-2. Відкрито в 1952 р. Е. Н. Жеребцовим під час робіт Гераклейської експедиції Державного Херсонеського музею²⁵. Площа його—близько 2 га. На верхній, південно-західній частині поселення видніються залишки кам'яних споруд. Серед підйомного матеріалу трапляються уламки ліпного посуду кизилкобинського типу і античного III—II ст. до н. е. Поселення не досліджувалось. Матеріали зберігаються в Державному Херсонеському музеї.

Пізня античність

1. (4) Могильник III—IV ст. н. е., відомий під назвою «Інкерманський», на правому березі р. Чорної, за 1,5 км на південний схід від її гирла. Виявлений під час будівельних робіт і обстежений в 1940 р. С. Ф. Стржелецьким²⁶. Досліджений в 1948 р. і публікується в цьому збірнику²⁷. Матеріал зберігається в Бахчисарайському музеї. Могильник цілком зруйнований будівельними роботами.

2. (15) Могильник III—IV ст. н. е. на правому березі р. Чорної, за 1,5 км на південь від висоти «Сахарна голівка», на території радгоспу № 10. Виявлений під час земляних робіт і обстежений С. Ф. Стржелецьким на по-

²⁴ Е. В. Веймарн, Отчет Инкерманской экспедиции 1952 г., Архив ИИМК АН ССРС и Архив відділу античної і середньовічної археології ІА АН УРСР; С. Ф. Стржелецкий, Очерки истории Гераклейского полуострова, стор. 80—81.

²⁵ С. Ф. Стржелецкий, Отчет о работах Гераклейской экспедиции в 1952 г., Архив ИИМК АН ССРС и Архив Державного Херсонесского музею.

²⁶ С. Ф. Стржелецкий, Раскопки в Инкермане в 1940 г., СА, IX, стор. 283, 286—302.

²⁷ Е. В. Веймарн, Раскопки Инкерманского могильника в 1948 г., «История и археология древнего Крыма», К., 1957, стор. 219; його ж, Археологічні роботи в районі Інкермана, див. цей збірник.

чатку 1954 р.²⁸ Встановлено наявність двох поховань обрядів: трупопокладення в підбійних могилах і склепах і трупоспалення. Урни з спаленим прахом закопувались без-посередньо в землю або встановлювались в спеціальні похованальні споруди у вигляді кам'яних ящиків. Урнами служили посудини різних типів: ліпні горшки і глеки, амфори, червоноолаковий посуд херсонеського виробництва, а також античного типу урни у вигляді невеликих кам'яних саркофагів з кришками. Разом з прахом виявлені спалені прикраси, предмети убору, дрібні знаряддя праці, монети, кістки тварин. Поруч з урнами клалася посудини, очевидно, з напоями та іжею, над похованнями встановлювались надмогильні пам'ятники—стели. Матеріали зберігаються в Державному Херсонеському музеї.

3. (17) Могильник перших століть н. е. на правому березі р. Чорної, на північно-західних схилах Телеграфних висот, біля старої дороги із Бахчисарай в Севастополь. Виявлений у 90-х роках минулого століття і коротко опублікований А. Л. Бертьє-Делагардом²⁹. Тут у трьох невеликих могилах під кам'яними плитами знаходились гляніні урни з спаленим прахом.

4. (25) Могильник перших століть н. е на правому березі р. Чорної, на північно-східних схилах Федюхініх висот. Тут під час земляних робіт були виявлені підбійні могили, закриті кам'яними плитами, і знайдені уламки червоноолакового посуду³⁰. Могильник не досліджувався.

5. (26) Могильник перших століть н. е. на схилах північно-західних розгалужень Федюхініх висот з обрядом трупоспалення в урнах. Виявлений В. П. Бабенчиковим в 1950 р.³¹ Пам'ятка не досліджена.

6. (24) Могильник першої половини I тисячоліття н. е., так званий «Чорноріченський», на лівому березі р. Чорної, на схилах східних відгалужень Федюхініх висот, біля с. Хмельницьке. Виявлений в 1949 р. під час будівельних робіт, досліджений В. П. Бабенчиковим під час роботи Інкерманської експедиції і публікується в даному збірнику³². Матеріали

²⁸ С. Ф. Стржелецкий, Отчет о работе Гераклейской археологической экспедиции Государственного Херсонесского музея, 1953 г., Архив ИИМК ССРС и Архив Державного Херсонесского музею.

²⁹ А. Л. Бертьє-Делагард, Остатки древних сооружений в окрестностях Севастополя и пещерные города Крыма, ЗООИД, т. XIV, Одесса, 1886, стор. 247.

³⁰ Е. В. Веймарн, Отчет Инкерманской экспедиции 1950 г., Архив ИИМК АН ССРС.

³¹ Повідомлення В. П. Бабенчикова, за яке складаю подяку.

³² В. П. Бабенчиков, Чорноріченський могильник, див. цей збірник.

зберігаються в Бахчисарайському історико-археологічному музеї.

7. (29) Могильник IV—V ст. н. е. на лівому березі р. Чорної, біля підніжжя одного з відгалужень Сапун-гори, коло селища Інкерман-2, вище шосе. Відкритий в 1952 р. Є. Н. Жеребцовим. В кар'єрі в ґрунтovій могилі виявлено поховання в амфорі³³. В 1955 р. в Херсонеському музеї надійшли з цього могильника череп, червонолакова чашка з шкаралупою курячих яєць, глечик і скляний стакан (з дитячого поховання).

Середньовіччя

1. (14) Могильник IV—VII ст. н. е., на правому березі р. Чорної, на західних схилах висоти «Сахарна голівка». Виявлений в 1951 р. під час будівництва і тоді ж обстежений С. Ф. Стржелецьким. Могильник досліджений в 1952 р. Інкерманською експедицією³⁴. В 1953 р. також під час будівництва було відкрито ще близько 50 поховань, частково досліджених В. В. Борисовою³⁵. Матеріали з розкопок 1952 р. зберігаються в Бахчисарайському музеї, знахідки 1951 і 1953 рр.— в Державному Херсонеському музеї. Можливо, що могильник відноситься до ранніх горизонтів поселення IV—X ст. н. е., яке розташовано на західних схилах Загайтанської скелі (див. опис № 6).

2. (3) Могильник V—VII ст. н. е. на схилі лівого берега Циганської балки. В 1937 р. В. П. Бабенчиковим були помічені тут земляні склепи³⁶. В 1950 р. в стінках окопів часів Великої Вітчизняної війни простежені обрізи і осадки понад 10 великих могил³⁷. Частина могильника зруйнована ще в XIX ст. під час прокладання залізниці. Очевидно, тоді ж в ньому було знайдено кілька деформованих черепів, про які згадує А. Богданов у праці «Про черепи із кримських могил Херсонеса і Інкермана та курганів Війська Донського»³⁸.

³³ С. Ф. Стржелецкий, Отчет о работах Гераклейской экспедиции в 1952 г., Архів ПІМК АН СРСР і Архів Державного Херсонесского музею.

³⁴ Див. статтю Є. В. Веймарна в даному збірнику. Значна частина поховань могильника була розкопана В. П. Бабенчиковим.

³⁵ В. В. Борисова, Могильник у высоты «Сахарная головка», Херсонесский сборник, в. 5, Симферополь, 1959, стор. 169—190.

³⁶ Отчет Инкерманской экспедиции Института истории материальной культуры АН СССР, 1935 г., Архів ПІМК АН СРСР.

³⁷ Е. В. Веймарн, Отчет Инкерманской экспедиции 1950 г., Архів ПІМК АН СРСР.

³⁸ «Анатропологическая выставка», т. IV, ч. I, М., 1886, стор. 123—144.

3. (18) Могильник середини I тисячоліття н. е. на західних схилах Телеграфних висот, за 400 м від р. Чорної. Тут у 1950 р. виявлені ряди значних осадків, характерних для обваливаних камер земляних склепів. На поверхні в окремих місцях знайдені кам'яні плити, подібні до закладів склепів, а також невелика кількість уламків амфор і глиняних глечиків³⁹. Могильник не досліджувався.

4. (19) Могильник середини I тисячоліття н. е. на правому березі р. Чорної, на південно-західних схилах Телеграфних висот. У 1898 р. під час плантаційних робіт під виноградники було виявлено 15 поховань. Одне з цих поховань розкопано власником виноградника, друге (склеп)— К. К. Косцюшко-Валюжиничем. В склепі були знайдені: ліпна миска грубої роботи і бронзові прикраси (спіральний браслет, сережка, кільце)⁴⁰. В 1950 р. місце оглянуто співробітником Інкерманської експедиції. В окопах часів Великої Вітчизняної війни зафіксовано понад 10 обрізів дромосів і камер земляних скlepів⁴¹.

5. (21) Ранній середньовічний могильник з похованнями в земляних склепах на півгому горбі східної окраїни с. Чорноріченське, на правому березі р. Чорної. На площі близько 1 га помітні западини в камері склепів⁴². Могильник позначений на карті, виданій Г. І. Мосбергом⁴³.

6. (12) Поселення IV—X ст. н. е., на терасі правого берега р. Чорної, на південно-західному схилі Загайтанської скелі. Відкрито в 1951 р. С. Ф. Стржелецьким⁴⁴. Частково досліджувалось в 1952 р. Інкерманською експедицією. Займає територію до 400 м довжиною. В 1948 і 1950 рр. на північ від поселення на тому ж схилі виявлені могильник (4 поховання в могилах під кам'яними плитами майже без знахідок). Можна думати, що могильник відноситься до останніх століть існування поселення (VIII—X ст. н. е.). Поселення і могильник публікуються в цьому збірнику⁴⁵. Матеріали зберігаються в Бахчисарайському історико-археологічному музеї.

7. (7) Середньовічний комплекс — форте-

³⁹ Е. В. Веймарн, Отчет Инкерманской экспедиции 1950 г., Архів ПІМК АН СРСР.

⁴⁰ Архів Державного Херсонесского музею, спр. № 39.

⁴¹ Е. В. Веймарн, Отчет Инкерманской экспедиции 1950 г., Архів ПІМК АН СРСР.

⁴² Там же.

⁴³ Г. И. Мосберг, Могильники римского времени юго-западного Крыма, СА, VIII, М.—Л., 1946, карта III, 3.

⁴⁴ Фонди Державного Херсонесского музею.

⁴⁵ Е. В. Веймарн, Археологічні роботи в районі Інкермана, див. цей збірник.

ця Каламіта (Інкерман) VI—XVII ст., її слобода з могильником і монастир. Руїни фортеці, оголошенні археологічним заповідником, розташовані на правому березі р. Чорної на мисі Монастирської скелі. Опис фортеці наведений в літературі XIX — початку ХХ ст.⁴⁶ Археологічні розкопки на території фортеці були проведені в 1937 р. В. П. Бабенчиковим⁴⁷ і в 1950 р. Е. В. Веймарном⁴⁸. Сліди слободи фортеці і могильника знаходяться на плато Монастирської скелі між руїнами фортеці і Аварійним селищем⁴⁹. Розкопки слободи і могильника проводились в 1950 р. Інкерманською експедицією. Матеріали цих розкопок публікуються в даному збірнику⁵⁰, зберігаються вони в Бахчисарайському історико-археологічному музеї.

Залишки християнського печерного монастиря з чотирма церквами і великою кількістю допоміжних споруд розташовані на західних і південних схилах Монастирської скелі. Опис окремих печерних церков і каплиць даний багатьма авторами⁵¹. Датування монастиря не уточнено; археологічне вивчення його не проводилось.

8. (31) Середньовічний монастир IX—XII ст. на лівому березі р. Чорної, на мисі Уч-Баш, біля залізничної станції Інкерман. Виявлений С. Ф. Стржелецьким в 1952 р. під час дослідження ранньотаврського поселення

⁴⁶ К. Кеппен, Крымский сборник, СПб., 1837, стор. 94—95, 215, 235; А. Л. Бертьє-Делагард, Остатки древних сооружений..., стор. 166—282; його ж, Каламита и Феодоро, ИТУАК, № 55, 1918, стор. 1—10; Дело Археологической комиссии, 1900, № 209, Архів ЛВІМК АН СРСР.

⁴⁷ Отчет Инкерманской экспедиции 1937 г., Архів ЛВІМК АН СРСР, спр. № 158.

⁴⁸ Е. В. Веймарн, О новой датировке крепости Каламита, «История и археология средневекового Крыма», К., 1957.

⁴⁹ А. Л. Бертьє-Делагард, Остатки древних сооружений..., стор. 199—201.

⁵⁰ Е. В. Веймарн, Археологічні роботи в районі Інкермана, див. цей збірник.

⁵¹ П. Кеппен, вказ. праця, стор. 243 і далі; М. Оболенский, Сказание священника Иакова, ЗООИД, т. II, Одесса, 1848, стор. 282—692; Н. М. Петровский, Повесть священника Иакова «О мошах неведомых» по списку А. И. Секолова, «Известия Общества археологии, истории и этнографии Казанского университета», т. XIII, в. 2, Казань, 1895, стор. 48—60; З. А. Аркас, Древности Ираклейского полуострова, ЗООИД, т. II, стор. 260, 269; В. Г. Тизенгаузен, О сохранении и возобновлении в Крыму памятников древности., ЗООИД, т. VIII, Одесса, 1872, стор. 363; Д. Струков, Древнейшие памятники в Тавриде, М., 1876, стор. 25—26; В. Н. Юргевич, Новейшие археологические открытия в Крыму, ЗООИД, т. IX, Одесса, 1879, стор. 409; А. Л. Бертьє-Делагард, Остатки древних сооружений..., стор. 207—225; Альбом рисунков М. М. Иванова, Русский Художественный музей в Ленинграде, в. 53, рис. 14; В. Н. Чепелев, вказ. праця, стор. 43—46.

(див № 2)⁵². На гребені плато розташовані залишки церкви, пошкоджені в роки Великої Вітчизняної війни. Стіни її покриті штукатуркою, збереглися сліди розпису. Покрівля з черепиці. В долівці церкви знаходяться поховання. На краю плато з боку Інкерманської долини розташовані залишки житлових і господарських споруд. Знайдені уламки піфосів, черепиці, амфор, глечиків та іншого посуду, а також мідні херсонессько-візантійські монети X ст.

9. (32) Залишки середньовічного печерного монастиря IX—XIII ст. на лівому березі р. Чорної, в гирлі Кам'яномолного яру. Найбільш детально описані у 90-х роках XIX ст. А. Л. Бертьє-Делагардом⁵³. Тут знаходились 22 ще помітні в ті часи штучні печери різного призначення. В одній з них була вирізана хрестовидна в плані церква. Біля цього печерного комплексу на схилі яру виднілись сліди наземних споруд. Пам'ятка дуже потерпіла в роки Великої Вітчизняної війни.

10. (11) Залишки великого печерного християнського монастиря на правому березі р. Чорної, на західних і південно-західних схилах Загайтанської скелі. Опис окремих печерних споруд культового призначення даний у 80-х роках XIX ст. А. Л. Бертьє-Делагардом⁵⁴. Споруди частково обстежені в 1937 р. В. П. Бабенчиковим⁵⁵. В 1950 р. Інкерманською експедицією проведені розкопки невеликої каплиці і усипальниці, що примикає до неї, в південно-західній частині монастиря біля підніжжя схилу Загайтанської скелі. На підставі знайдених тут уламків покрівельної черепиці з клеймами каплицю можна датувати не раніше IX—X ст.⁵⁶ Матеріали зберігаються в Бахчисарайському історико-археологічному музеї.

11. (8) Залишки поселення з церквою і могильником, що існував до кінця XVIII ст., в Первомайській балці, на правому березі р. Чорної, між Монастирською і Загайтанською скелями⁵⁷. Археологічні роботи тут не проводились. Могильник майже повністю перекритий насипом залізниці.

⁵² С. Ф. Стржелецкий, Отчет о раскопках раннетаврского поселения Уч-Баш в 1952 г., Архів ПМК АН СРСР і Архів Державного Херсонеского музею.

⁵³ А. Л. Бертьє-Делагард, Остатки древних сооружений...; Д. Струков, Древние памятники христианства в Тавриде, М., 1876, стор. 28—30.

⁵⁴ А. Л. Бертьє-Делагард, Остатки древних сооружений..., стор. 255—268, 245—246.

⁵⁵ Отчет Инкерманской экспедиции 1937 г., Архів ЛВІМК АН СРСР.

⁵⁶ Е. В. Веймарн, Отчет Инкерманской экспедиции 1950 г., Архів ПМК АН СРСР.

⁵⁷ А. Л. Бертьє-Делагард, Остатки древних сооружений..., стор. 201, 231.

12. (16) Поселення в гирлі Кара-Кобинської долини на правому березі р. Чорної, за 2 км на північний схід від її русла. Тут, як відмічає А. Л. Бертьє-Делагард⁵⁸, недалеко від колишнього хутора Мартино біля дороги виднілись залишки середньовічної церкви, яку у 80-х роках XIX ст. розкопав власник хутора. Розміри церкви — 5,5×3,25 м. Стіни її з бутового каменю на глині, долівка викла-

дена кам'яними плитами, а покрівля, судячи на підставі знайдених уламків, була покрита плоскою черепицею. У вітварній частині був викопаний великий кубічної форми камінь, в який вкладався вирубаний з каменю хрест. Тепер на території селища збереглись незначні сліди будівель. Місцями трапляються уламки середньовічного глиняного посуду і покрівельної черепиці⁵⁹.

Н. П. КАЦУР |

АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ КАРТА ИНКЕРМАНСКОЙ ДОЛИНЫ

Резюме

Инкерманская долина, расположенная в юго-западном Крыму, в низовьях р. Черной, имеет протяженность около 10 км и ширину до 3 км. Благоприятные географические условия способствовали ее заселению с древних времен. На 1956 г. в Инкерманской долине было известно 32 археологических памятника, относящихся к различным эпохам: 3 могиль-

ника эпохи бронзы, 9 поселений, иногда укрепленных, и укрепленное убежище I тысячелетия до н. э., принадлежавших таврам, 7 могильников периода поздней античности и 12 памятников эпохи средневековья. В последнюю группу входят поселения, могильники, пещерные монастыри, крепость Каламита-Инкерман.

⁵⁸ А. Л. Бертьє-Делагард, Остатки древних сооружений..., стор. 246—247.

⁵⁹ Е. В. Веймарн, Отчет Инкерманской экспедиции 1950 г., Архив ИМК АН СССР.

Е. В. ВЕЙМАРН

АРХЕОЛОГІЧНІ РОБОТИ В РАЙОНІ ІНКЕРМАНА

Територія в районі селища Інкерман, розташованого недалеко від гирла р. Чорної, при впадінні її в Севастопольську бухту, насичена археологічними пам'ятками різних епох. Проте значних археологічних досліджень до останнього часу тут не проводилось, за винятком невеликих епізодичних робіт, зв'язаних з будівництвом¹. Існуючі публікації стосувались головним чином залишків середньовічних печерних монастирів і фортеці Каламіта (Інкерман²). Через це результати

широко поставленіх археологічних робіт 1948, 1950 і 1952 рр. в районі Інкермана³, які дали різноманітний археологічний матеріал, становлять великий науковий інтерес.

В даній праці публікуються матеріали пізньоантичного часу і середньовіччя: Інкерманського могильника⁴, могильника біля висоти «Сахарна голівка», поселення біля Загайтанської скелі і комплексу середньовічної фортеці Каламіта⁵.

ІНКЕРМАНСЬКИЙ МОГИЛЬНИК

Інкерманський могильник, відкритий у зв'язку з будівельними роботами 1940 р., розташований на правому березі р. Чорної, за 1,5 км від її гирла, на широкому і похилому західному схилі горба. Могильник займав площа близько 75 тис. м² і вміщував, як можна думати на підставі густоти розташування могил, не менше 2000 різних за типами похованальних споруд.

У 1940 р. Державним Херсонеським музеєм за участю Бахчисарайського історико-археологічного музею⁶ в південно-західній частині могильника були розкопані земляний склеп і ямна могила. Другу тоді ж виявлену

могилу розкопати не вдалося⁷. В 1941 р. Бахчисарайський історико-археологічний музей проводив тільки короткосезонні спостереження за земляними роботами на будівництві. Через це дані про відкриті в 1941 р. в центральній частині могильника поховання уривчасті і неточні. Вдалося зафіксувати лише два земляні склепи та шість підбійних могил⁸ і зібрати значну кількість окремих предметів із зруйнованих поховань.

В 1948 р. Інкерманська археологічна експедиція почала детальне вивчення північної частини могильника, яка ще збереглася

¹ А. Богданов, О черепахах крымских могил и донских курганов, «Антропологический вестник», IV, ч. I, М., 1886; Н. И. Репников и В. П. Бабенчиков, Отчеты Инкерманской экспедиции ИИМК, 1937, Архив ЛВИИМК АН ССРС, спр. № 158, 256; С. Ф. Стржелецкий, Раскопки в Инкермане в 1940 году, СА, IX, М.—Л., 1947, стр. 273—302.

² А. Л. Бертье-Делагард, Остатки древних сооружений в окрестностях Севастополя и пещерные города Крыма, ЗООИД, т. XIV, Одесса, 1889.

³ Велику допомогу експедиції подав керівник будівництва в Інкермані А. Д. Д'ячина, якому складаю глибоку подяку.

⁴ Е. В. Веймарн, Раскопки Инкерманского могильника в 1948 году, Сб. «История и археология древнего Крыма», К., 1957, стор. 219—237; його ж, О работе Инкерманской экспедиции, КСИА, в. 4, К., 1955, стор. 32—34.

⁵ Е. В. Веймарн, О времени возникновения средневековой крепости Каламита, «История и археология средневекового Крыма», М., 1958, стор. 55—62.

⁶ Тоді музей називався «Музей печерних міст».

⁷ С. Ф. Стржелецкий, вказ. праця, стор. 283.

⁸ Дані про польові роботи 1941 р. нами одержані від колишнього співробітника Бахчисарайського музею Я. А. Дубинського, який безпосередньо вів спостереження за роботою на могильнику.

(рис. 1). Було розкопано 26 підбійних могил, 17 ямних могил і 7 земляних склепів, всього 50 поховань⁹. Роботами 1948 р., якими виявлено останні поховальні споруди, що збереглися ще на могильнику, було повністю вичерпано його дослідження. Нижче публікуємо матеріали, здобуті за всі три роки археологічних робіт на могильнику (1940, 1941 і 1948)¹⁰.

г) орієнтовані з півночі на південню з підбоєм в східній стінці ями — 2 (№ 25, 26, відкриті в 1948 р.).

Підбійні могили були вирубані в білому або жовтому глинистому материку, перекрито му шаром різної товщини — 0,5—0,6 м, і заповнені м'якою землею жовтого або сірого кольору.

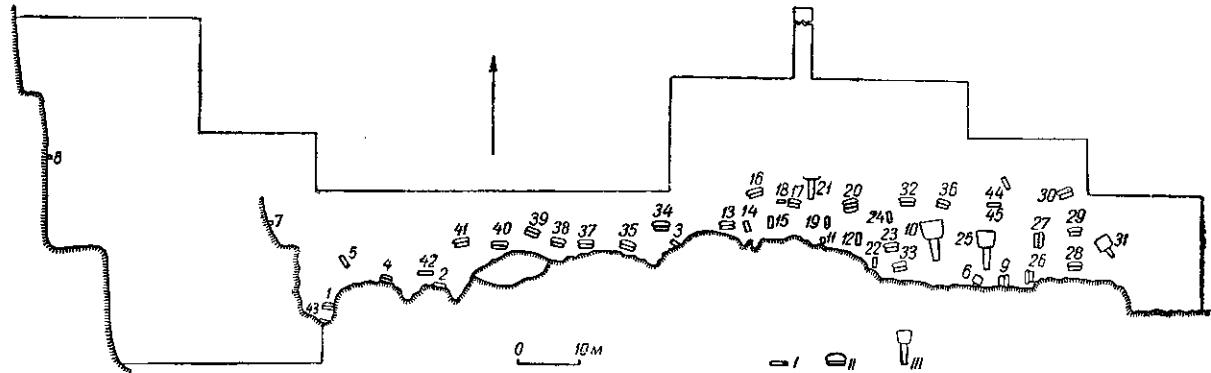

Рис. 1. План північної частини Інкерманського могильника, розкопаної в 1948 р.
I — ямні могили; II — підбійні могили; III — скелепи.

I. Підбійні могили

Підбійні могили становлять 52% усього числа розкопаних на могильнику поховальних споруд (26 з 50). Форма могильних ям — прямокутна, підбоїв — прямокутна із закругленими кутами, близька до овальної, часом неправильна. За розмірами могили майже однакові, але різні за орієнтацією і положенням підбою. За останніми двома ознаками розподіляємо їх на чотири групи:

а) орієнтовані із сходу на захід, з підбоєм в північній стінці могильної ями — 21 могила (5 могил розкопано в 1941 р., № 1—5, і 16 могил в 1948 р., № 6—21). Іноді орієнтація могил коливається в північно-східному або південно-східному напрямках;

б) орієнтована із сходу на захід (з відхиленням на північний схід), з двома підбоями — в північній і південній стінках ями — 1 (№ 22, відкрита в 1941 р.);

в) орієнтовані з півночі на південню, з підбоєм в західній стінці ями — 2 (№ 23 відкрита в 1941 р. і № 24 — в 1948 р.);

г) орієнтовані з півночі на південню з підбоєм в східній стінці ями — 2 (№ 25, 26, відкриті в 1948 р.).

№ 1 (1941 р.)¹¹. Глибина могильної ями 1,9 м¹². Розміри підбою — 2,3×1,3 м, висота — 1,1 м. Дно підбою та ями на одному рівні. Підбій був закритий великими вапняковими плитами, що стояли вертикально двома рядами (рис. 2а). Кістяк в підбої лежав на спині, головою на схід, з витягненими кінцівками. Біля лівого плеча знайдений залізний кинджал, який лежав вістрям вниз¹³.

№ 2 (1941 р.). Могила дуже зруйнована¹⁴. Підбій розмірами 1,8×0,7 м і висотою 0,6 м був закритий трьома великими вапняковими плитами. Кістяки лежали на спинах, головою на схід, з витягненими кінцівками. Зліва біля голови знаходились: червонолакове блюдо із залишками залізного предмета (ножа?) і чорноглинняний ліпний горщик з лощеною поверхнею. Біля тазових кісток знайдені бронзові амулет-трубочка і гудзик, біля лівого стегна — глиняне прясло, біля хребців шій — намисто.

№ 3 (1941 р.). Могила дуже зруйнована. Глибина могильної ями 2,6 м. Розміри під-

¹¹ В дужках вказується рік розкопок, який передує експедиції 1948 р. Поховання, розкопані в 1941 р., знаходились в центральній частині могильника.

¹² Дані про поховання, що розкопувались в 1941 р., не завжди вичерпні.

¹³ Кинджал не зберігся.

¹⁴ Про глибину і розміри могильної ями даних немає.

⁹ Крім того, були відкриті розпочаті, але не закінчені через те, що на шляху трапилася скеля, 4 підбійні могили (полові № 34, 39, 40, 45) і склеп (№ 21). Поховання в них не здійснювалися.

¹⁰ Речовий матеріал цих розкопок зберігається в Бахчисарайському історико-археологічному музеї.

бою — $2,4 \times 1$, м, висота — 0,7 м. Заклад не зберігся. В підбої кістяка не було. Біля західної стінки підбою знайдено залізний ніж і бронзову овальну пряжку.

№ 4 (1941 р.). Довжина могильної ями 2 м. Розміри підбою — $2 \times 0,7$ м. Кістяк лежав на спині, головою на схід, з витягненими кінцівками. Відомостей про знахідки немає.

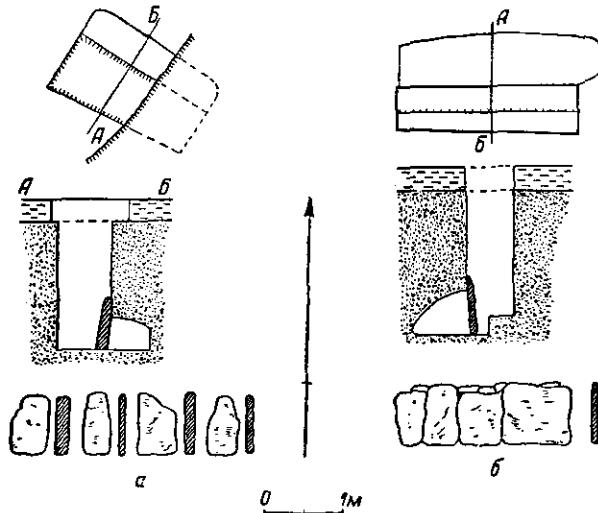

Рис. 2. Плани і розрізи підбійних могил № 1(а), 6(б).

№ 5 (1941 р.). Розміри могильної ями — $2,6 \times 1,1$ м, глибина — 2,3 м. Розміри підбою — $2,8 \times 0,7$ м, висота — 1 м. Кістяка в підбої не було. В землі, що заповнювала підбій, знайдено два бронзових кільця (одне в уламках).

№ 6 (37)¹⁵. Довжина могильної ями 2,35 м, ширина в східній частині — 0,65 м, в західній — 0,55 м, глибина від поверхні землі — 2 м. Вздовж південної стінки ями вирубаний східець-лава висотою 0,25 м, шириною 0,3 м (рис. 2 б). Підбій мав довжину 2,6 м, ширину в східній частині — 0,7 м, в західній — 0,6 м. Висота підбою 0,6 м. Іого східна частина виступає за межі могильної ями, західна — не доходить до межі ями на 0,05 м. Північно-західний кут підбою закруглений. Підбій закривався чотирма вапняковими плитами, щільно підігнаними одна до одної. Щілини між могильною ямою і верхньою частиною плит старанно закладені дрібними уламками вапняку.

В підбої лежав чоловічий кістяк головою на схід (рис. 3 а); повернутий вліво череп знаходився на великому уламку плоскої плити. Кінцівки витягнені. Кістки грудної клітки

¹⁵ Цифри в дужках означають польові номери могил, розкопаних в 1948 р. в північній частині могильника, див. рис. 1.

і рук збереглись погано. Під кістяком був тонкий сіруватий шар зольної землі. Біля голови покійника — велика гострореберна сіроглиняна посудина з трьома ручками і широкою шийкою, діаметром 25 см і висотою 14,4 см. Поверхня посудини лощена і оздоблена орна-

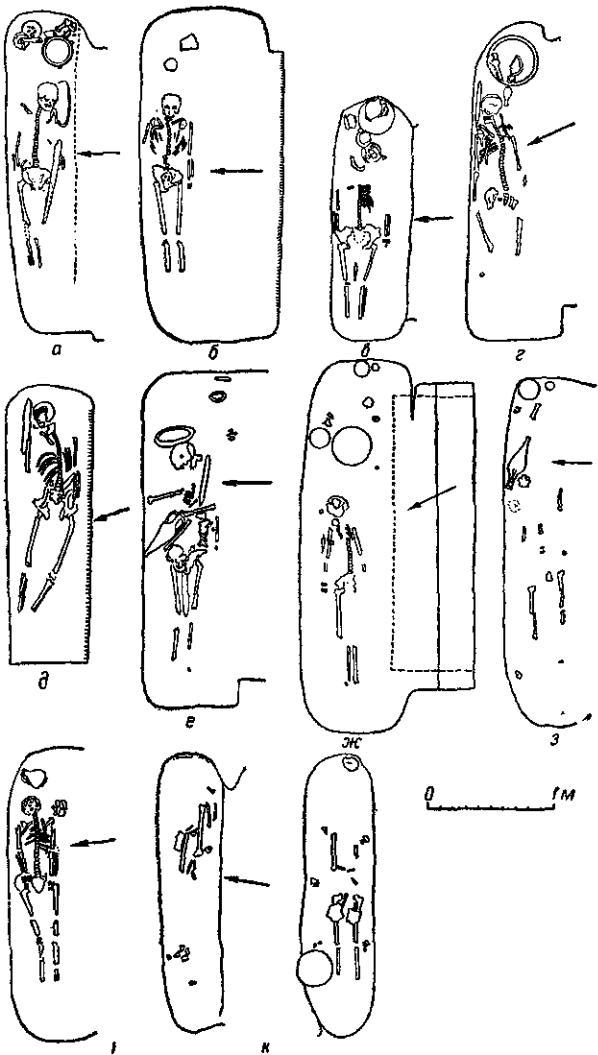

Рис. 3. Положення кістяків і речей в підбійних могилах № 6(а), 8(б), 7(а), 15(е), 16(д), 18(е), 19(ж), 20(з), 12(і), 22(к).

ментом у вигляді трикутників, повернутих вершинами вгору (рис. 4; 5,1)¹⁶. Далі за нею, біля східної стінки підбою, стояла скляна вазочка з округлим тулубом, відігнутими назовні краями, на високій ніжці, що має низьку, трохи деформовану підставку. Висота вазочки

¹⁶ Е. И. Соломоник, Сессия по итогам археологических исследований в Крыму, ВДИ, № 4, М.—Л., 1951, стор. 228.

5 см, діаметр — 11,6 см (рис. 5, 7). На вазочці лежала кістка бика, а у вазочці — залізний ніж з ланцетовидним закругленим на кінці

Рис. 4. Сіроглиняна посудина із підбійної могили № 6.

лезом і частково зламаним черенком, на якому збереглася заклепка для кріплення обкладки. Загальна довжина ножа 19,7 см (рис. 6, 5).

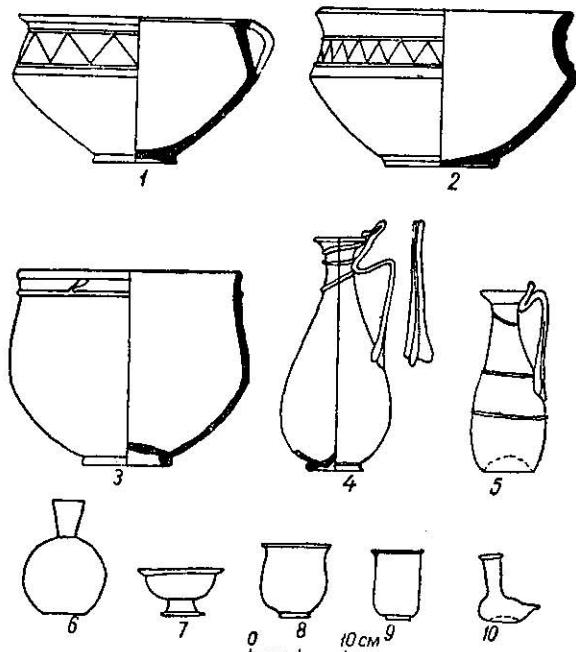

Рис. 5. Сіроглиняний (1, 2) та скляний (3—10) посуд.

Біля вазочки знаходилась червонолакова миска із закругленими стінками і відігнутими вінцями висотою 4 см і діаметром 18,3 см

(рис. 7, 16). В мисці знайдена шкаралупа курячих яєць. Поруч стояли скляні посудини: кубок у формі банки на низькій кільцеподібній підставці висотою 0,5 см і діаметром 6 см (рис. 5, 9) і тонкостінний одноручний глечик

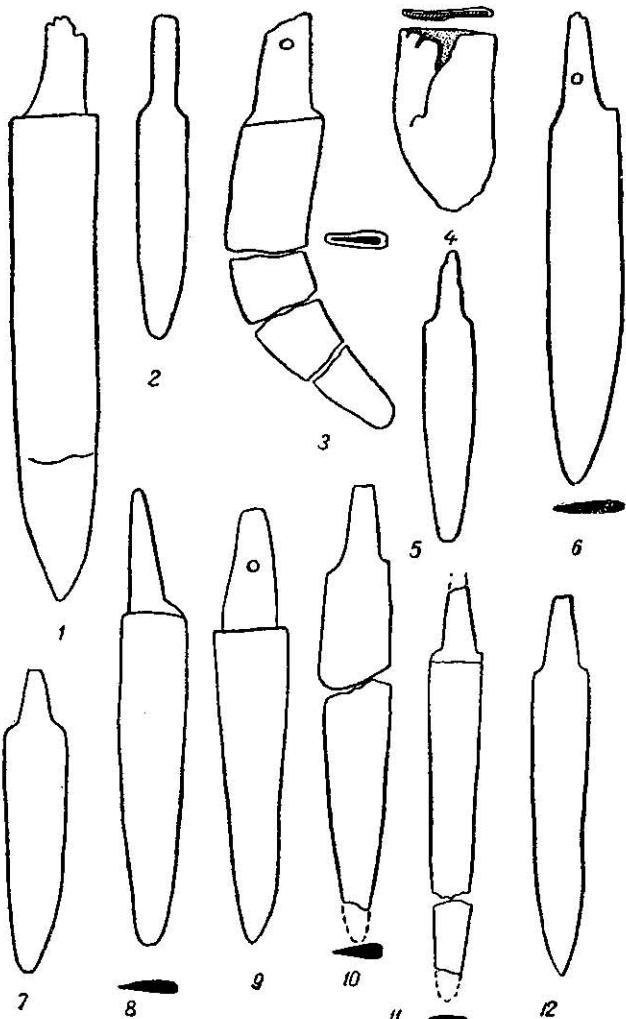

Рис. 6. Залізні ножі (1—3, 5—12) та паконечник піхов (4). Зменшено в 2,5 раза.

грушовидної форми з відігнутими краями. Тулуб і шийка глечика прикрашенні валиком, який у вигляді спіралі обвиває всю посудину. Ручка з двома жолобками прикріплена нижнім трипелюстковим кінцем до середини тулуба; верхній кінець ручки, що має два вигини, підвищується над вінцями. Ввігнуте денце поставлене на кільцеподібну підставку. Висота глечика 24 см, діаметр — 11,6 см (рис. 5, 4). Зліва від таза лежав залізний меч із залишками дерева від піхов і кістяної накладки на ручку, черенок якої не зберігся. Загальна довжина меча 58,5 см, ширіна

клинка 5,1 см (рис. 8, 9). З правого боку від середніх хребців виявлена срібна пряжка у вигляді овального кільця, круглого в розрізі, яке поступово тоншає в напрямку кріплення язичка, що має загнутий вниз кінець. Петля язичка відділена від його тіла виступом. Роз-

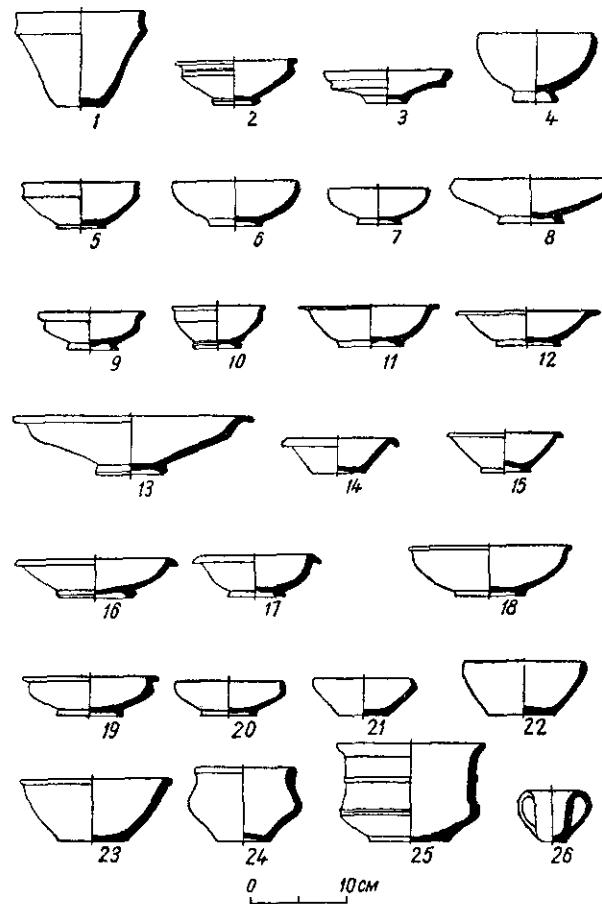

Рис. 7. Глиняний посуд.

міри пряжки — 1,8×2,4 см (рис. 9, 2). Між тазом і мечем знайдені цілком зруйновані залізні пряжка і ніж, а біля стопів ніг — дві бронзові монети римського імператора Константина I (306—337 рр.)¹⁷.

№ 7 (13). Розміри могильної ями — 1,83×0,65 м, глибина — 2,74 м. Вздовж південної стінки ями влаштований східець-лава висотою 0,5 м, ширину 0,25 м. Розміри підбою — 1,9×0,73 м, висота — 0,97 м. Долівка підбою нижче дна ями на 1,1 м. Підбій був закритий двома великими вапняковими плитами. Попередніх помітних слідах дуже протрухлого кістяка і розміщенню похованального інвентаря можна вважати, що похований лежав головою на схід (рис. 3 в).

¹⁷ Монети визначені Л. Н. Біловою, якій складаю за це глибоку подяку.

Біля голови під східною стіною підбою знайдені: червоноолакова чашка (типу рис. 7, 7) із закругленим тулубом і загнутими всередину краями, висотою 7,4 см, діаметром 20,2 см; уламки червоноглиняного глечика з

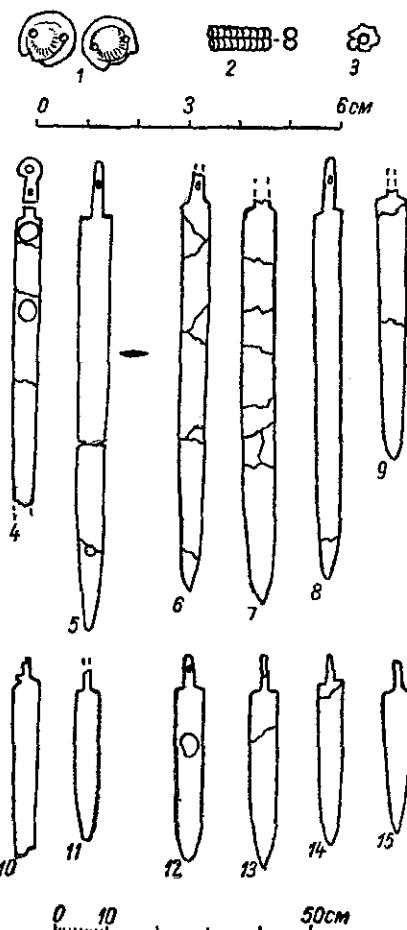

Рис. 8. Золоті прикраси (1—3), залізні мечі (4—9) та канджали (10—15).

однією ручкою, що лежав в якійсь білій вапняній масі; мідна монета римського імператора Ліцінія Старшого (308—324 рр.) і уламок залізного ножа, який розсипався, коли його виймали із землі. Біля середини північної стінки підбою виявлено три невеликих залізних кільця, що спеклися, із залишками дерева і бронзовий масивний витий браслет з кільцем і гачком на кінцях. Найбільший діаметр браслета 5,5 см (рис. 10, 5). Після зняття кістяка під час просіювання землі знайдено: дві бронзові кільцеподібні пряжки — одну (типу рис. 9, 2) розмірами 2,5×2,4 см, другу — тієї ж форми, але з прямим на кінці язичком, розмірами 1,2×1,7 см (рис. 9, 1); кільце із бронзового дроту з кінцями, які за-

ходять один за один (розпалось); дві пастові намистини — одну циліндричну чорну (рис. 11, 10) і другу, з двох циліндріків, синю з жовтими вічками (рис. 11, 13); чотири уламки скляної посудини баночкої форми.

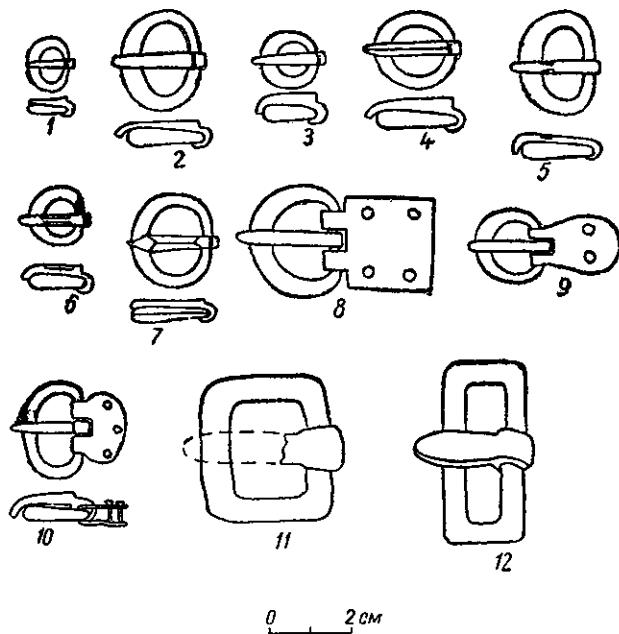

Рис. 9. Металеві пряжки.

№ 8. (17). Розміри могильної ями — $2,45 \times 0,6$ м, глибина — 1,9 м. Вздовж південної стінки ями вирубаний східець-лава шириною 0,23 м, висотою 0,25 м. Розміри підбою — $2,7 \times 1$ м, висота — 1 м. Долівка підбою нижче долівки ями на 0,2 м. Підбій був закритий чотирма вапняковими плитами (рис. 12а). Біля північної стінки, на рівні дна ями, на земляній підсипці лежав кістяк на спині головою на схід, з витягненими кінцівками (рис. 3б). Біля голови стояла червонолакова чашка з косими стінками і відігнутим назовні краєм. Денце чашки, відділене від тулуба виступом, має низьку кільцеподібну підставку. Висота чашки 4 см, діаметр — 9,8 см (рис. 7, 10). В чашці була шкаралупа курячих яєць. Між чашкою і східною стінкою підбою лежав уламок бокової частини великої гостродонної амфори. Під кістяком, в земляній підсипці, в різних місцях знайдені чотири круглі штамповани золоті бляшки діаметром 1 см, з рубчастими краями і двома отворами для пришивання (рис. 8, 1) і намистина неправильної форми із темної пасті. Очевидно, кістяк є повторним похованням в цій могилі¹⁸.

¹⁸ Вважаємо, що перші поховання, яке було на долівці, пограбоване, а кістки похованого вибрані в дро-

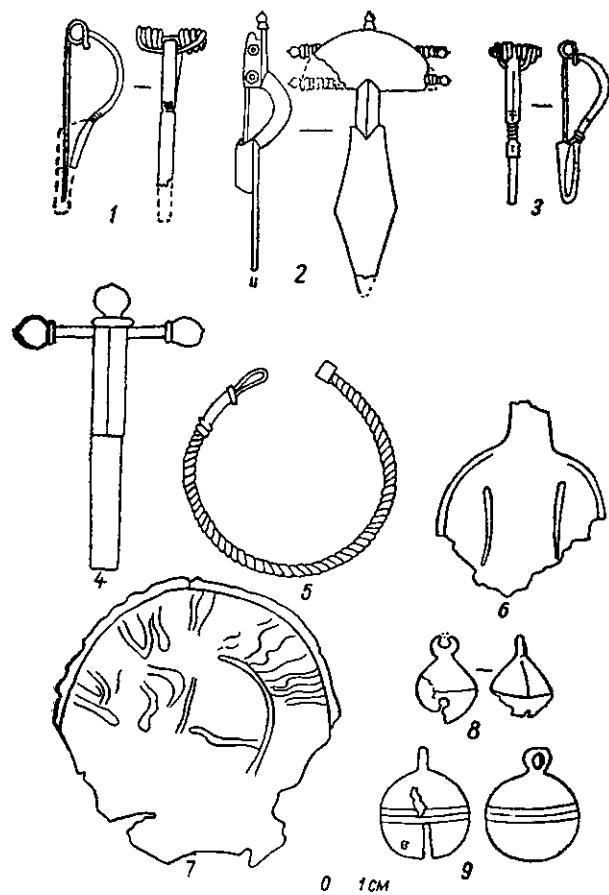

Рис. 10. Металеві вироби: фібули (1—4), браслет (5), уламки дзеркал (6, 7), бубонці (8, 9).

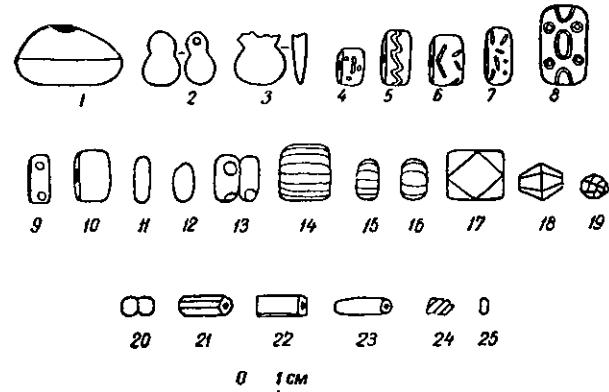

Рис. 11. Прясле (1), підвіски (2, 3), зразки намистин (4—25).

№ 9 (32). Розміри могильної ями — $2 \times 0,7$ м, глибина — 2,1 м. Вздовж південної мос розташованого поруч незакінченого склепу № 21. Після цього в підбої була зроблена підсипка, в яку потрапили золоті бляшки, що залишились не поміченими грабіжниками, і на ній було проведено повторне поховання.

стіні вирубаний східень-лава висотою 0,3 м, ширину до 0,4 м. Розміри підбою — 1,87 × 0,65 м, висота — 0,5 м. Долівка підбою нижче дна ями на 0,1 м. Підбій був закритий двома вапняковими плитами (рис. 12б). В під-

ставка низька. Глечик прикрашений горизонтальними валиками: одним по шийці і трьома по плечиках. Поверхня покрита бурим лаком низької якості. Висота глечика 22 см, діаметр — 13 см (рис. 14, 1). Третя посудина

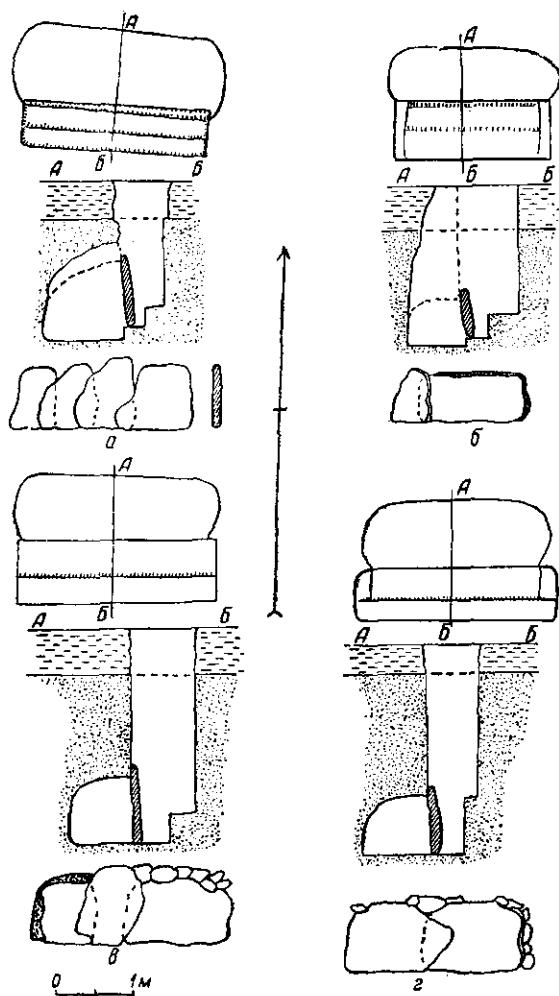

Рис. 12. Плани і розрізи підбійних могил № 8(а), 9(б), 10(в), 11(г).

бої, стеля якого обвалилася, лежав кістяк на спині, головою на схід, з витягненими кінцівками.

В головах кістяка знайдено кілька червонолакових посудин. Масивне блюдо мало нахилені назовні стінки, край яких загнути всередину, і кільцеподібну профільовану підставку. Діаметр його 26,5 см, висота — 5,3 см (рис. 13, 8). В блюді знаходився одноручний глечик. Його округлий тулуб плавно переходить в шийку, що закінчується широким розтрубом вінець. Ручка двострільна, сплюснута, з жолобком на внутрішній поверхні. Під-

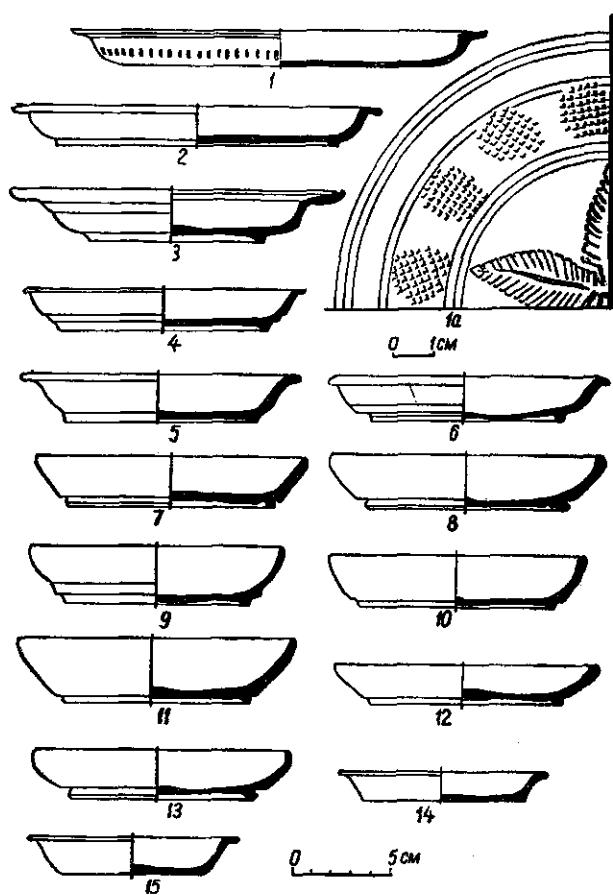

Рис. 13. Червонолакові та сіроглиняні блюда.

являла собою чашку на низькій підставці з косими стінками і широким горизонтальним краєм з двома горизонтальними борозенками над ними. Лак низької якості. Висота чашки 4,7 см, діаметр — 13,5 см (рис. 7, 2). Між блюдом і черепом кістяка стояла чашка із закругленими стінками і загнутими всередину краями на низькій кільцеподібній підставці. Висота її 4,3 см, діаметр — 13,3 см (рис. 7, 7). Біля блюда лежало циліндричне прясло із темної глини, з лощеною поверхнею. Висота його 1,5 см, діаметр — 3,5 см (рис. 15, 10). Гострореберна чашка без підставки, з бортом, трохи нахиленим назовні, покрита лаком низької якості, висотою 9 см, діаметром 12,5 см (рис. 7, 24) стояла в північно-східному кутку підбою. Між колінами кістя-

ка виявлений залізний ніж, що лежав вістрям вниз, із загостреним кінцем леза і частково обламаним черенком. На ножі збереглись сліди дерев'яних піхов і тканини. Загальна довжина ножа 12,2 см, ширина леза 2 см (рис. 6, 12). Під час просіювання землі з підбою знайдені уламки мідного дротяного кільця з подвійним щитком, що складається з двох дротиків, закрученіх у вигляді спіралі.

№ 10 (28). Розміри могильної ями — 2,6 × 0,9 м, глибина — 2,85 м. В засипці знайдені уламки гостророненої амфори з світлої глини. На уламку шийки дворядковий напис: ГОР

Н (рис. 16, 4). Вздовж південної стінки ями вирубаний східець-лава висотою 0,4 м і ширину 0,3—0,4 м. Підбій розмірами 2,6 × 0,7 м мав висоту до 0,9 м в центрі, яка знижувалась по боках до 0,6 м. Долівка підбою на рівні дна ями. Підбій закривався чотирма

кий прошарок (товщиною 0,5 см) чорної зольної землі. Похованельний інвентар, що зберігся, розкладений по підбою: чашка покрита лаком низької якості, з дуже нахиленими назовні стінками, вертикальним бортіком і потов-

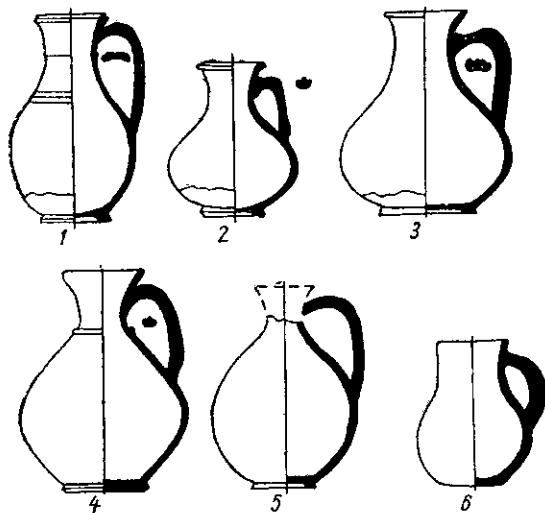
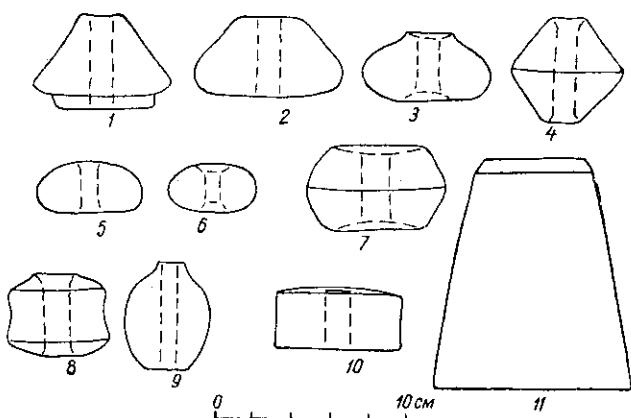

Рис. 14. Глечики.

вапняковими плитами, що находили одна на одну. Західна плита відвалена грабіжниками (рис. 12в). Кістки кістяка звалені біля західної стінки підбою. На долівці підбою був тон-

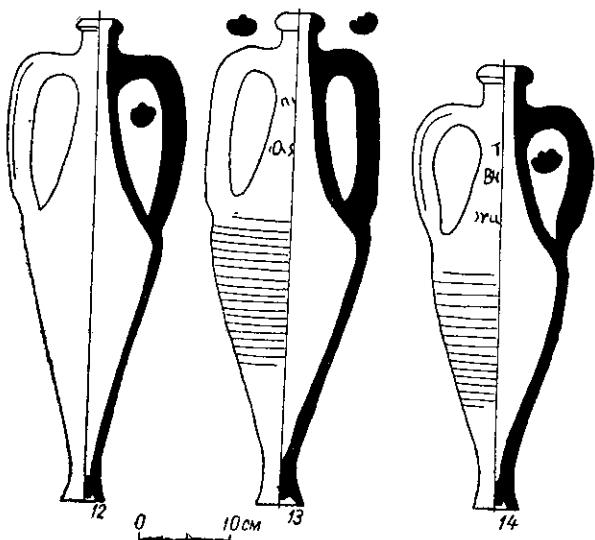

Рис. 15. Гляняні прясла (1—10), тертка (11), амфори (12—14).

щеним відігнутим назовні краєм. Підставка невисока, кільцеподібна. Висота чашки 3,5 см, діаметр — 10,3 см (рис. 7, 9); кістяний гудзик у вигляді низької зрізаної піраміди з отвором посередині і поздовжнім жолобком на нижньому боці, розміри — 2,5 × 1,8 × 0,8 см; шість намистин: одна циліндрична (типу рис. 11, 15) рубчаста із голубувато-зеленої пасті і п'ять 14-гранних (типу рис. 11, 18) із скла; залізне чотиригранне шильце з широким чотиригранним черенком, загальна довжина 5 см (рис. 17, 10).

№ 11 (29). Розміри могильної ями — 2,6 × 0,72 м, глибина — 2,7 м. Вздовж південної стінки ями вирубаний східець-лава шириною

0,2 м, висотою до 0,7 м (рис. 12г). Розміри підбою — 2,4×0,9 м, висота — 0,74 м. Долівка підбою була на рівні долівки могильної ями. Підбій закривався двома великими вапняковими плитами. Західна плита заходила

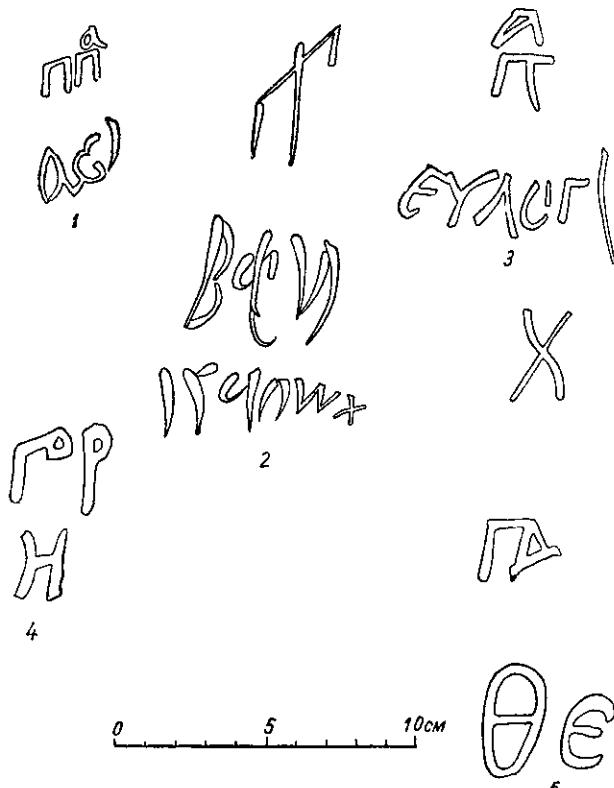

Рис. 16. Написи на амфорах.

на східну. В підбої кістяка не було, на долівці лежав тонкий (0,5 см) прошарок зольної землі. На ньому, в західній частині підбою, стояло червоноакове блюдо (типу рис. 13, 10), покрите лаком низької якості з бурими плямами. Стінки блюда трохи нахилені назовні, краї заокруглені всередину. Низька кільцеподібна підставка чітко відділена від денця. Висота блюда 6,2 см, діаметр — 31,2 см. В блюді була перевернута вгору денцем сіроглиняна чашка з слабо загнутими всередину краями і лощеною поверхнею. Тут знайдені також розбита скляна посудина і шкарапулупа курячих яєць. В центрі підбою знайдені: розломане масивне кругле дзеркало із низькопробного срібла з слідами орнаменту із радіально розташованих рубчиків, діаметром 8 см (рис. 10, 7); срібна пластинчаста фібула з напівкруглим верхнім щитком, що має виступ у вигляді гудзика, круто вигнутою дужкою і ромбічної форми нижнім щитком. Пружини накручені на два стержні, що ви-

ступають по обидва боки від верхнього щитка і закінчуються виступами у вигляді гудзика. Висота фібули 7,5 см (рис. 10, 2); дев'ять намистин, з яких дві циліндричні, з білої пасті з синіми вічками і сім 14-гранних із синього скла.

№ 12 (33). Розміри могильної ями — 2,6×0,7 м, глибина — 1,55 м. Вздовж південної стінки ями вирубаний східець-лава висотою і шириною 0,2 м (рис. 18в). Розміри підбою — 2,35×0,6 м. Стеля обвалилась. Висота підбою, треба думати, досягала 0,55 м. Долівка підбою на рівні долівки ями. Підбій був закритий чотирма вапняковими плитами.

В підбої лежав кістяк середньої збереженості, на спині, головою на схід, з витягненими кінцівками, кістки рук лежали на стегнах (рис. 3i). Під лівим лікtem виявлено купа деревного вугілля. Біля голови знаходився червоноаковий глечик грушовидної форми з невисокою шийкою, яка закінчується широким розтрубом вінець, з двома поздовжніми жолобками по зовнішньому краю. Підставка низька. Лак бурого відтінку, низької якості.

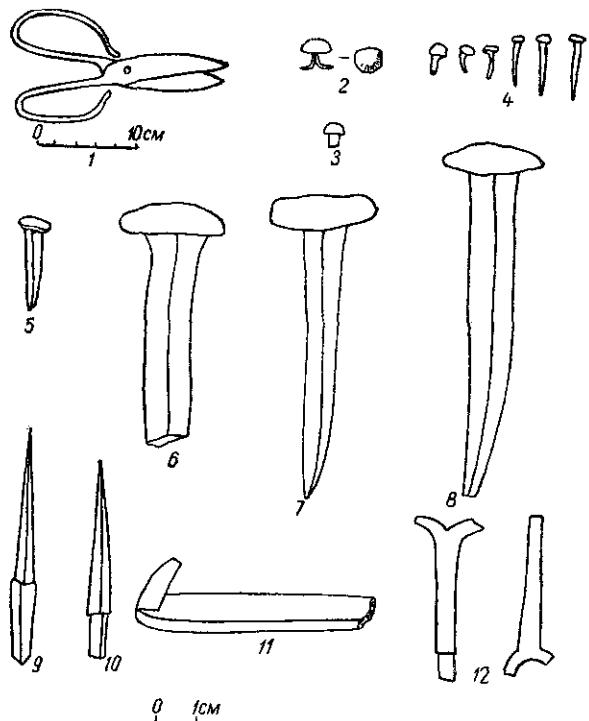

Рис. 17. Металеві вироби:
ножиці (1), заклепка (2), гвізди (3—8), шила (9, 10),
невизначені предмети (11, 12).

Висота глечика 15,7 см, діаметр боків — 13 см (рис. 14, 2). З правого боку черепа виявлено розбитий скляний кубок (типу рис. 5, 8), на лівому плечі кістяка — ніж з

прямим лезом і випуклою спинкою, що лежав вістрям додори. Довжина ножа — 9,6 см (рис. 6, 7). За черепом знайдено п'ять обгорілих кісток тварин.

№ 13(4)¹⁹. Могила дуже пошкоджена. Зберігся частково підбій, долівка якого знаходилась на глибині 2 м від поверхні землі.

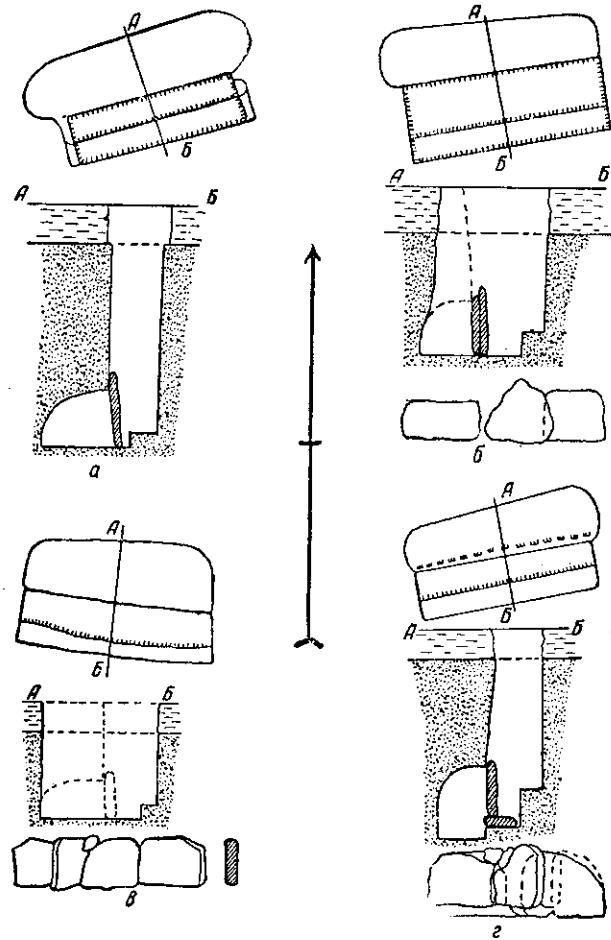

Рис. 18. Планы і розрізи підбійних могил № 19(а), 20(б), 12(с), 21(г).

№ 14 (38). Розміри могильної ями — 1,85 × 0,65 м, глибина — 1,4 м. Вздовж південної стінки ями вирізаний східець-лава висотою і шириною 0,25 м (рис. 19а). В північній стінці ями розпочата вирубка підбою, але зустрічна скеля не дозволила його закінчити. Через це для створення поховальної камери три плити закладу були одним кінцем поставлені на східець-лаву, а другим обіперті на північну стіну ями. В похованні кістяка не виявлено. Біля східної стінки незакінченого підбою стояла червоноолакова чашка із закруглени-

ми стінками і загнутими всередину краями на кільцеподібній низькій підставці. Висота чашки 3,4 см, діаметр вінець 13,5 см (типу рис. 7, 7). В чашці знаходилась інша червоноолакова чашка з нахиленими назовні стінками і вертикальним бортником. Лак буро-червоного відтінку, нанесений нерівномірно. Висота її 5,5 см, діаметр вінець 15,8 см (рис. 7, 5). В цій чашці лежали: невеликий залишний ножик, який розсыпався, коли його виймали, і біконічне прясло з темної глини діаметром 3,6 см.

№ 15 (35). Довжина могильної ями 2,25 м, ширина в східній частині — 0,8 м, в західній — 0,7 м, глибина — 1,7 м. На глибині 0,2 м в західній частині засипки могили знайдений уламок бокової частини гостродонної амфори. Вздовж південної стінки могильної ями вирізаний східець-лава висотою 0,2 м і шириною 0,3 м. Довжина підбою — 2,7 м, ширина в східній частині — 0,55 м, в західній — 1 м, висота — до 0,7 м. Підбій, долівка якого була на одному рівні з дном ями, закривався чотирма вапняковими плитами (рис. 19б).

Біля північної стінки підбою лежав кістяк, повернений головою на схід. Череп повернутий вправо, кінцівки витягнені (рис. 3г). Біля голови кістяка стояло червоноолакове блюдо із закругленими стінками, які переходять в широкі відігнуті назовні вінця. Блюдо прикрашене штампованим орнаментом у вигляді великої п'ятипелюсткової розетки, оточеної затябленими концентричними колами. Між третім і четвертим з них знаходиться поясок, який складається з кружків, заповнених сіткою. Із зовнішнього боку стінок проходить рубчастий орнамент. Висота блюда 3 см, діаметр вінець 21 см (рис. 13, 1 і 13, 1а). В цьому блюді була знайдена червоноолакова чашка з конусоподібними стінками і різко відігнутим назовні і вниз краєм. Висота чашки 3,5 см, діаметр вінець 12,2 см (рис. 7, 14). В ній лежала шкаралупа курячих яєць і кістка бика. Між блюдом і черепом знаходився одноручний скляний глечик висотою 24 см, діаметром боків 11,5 см (типу рис. 5, 4). Він аналогічний знайденому в підбійній могилі № 6. З правого боку біля черепа лежав вістрям вгору залізний кинджал з відламаним черенком і лезом, що вільно звужується в напрямку вістря. Загальна довжина кинджала 34 см, найбільша ширина — 5 см (рис. 8, 15). Вище таза, біля лівої руки лежав залізний ніж вістрям додори, трохи скривлений, з черенком, на якому збереглись сліди дерев'яної ручки і заклепка для її кріплення. Загальна довжина ножа 14,5 см, найбільша ширина — 2,4 см (рис. 6, 9). Посередині тазових кісток

¹⁹ Могили № 13—17 орієнтовані із сходу на захід з деяким відхиленням на південний захід.

знайдена срібна овальна кільцеподібна пряжка розмірами $2 \times 1,6$ см (типу рис. 9, 5). Біля правої гомілкової кістки лежав бронзовий бубонець висотою 2 см (типу рис. 10, 8). Нарешті, в західній частині підбою знайдені двакованих чотиригранних залізних гвіздки (типу 17, 8).

№ 16 (36). Розміри могильної ями — $2,3 \times 0,75$ м, глибина — 2,75 м. Вздовж південної

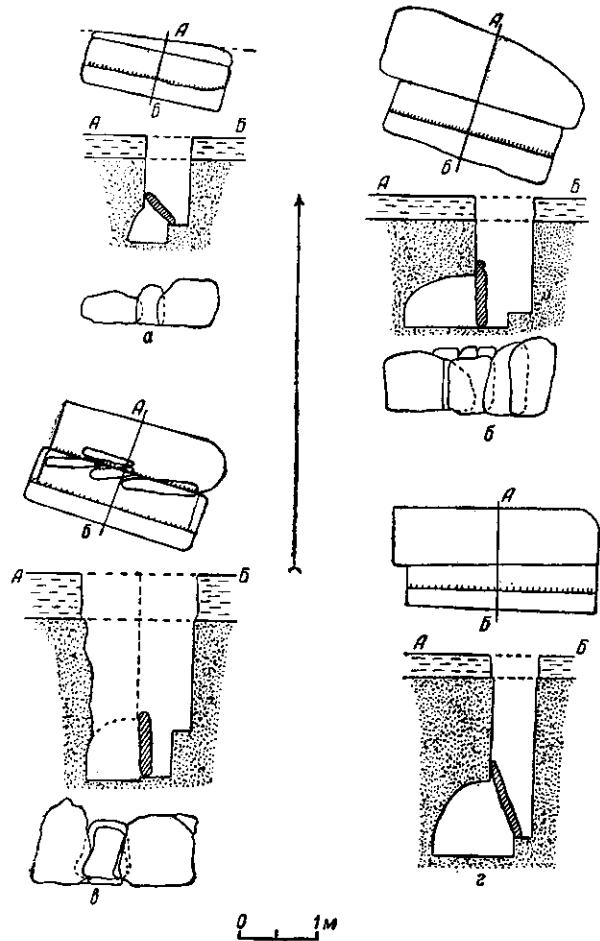

Рис. 19. Плани і розрізи підбійних могил № 14(а), 15(б), 16(в), 18(г).

стінки ями вирізаний східець-лава висотою 0,6 м, ширину 0,25 м (рис. 19в). Долівка підбою нижче дна могильної ями на 0,05 м. Довжина підбою 2,25 м, ширина в східній частині — 0,7 м, в західній — 0,63 м, висота — до 0,85 м. Стеля обвалилась. В підбої, закритому вапняковими плитами, лежав кістяк, на спині, головою на схід, з витягненими кінцівками. Голова і ноги кістяка занесені в глибину підбою, далі, ніж корпус (рис. 3д). Справа біля черепа лежав залізний кинжал вістрям дотори. Збереглись сліди дерев'яних піхов. Загальна довжина кинжала 39,5 см, ширина —

5 см (рис. 8, 13). Вище таза і праворуч хребтів знайдена бронзова овальна кільцеподібна пряжка з двома невеликими зрізами в центральній частині язичка. Розміри — $2,5 \times 1,8$ см (рис. 9, 5). Зліва над тазом лежав вістрям дотори залізний ніж. Лезо пряме, з випуклою спинкою. Збереглись сліди дерев'яних піхов і ручки, а також заклепка від кріплення ручки. Загальна довжина ножа 15,4 см, ширина — 2,2 см (рис. 6, 6).

№ 17 (1). Східна частина могили зруйнована. Могила збереглась в довжину на 1,07 м. Ширина могильної ями 0,8 м, глибина — 2 м. Ширина підбою 0,45 м, висота — до 0,43 м. Частина підбою, що збереглась, має чотири закладні плити. Слідів кістяка не виявлено.

№ 18 (41)²⁰. Довжина могильної ями 2,45 м, ширина в східній частині — 0,64 м, в західній — 0,45 м, глибина — 2,65 м. Вздовж південної стінки ями залишився східець-лава висотою 0,25 м, ширину 0,76 м (рис. 19г). Підбій довжиною 2,7 м, ширину 0,76 м і висотою 1 м був закритий трьома величними вапняковими плитами.

В підбої лежав кістяк, спину дотори, повернений головою на схід. Кістки верхньої частини тулуба дуже пошкоджені, ноги витягнені²¹ (рис. 3е). Біля голови знайдено масивне блюдо з косими стінками і загнутими всередину краями. Широка кільцеподібна підставка різко відокремлена від денця блюда жолобком. Лак низької якості. Висота блюда 5,5 см, діаметр вінець 28 см (рис. 13, 7). Праворуч блюда, біля входу в підбій, зібрано кілька уламків скляної посудини. Над правим плечем лежав залізний кинжал із загостреним на кінці лезом і майже прямокутним черенком, де збереглись сліди дерев'яних піхов. Загальна довжина кинжала 41 см, ширина — 5 см (рис. 8, 12). З кинжалом окисами з'єднані залишки якоїсь невеликої залізної круглої речі. Між тазом і північною стінкою підбою лежала перевернута амфора із світло-жовтої глини, з вузькою шийкою, гостродонна, з горизонтальними жолобками в нижній частині, висотою 50 см (типу рис. 15, 13). На нижній половині горловини дворядковий напис, виконаний червоноолаковою фарбою (рис. 16, 1). На перевернутих тазових кістках знайдена безформна, дуже проржавіла залізна річ. Між гомілками і під тазом виявлений великий залізний меч, що лежав вістрям дотори, із слідами дерев'яних піхов. Черенок

²⁰ Могили № 18—21 орієнтовані із сходу на захід з невеликим відхиленням на північний схід.

²¹ Можливо, що похований був покладений в підбій і заритий в стані летаргії, а потім, отяминувшись, перевернувся дотори спинкою.

майже прямокутний, на ньому збереглася заклепка для кріплення дерев'яної ручки. Загальна довжина меча 90 см, ширина — 6,1 см (рис. 8, 5). Між правим ліктем і хребцями знайдена куляста сегментована пастова намистина сірого кольору з жовтими вічками,

білими вічками і синя, та одна рубчаста, сіро-колуба із закругленими краями.

№ 19 (16). Розміри могильної ями — 2,2× $\times 0,65$ м, глибина — 3,1 м. Вздовж південної стінки ями зроблений східець-лава шириною 0,3 м, висотою 0,2 м (рис. 18а). Підбій розмірами 3,1×0,9 м, висотою 0,7 м був закритий чотирма плитами. В підбої лежав зотлій кістяк, на спині, головою на схід, з витягненими кінцівками (рис. 3ж). Біля черепа стояв червоноолаковий одноручний глечик із заокругленим тулубом, короткою шийкою, що закінчується у вигляді розтрубу, на низькій кільцеподібній підставці. Висота глечика 21,5 см, діаметр — 15 см (рис. 14, 5). Тут знайдено також масивне блюдо з трохи закругленими стінками, на низькій кільцеподібній підставці, покрите червоним лаком низької якості, висотою 5 см, діаметром вінець 27,4 см і бронзовий ключ-перстень (діаметр кільця 2,1 см, довжина шийки 0,8 см). Біля лівого виска кістяка знайдено циліндричне прясло з рожевого каменю діаметром 3,2 см; біля шийних хребців — намистина неправильної форми, зроблена з гірського кришталю, на правій кістці плеча лежала бронзова арабалетна фібула з вигнуту дужкою і пластинчастим приймачем, орнаментованим з боків поздовжньою лінією і трикутниками; на кінцях верхньої перекладини і вгорі фібули — три кулястих виступи висотою 7,5 см (рис. 10, 4). Поруч з фібулою лежав уламок залізного ножа. Біля східної стінки підбою стояв скляний одноручний глечик з грушоподібним тулубом і дуже відігнутими вінцями. Глечик прикрашений тонким рельєфним валиком, що у вигляді спіралі оповиває всю посудину; ручка двожолобчаста, зігнута біля вінця. Висота глечика 20,5 см, діаметр боків — 9 см (рис. 5, 5). Поруч стояв скляний циліндричний кубок на низькій підставці з трохи відігнутими вінцями. Висота кубка 8,2 см, діаметр — 7 см (рис. 5, 8). Близче до кістяка знайдений уламок мідної пластинки і біконічне прясло, виготовлене з червоної глини, діаметром 3,2 см.

№ 20 (23). Розміри могильної ями — 2,6× $\times 1$ м, глибина — 1,93 м. Вздовж південної стінки ями вирубаній східець-лава шириною і висотою 0,3 м (рис. 18б). Підбій із стелею, що осипалася, розмірами 2,8×0,7 м і висотою до 0,75 м був закритий трьома ванняковими плитами. В підбої виявлений кістяк поганої збереженості, що лежав головою на схід, з витягненими кінцівками (рис. 3з). Між черепом і північною стінкою підбою знаходилась гостродонна амфора з вузькою шийкою із світлої глини, покрита горизонтальними жо-

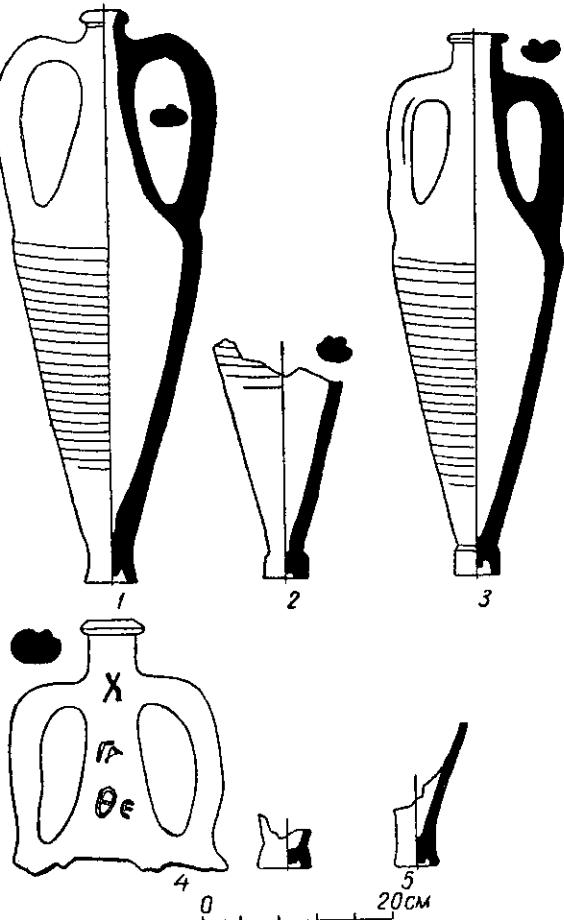

Рис. 20. Амфори.

біля ніг лежав бронзовий бубонець висотою 2,3 см (рис. 10, 8). В південно-східному кутку підбою стояла червоноолакова чашка із закругленими стінками і загнутими всередину краями. Денце на низькій підставці. Висота чашки 4,5 см, діаметр вінець 11,8 см (типу рис. 7, 7). Між чашкою і східною стінкою підбою лежав залізний ніж з частково відламаним черенком. Довжина ножа 14,5 см, ширина — 2,3 см. Після зняття кістяка під час просіювання землі знайдені: бронзова кільцевидна овальна пряжка розмірами 2×1,4 см (типу рис. 9, 2); дві бронзові заклепки з округлими випуклими головками довжиною 0,7 см і діаметром 0,9 см (рис. 17, 2); три пастові намистини — дві циліндричні, темна з жовтими і

лобками в нижній частині, висотою 55,5 м, діаметром боків 18,5 м (рис. 20,3). Біля правого плеча знайдені 51 кругла сплюснута намистина і бронзова арбалетна тричастинна фібула з трикутною в розрізі дужкою. Поперечний стержень фібули оповитий пружиною. Висота фібули 4,2 см (типу рис. 10, 3). Ліворуч таза лежало біконічне прясло із світлої глини діаметром 3,5 см (рис. 15, 7). Біля ніг були: округле сплющене прясло із темної глини діаметром 2,1 см (рис. 15, 6), уламки мідної накладки на замок (рис. 21, 15), головка мідного гвіздука, а також уламок залишного ножа. В північно-східному кутку підбою стояла червонолакова чашка із закругленими стінками і відігнутими назовні і вниз краями, на кільцеподібній підставці. На денці помітна щілина (брак виробництва). Висота чашки 5,3 см, діаметр вінець 20,6 см. Поруч з чашкою лежала кістка жертовної тварини (бика), а біля північної стінки підбою — розбитий скляний глечик (типу рис. 5,5). Біля східної стіни знайдені дрібні уламки товстоствінної скляної посудини.

№ 21 (30). Розміри могильної ями — 2,3 × 0,6 м, глибина — 2,7 м. У східній частині засипки сліди грабіжницького ходу. В цьому місці були знайдені два уламки гостродонної амфори і кілька дрібних уламків ліпних посудин з темної глини. Вздовж південної стінки ями вирізаний східець-лава шириною 0,25 м, висотою 0,5 м (рис. 18г). Долівка підбою нижче дна могильної ями на 0,15 м. Довжина підбою 2,5 м, ширина в західній частині — 0,5 м, в східній — 0,7 м, висота — до 1 м. Підбій спочатку був закритий чотирма вапняковими плитами. Деякі плити не досить високі, мабуть, через це під них були горизонтально підстелені ще дві плити. При відкритті могили виявлені сліди пограбування: східна плита була завалена всередину, друга, сусідня, відсутня. Підбій був заповнений землею, що потрапила сюди через отвір між плитами. Саме поховання було пограбованим. Дуже зотлілі кістки кістяка були складені в центрі підбою. На заваленій всередину підбою плиті стояло масивне блюдо з трохи закругленими стінками на низькому кільцеподібному піддонні, покрите червоним лаком низької якості. Висота блюда 5,6 см, діаметр — 29 см (типу рис. 13, 10). В різних місцях підбою знайдені: бронзова арбалетна фібула, приймач якої не зберігся, довжиною 3,8 см (рис. 10, 1); срібні наконечники пояса — один у вигляді сегмента, зроблений із зігнутої пластини, з трьома отворами для заклепок, розмірами 0,9 × 3 см і другий прямокутної форми, також зроблений із зігнутої пластини з пророб-

леними наскрізь заклепками по кутах, розмірами 1 × 0,5 см (рис. 21, 4, 5); бронзова петля для ременя, яка складається з кільця і грушоподібного в плані щітка, зробленого із зігнутої пластини; щітка прикріплювалася до ременя заклепками; загальна довжина пет-

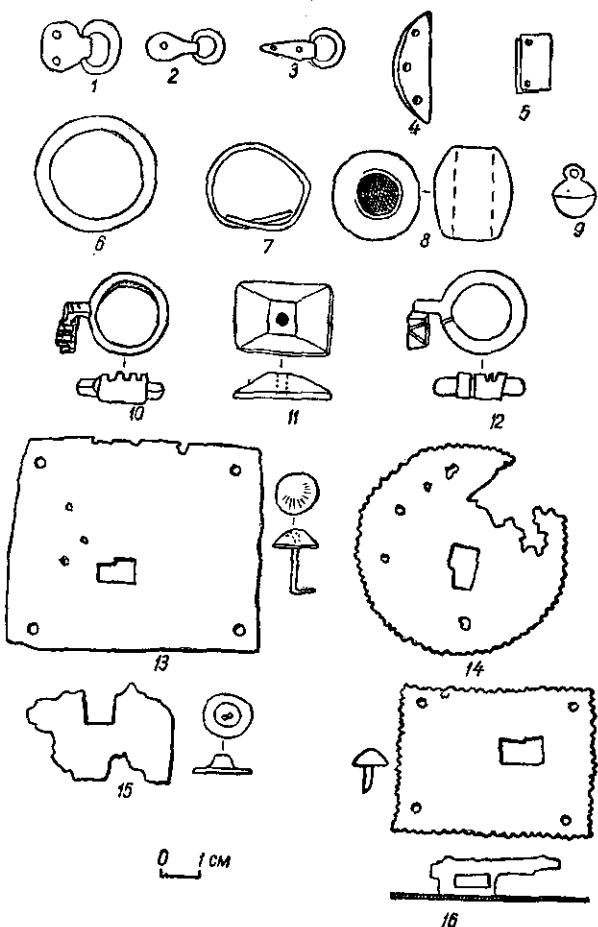

Рис. 21. Ремінні петлі (1—3) та наконечники (4, 5), кільця (6, 7), прониз (8), гудзик (9), ключі-персні (10, 12), кістяна накладка (11), частини замків (13—16).

лі 1,2 см (рис. 21, 2); залишний ніж з обламаним на кінці лезом, довжиною 15,5 см, шириною 2,1 см; сім намистин: циліндрична із синьої пасті, дві циліндричні із коричневої пасті (рис. 11, 23), куляста пастова сіра з жовтими вічками, призматична з білої пасті (рис. 11, 22), куляста багатогранна із синього скла (рис. 11, 19), подвійна (у вигляді двох кульок) із голубого скла (рис. 11, 20).

6) Могила, орієнтована із сходу на захід (з відхиленням на північний схід), з двома підбоїми в північній і південній стінках ями

№ 22 (20). Розміри могильної ями — $2,5 \times 0,9$ м, глибина — 1,85 м. Підбій в південній стінці могильної ями вирізаний нижче її дна

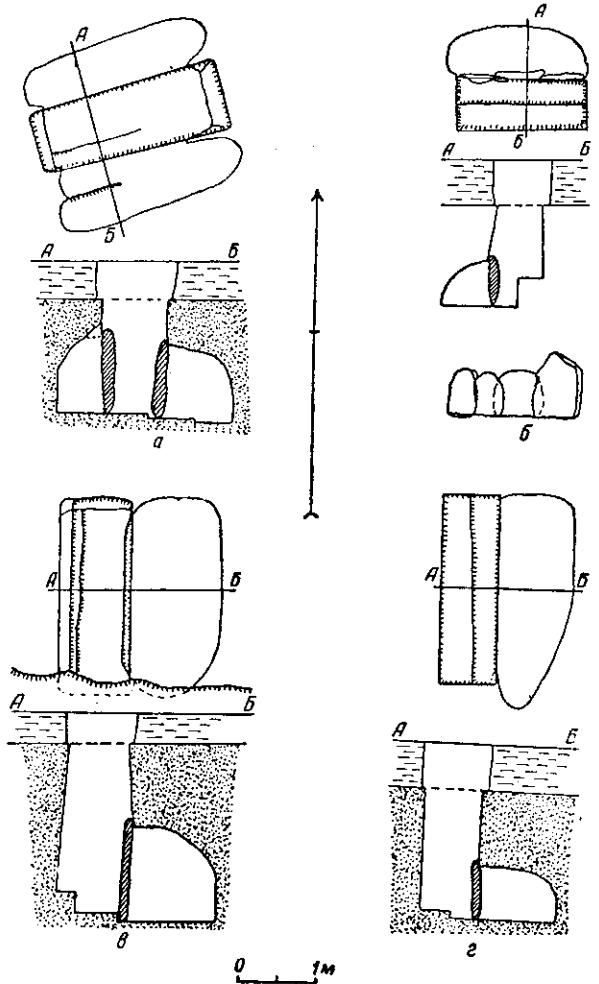

Рис. 22. Плани і розрізи підбійних могил № 22(а), 24(б), 25(в), 26(г).

на 0,1 м. Довжина його 2,15 м, ширина в східній частині 0,6 м, в західній — 0,45 м, висота 0,9 м (рис. 22а). Підбій закривався трьома вапняковими плитами. Східна плита була відвалена і лежала на дні могильної ями. Біля неї лежали уламки скляного глечика. Поховання було пограбоване. Кістки жіночого кістяка розкидані. На місці лежали тільки права плечова кістка і кістки ніг. Виходячи з їх розташування, кістяк лежав на спині, головою на схід, з витягненими кінцівками

(рис. 3к). Біля правого плеча знайдено шість кованих чотиригранних гвіздків з великими головками, довжиною 7,3 см (типу рис. 17, 7). Біля правої гомілкової кістки знайдено велике червонолакове блюдо з нахиленими назовні стінками і загнутими всередину краями. Висота 4 см, діаметр вінець 28,5 см (рис. 13, 13). В блюді була шкаралупа курячих яєць і частина уламків скляного глечика, виявленого біля західної плити в могильній ямі. Біля блюда знаходились два залізних гвіздки, подібних до знайдених біля плеча. Праворуч таза знайдено уламок бронзового литого круглого дзеркала з частково зламаною ручкою. На зворотному боці дзеркала у рельєфному обводку два випуклих паралельних, трохи зігнутих валики (рис. 10, б). Крім цього, в різних місцях підбою зібрано дев'ять намистин, серед яких були: циліндричні пастові — темно-синя з жовтими вічками (11, 9), темно-синя з коричневими вічками, сіро-синя, темно-синя рубчаста і п'ять 14-гранних із синього скла (рис. 11, 18).

Підбій в північній стінці вирубаний на рівні долівки могильної ями. Розміри — $2,3 \times 0,7$ м, висота — до 0,85 м. Стеля підбою впала. На стінках добре помітні сліди кайла, яким був викопаний підбій. Підбій був закритий трьома вапняковими плитами, між якими були досить значні щілини. Поховання було пограбоване, кістки розкидані (рис. 3к). Серед них знайдені: два уламки залізних ножів, один з трохи зігнутим кінцем леза і другий з прямим лезом (рис. 6, 8); чотири залізних гвіздки, подібних до знайдених в південному підбої; бронзова овальна кільцеподібна пряжка розмірами $2 \times 1,5$ см (типу рис. 9, 2), циліндрична рубчаста намистина із сіро-голубої пасті (типу рис. 11, 14).

в) Могили, орієнтовані з півночі на південь, з підбоєм в західній стінці ями

№ 23 (1941 р.). Розміри могильної ями — $2 \times 0,5$ м, глибина — 1,8 м. Підбій викопаний на рівні дна ями, розмірами $1,95 \times 0,6$ м. В підбої виявлений кістяк, що лежав на спині, головою на південь. Поховання пограбоване, речі не збереглись.

№ 24 (26). Довжина могильної ями 1,7 м, ширина в північній частині — 0,5 м, в південній — 0,78 м, глибина — 1,9 м. Вздовж східної стінки ями вирізаний східець-лава висотою 0,35 м, ширину 0,4 м (рис. 22б). Підбій, викопаний на рівні дна ями, розмірами $1,8 \times 0,7$ м, висотою 0,55 м, був закритий чотирма вапняковими плитами. Ще одна не вико-

ристана плита стояла на дні ями. Слідів кістяка в підбої не виявлено. В усьому підбої простежений тонкий, до 1 см товщиною, шар зольної темно-сірої землі, в якій в різних місцях знайдено вісім золотих круглих штампованих бляшок з трохи загнутими краями і двома отворами для пришивання, діаметром 1 см (типу рис. 8, 1), чотиригранна намистина із синього скла. Біля північної стінки підбою стояли два ліпних сіроглиняних одноручних глечики із закругленим тулубом, плоским дном і низькою, трохи розширило у верхній частині шийкою. Розміри одного: висота 6 см, діаметр боків 5,3 см (рис. 14, 9). Розміри другого глечика, що має лощену поверхню: висота 12 см, діаметр боків 8 см (рис. 14, 11). В цьому ж місці знайдено маленький дворучний плоскодонний кубок з тулубом у вигляді дзвона. Нижній кінець ручок прикріплений майже до денця посудини, верхній — під вінцями. Покритий червоним лаком низької якості. Висота 5 см, діаметр шийки 4,7 см (рис. 7, 26).

г) *Могили, орієнтовані з півночі на південь, з підбоєм у східній стінці ями*

№ 25 (9). Могильна яма в південній частині була зрізана земляними роботами під час будівництва в 1940 р. Та частина, що збереглась, мала довжину 2,2 м, ширину 0,67 м і глибину 2,7 м. Внизу яма розширявалась до 0,95 м. Вздовж західної стінки ями вирізаний східець-лава шириною 0,25 м, висотою 0,26 м (рис. 22в). Підбій опущений нижче долівки ями на 0,1 м. Довжина підбою 2,55 м, ширина — 1,1 м, висота — 1,22 м. Підбій закривався плоскими вапняковими плитами, уламки яких були знайдені в ньому. Слідів поховання і поховального інвентаря не зустрінуто.

№ 26 (27). Розміри могильної ями — 2,5 × 0,75 м, глибина — 2,4 м. Вздовж західної стінки ями вирізаний східець-лава шириною 0,3—0,4 м і висотою 0,1 м (рис. 22г). Підбій вирубаній на рівні дна ями довжиною 2,85 м, шириною в північній частині — 0,9 м, в південній — 0,6 м, висотою — 0,7 м. Він закривався кількома вапняковими плитами, але грабіжники розбили всі плити, крім південної, і пограбували поховання. В підбої знайдено кілька дрібних уламків кісток, а з поховального інвентаря — дві бронзові овальні кільцеподібні пряжки розмірами 2 × 1,5 см і 1,6 × 1,5 см (типу рис. 9, 2), залізну прямокутну пряжку із сплюснутим і широким язичком, розмірами 3,8 × 3,2 см (рис. 9, 11) та уламки бронзової заклепки.

II. Ямні могили

Всього на могильнику розкопано 17 ямних могил, що становить 30% всіх вивчених поховань. В їх числі були:

а) великі могили, орієнтовані із сходу на захід, перекриті по заплечиках кам'яними плитами — 4 (№ 1—4);

б) могили, орієнтовані з північного заходу на південний схід, із заплечиками — 4 (№ 5—8);

в) могили, орієнтовані з півночі на південь, без заплечиків — 7 (№ 8—14);

г) могили, орієнтовані із сходу на захід, без заплечиків — 2 (№ 15—16).

Ямні могили мали прямокутну форму, іноді із закругленими кутами, або не цілком правильну. Викопані вони в світловому глинистому материкову, перекритому ґрунтовим шаром товщиною 0,22—0,6 м, і заповнені м'якою сірою або жовтою землею.

а) *Великі ямні могили, орієнтовані із сходу на захід, перекриті по заплечиках великими кам'яними плитами*

№ 1 (42). Довжина могили 2,45 м, ширина вгорі — 0,85 м, по дну — 0,65 м, глибина — 2,4 м. На глибині 1,75 м від поверхні землі біля північної, східної і південної стінок ями зроблені заплечики шириною 0,1—0,15 м (рис. 23а). По цих заплечиках могила була перекрита двома великими вапняковими плитами. Західна плита находила на східні.

Кістяк зотлів, тільки в східній частині могили виявлені залишки черепа. Виходячи з положення черепа, можна думати, що кістяк лежав на спині, головою на схід. Біля голови похованого знаходилась тонкостінна скляна сферична посудина з шийкою у вигляді конічного розтруба. Плоске денце посудини ввігнуте. Висота 14 см, діаметр боків 10 см (рис. 5, 6). З південної сторони черепа лежав залізний кінджал вістрям додори із слідами дерева на лезі і черенку. Загальна довжина 37 см, ширина 5 см (рис. 8, 14). В центрі могили лежав залізний ніж із слідами кістяної ручки. Загальна довжина 11,8 см, ширина 1,5 см. Крім цього, в могилі знайдені: овальна кільцеподібна бронзова пряжка з овальним щитком, зробленим із зігнутої вдвое пластинки, розмірами 2,8 × 2,4, см (рис. 9, 10) і чотиригранне залізне шило з черенком. Загальна довжина щила 6,9 см (рис. 17, 9).

№ 2 (43). Розміри могили точно встановити неможливо, тому що вона майже цілком зруйнована. Збереглась частина північної стінки і північна частина дна могили, яка мала глибину 2,6 м. В північно-західній час-

тині могили знайдені уламки черепа, біля яких лежали: залізний меч з прямокутним чиленком, на якому збереглася заклепка для кріплення дерев'яної ручки, загальною довжиною 77 см, ширину 5,5 см (рис. 8, б); брон-

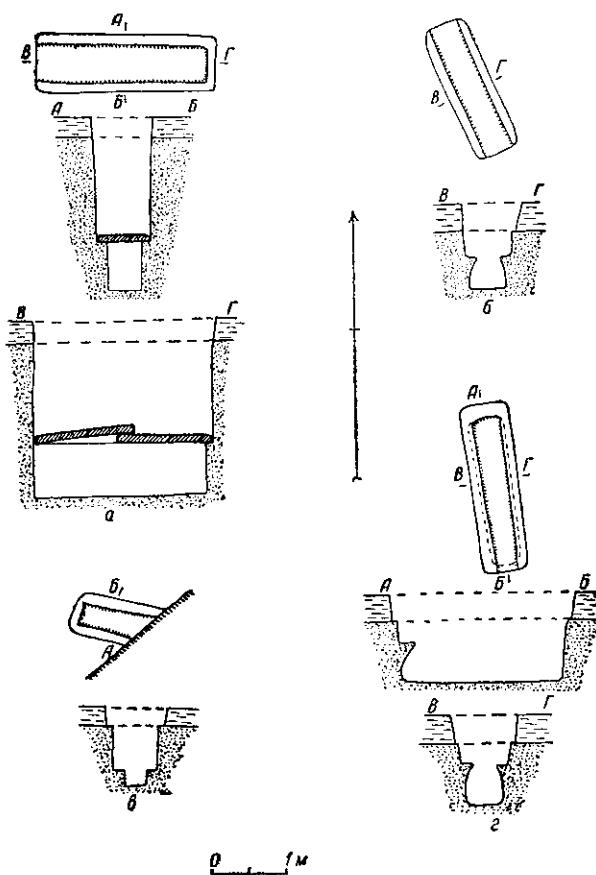

Рис. 23. Планы і розрізи ямних могил № 1(а), 5(б), 7(в), 6(г).

зова тричастинна арбалетна фібула з підв'язаною ніжкою-приймачем, висотою 4,2 см (рис. 10, 3) і невеликий безформний кусок проржавілого заліза. В центрі могили знайдені: срібна конічна втулка, всередині порожня, через край якої симетрично пробиті чотири срібних гвіздки висотою 2 см; бронзова овальна кільцевидна пряжка розмірами 2,4×1,9 см (рис. 9, 7); кругла кільцевидна пряжка діаметром 1,8 см; бронзова петля для ременя, що складається з овального кільця з прикріпленим овальним щитком із срібної пластини, зігнутої вдвоє, загальною довжиною 2 см, ширину 1,5 см (рис. 21, 1); уламки двох скляних кубків (типу рис. 5, 8); закруглене сплющене прясло із світло-жовтого каменю, діаметром 2,9 см (рис. 15, 5).

№ 3 (8)²². Збереглась тільки східна частина могили в довжину на 0,75 м, в ширину на 0,55 м, глибину могили встановити неможливо. На дні її лежали залишки черепа і кістки передпліччя кістяка, який, очевидно, лежав на спині, головою на схід. Біля правого плеча знайдений великий кинджал з лезом у формі листа верби із зрізаною основою, загальною довжиною 32 см, ширину 5,3 см, біля лівого плеча — верхня частина меча, повернутого ручкою догори. До леза приварена плоска кругла бляха. Між плечем і південною стінкою могили знайдені: кругла срібна бляшка діаметром 2,5 см, яка, можливо, була прикрасою для меча; прямокутний з відбитою нижньою частиною точильний камінь з отвором для підвішування, розмірами 5×1,6 см; невеликий уламок залізного ножа і відщеп кременю із слідами іржі.

№ 4 (2). Могила зруйнована, збереглась, частина північної стінки і північно-західний куток біля дна. Довжина частини, що збереглася, 1,95 м. Під час зачистки дна знайдені: бронзова овальна кільцеподібна пряжка розмірами 2,5×2,4 см (типу рис. 9, 2) і уламки залізного ножа із загнутим лезом і слідами дерев'яних піхов (рис. 6, 3). В чиленку є отвір для заклепки, що закріплювала обкладку ручки.

б) Могили, орієнтовані з північного заходу на південний схід, із заплечиками.

№ 5 (5). Довжина могили 1,9 м, ширина дна до 0,47 м, ширина із заплечиками, зробленими вздовж довгих сторін ями, 0,62 м. Глибина до заплечиків 0,75 м, загальна глибина 1,21 м. Слідів перекриття і кістяка не виявлено (рис. 23б). На дні, в північно-західному кутку, знайдені два уламки залізного ножа.

№ 6 (24). Довжина могили 2,3 м, ширина — 0,26—0,35 м, глибина — 1,25 м. Заплечики зроблені біля трьох стінок могили (крім південної) на глибині 0,7 м (рис. 23г), ширина могили із заплечиками до 0,65 м. Кістяк добре збереженості лежав на спині, головою на північний захід, з витягненими кінцівками і кістками рук на тазі (рис. 24а). Речей не було.

№ 7 (3). Збереглась північно-західна частина могили в довжину на 1,25 м (рис. 23в). Ширина могили 0,42 м, із заплечиками, які, очевидно, були з усіх боків ями, 0,6 м. Глибина до дна 1,32 м, до заплечиків 0,85 м. Від

²² Інвентар цього поховання зберігається в Державному Історичному музеї в Москві.

кістяка, що лежав, очевидно, на спині, головою на північний захід, з витягненими кінцівками, збереглись тільки дуже затлілі кістки гомілок. Речей немає.

ні, трохи перехилений на правий бік, головою на південнь²³. Права рука зігнута в лікті, кисть прикладена до черепа. Ліва рука теж зігнута в лікті, кисть лежала на нижніх реб-

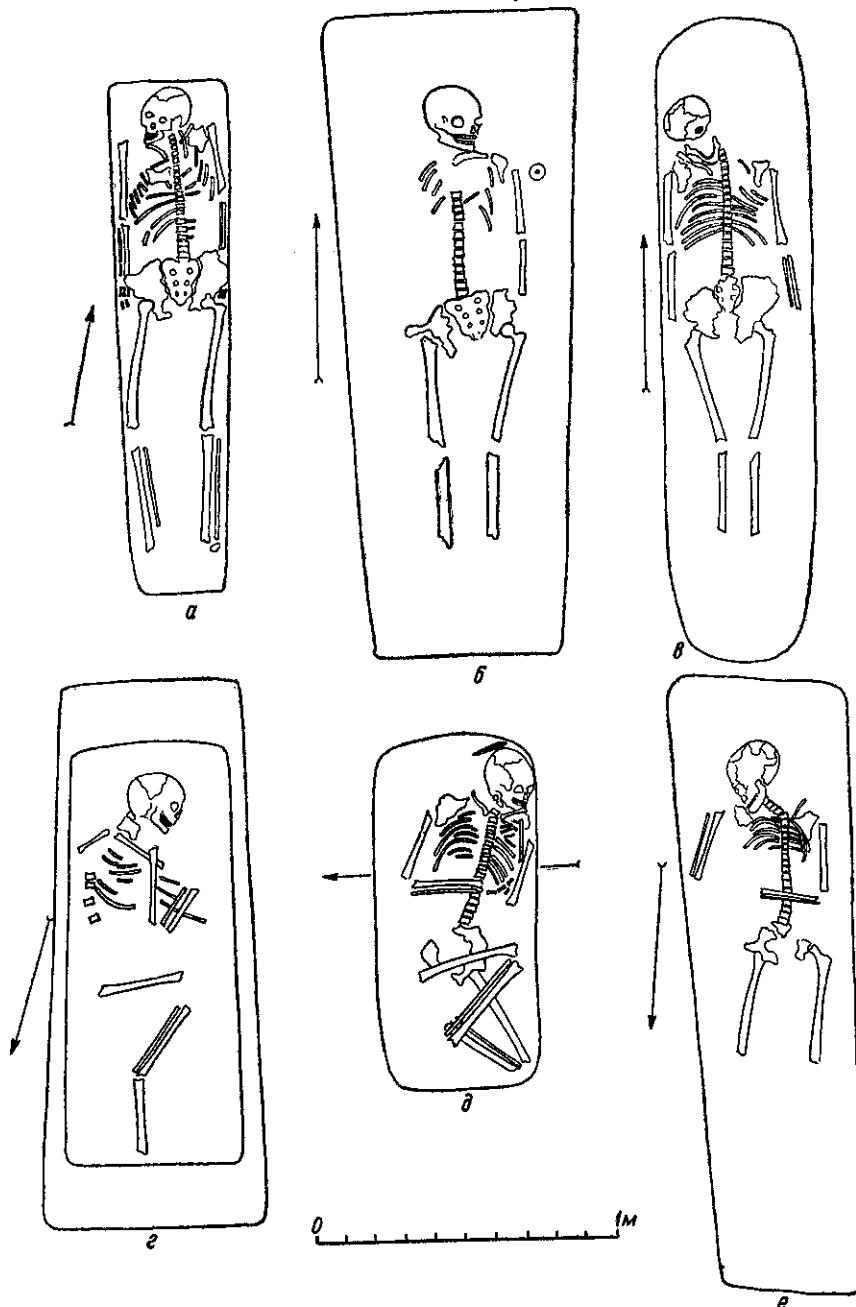

Рис. 24. Положення кістяків в ямних могилах № 6(а), 11(б), 13(в), 14(г), 17(д), 8(е).

в) Могили, орієнтовані з півночі на південь, без заплечиків

№ 8 (44). Довжина могили 2,6 м, ширина в північній частині — 0,5 м, в південній — 0,6 м, глибина — 0,9 м. Кістяк лежав на спи-

рах. Стегнові кістки трохи відведені вправо (на схід), гомілкові не збереглись (рис. 24е). Речей не виявлено.

²³ Могила має незначне відхилення на схід.

№ 9 (11). Розміри могили — $2 \times 0,5$ м, глибина — 1,6 м. В південній частині верх могили зруйнований. Слідів кістяка не виявлено. В північно-західному кутку стояла червоно-лакова чашка з конусоподібними стінками, нахиленим назовні бортиком і горизонтально відгнутими краями, на кільцеподібній підставці. Висота чашки 5,7 см, діаметр вінець 24,3 см (рис. 7, 13). В чащі знаходилась ліпна плоскодонна чашка із світло-червоної глини з конусоподібними стінками і загнутими всередину краями. Висота 3,5 см, діаметр вінець 12,3 см (рис. 7, 21). Біля північної стінки стояв ліпний одноручний глечик з широкою шийкою із сірої глини. Висота 9,5 см, діаметр боків 8,5 см (рис. 14, 8).

№ 10 (12). Розміри могили — $2 \times 0,6$ м, глибина — 1,1 м. На дні могили лежав кістяк поганої збереженості, на спині, головою на північ, з витягненими кінцівками. Біля правого плеча знайдені уламки залізного ножа (рис. 6, 11), в північній частині могили — світло-глиняне конічне прясло висотою 3,4 см, діаметром 2 см (рис. 15, 1).

№ 11 (15). Довжина могили 2,15 м, ширина в північній частині — 0,78 м, в південній — 0,65 м, глибина — 1,15 м. В засипці могили трапились окремі великі камені. Над самим кістяком знаходились дві невеликі вапнякові плити. Кістяк поганої збереженості, лежав на спині, головою на північ, з витягненою вздовж тулуба лівою рукою. Кістки правої руки відсутні. Ноги витягнені (рис. 24б). Біля лівого плеча знайдено конічне прясло із світлої глини, з закругленою нижньою частиною, висотою 2 см, діаметром 4 см (рис. 15, 2).

№ 12 (19). Довжина могили 2,1 м, ширина в північній частині — 0,52 м, в південній — 0,48 м²⁴, глибина 1,1 м. Кістяк зотлів. В північній частині могили трапились тільки сліди черепа. В північно-східному кутку могили стояла ліпна чашка діаметром 20,5 см, висотою 7,5 см, з плоским дном, конусоподібними, трохи закругленими стінками, потовщеним і слабо відгнутим назовні краєм. В чащі лежав залізний ніж з відламаним черенком. Біля північної стінки знайдені два прасла: одне із сірої глини з фігурним профілем діаметром 3 см (рис. 15, 8); друге із скляної пасті, округле, в розрізі неправильної овальної форми діаметром 2,3 см (рис. 11, 1).

№ 13 (22). Довжина могили 2,1 м, ширина в північній частині — 0,5 м, в південній — 0,4 м, глибина — 1,45 м. Біля дна могила розширяється до 0,57 м. Кістяк поганої збережен-

²⁴ Засипка могили № 12, на відміну від інших могил, являла собою щільну глинясту жовтувату землю.

ності, лежав на спині, головою на північ, з витягненими кінцівками. Череп відкинутий назад і відсунутий на захід (рис. 24в). Речей немає.

№ 14 (14). Довжина могили 1,8 м, ширина в північній частині — 0,6 м, в південній — 0,7 м, глибина — 1,2 м. В засипці трапилось кілька уламків, подібних до уламків закладних плит підбійних могил. В могилі виявлений розтрощений камінням кістяк, що лежав на лівому боці, головою на північ, з підгнутими ногами (рис. 24г). Речей немає.

г) Могили, орієнтовані із сходу на захід, без заплечиків

№ 15 (7). Збереглася східна частина могили шириною 0,6 м і глибиною 0,75 м. Залишків кістяка і речей немає.

№ 16 (1941)²⁵. Розміри могили — $1,9 \times 0,5$ м, глибина — 1 м. Кістяк поганої збереженості, лежав на спині, головою на захід, з витягненими кінцівками. Речей немає²⁶.

№ 17 (18). Розміри могили — $1,1 \times 0,6$ м, глибина — 1,2 м. В могилі лежав кістяк, на лівому боці, головою на схід. Руки зігнуті в лікті, кисть правої руки знаходилась над лівими нижніми ребрами, кисть лівої руки — біля підборідка. Права нога зігнута в стегні, стегнова кістка лежала на тазі перпендикулярно до кістяка, положення гомілкових кісток свідчить про велику зігнутість ніг в колінах (рис. 24д). Біля потилиці знайдено залізний ніж з відламаним лезом, біля правого виска — бронзову сережку із дроту діаметром 1,4 м.

III. Земляні склепи

Земляні склепи представлені порівняно невеликою групою поховань (7), що становить 14% загальної кількості відомих нам поховань споруд могильника. Орієнтовані вони по-різному: 3 — камерою на північ (№ 1—3), 1 — на північний схід (№ 4), 1 — на північний захід (№ 5) і 2 — на схід (№ 6, 7).

№ 1 (1940 р.). Склеп орієнтований камерою на північ²⁷. До нього вів видовжений дромос з нахиленим дном. Вхід в склеп був закладений плитою, що звалилась всередину. Камера

²⁵ С. Ф. Стржелецкий, вказ. праця, стор. 293, 294.

²⁶ Очевидно, аналогічну, але не розкопану могилу відмічає С. Ф. Стржелецкий (див. вказ. праця, стор. 294) за 3—4 м на схід від склепу 1940 р. Ця могила в наш опис не введена.

²⁷ Склеп детально описаний С. Ф. Стржелецьким, див. вказ. праця, стор. 286—293.

склепу в плані чотирикутної форми, з коробовим склепінням, орієнтованим по поздовжній його осі. В північній стінці дві ніші. В склепі лежало чотири кістяки поганої збереженості, повернуті головою на південний схід (орієнтація одного кістяка не встановлена). Один з кістяків лежав на лівому боці у витягненому

гладка долівка склепу була нижче дромосу на 0,6 м. В плані камера склепу має форму трапеції, звернутої короткою стороною до входу. Стінки в збережених частинах (на висоту до 1,5 м) старанно оброблені. Стеля вся зсипалася, але на підставі західної і східної стінок, верхня частина яких трохи закруглюється,

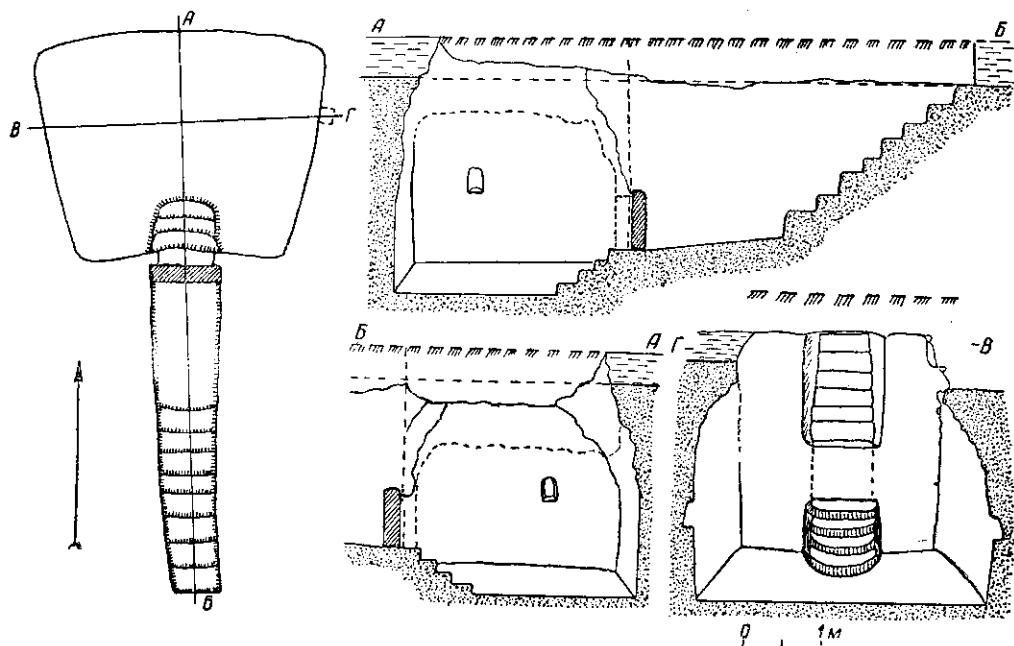

Рис. 25. Плани і розрізи склепу № 2.

положенні, другий — на спині із скороченими ногами, третій — на спині, четвертий — на правому боці в зігнутому положенні. В склепі знайдено: залізний меч і ножі, бронзові браслет і пряжка, амфора, кружальні червонолакові і сіроголиняні посудини, ліпний посуд, скляні та інші знахідки.

№ 2 (10). Склеп орієнтований камeroю на північ (рис. 25). Вирубаний в жовтій материковій глині, перекритий шаром ґрунту товщиною 0,55 м. Дромос склепу прямокутної форми, витягнутий з півночі на південь. Довжина 4,05 м, ширина в північній частині 1 м, в південній — 0,65 м, глибина 2,5 м. На початку дромосу вісім східців. Дно його нахилене в напрямку камери. Засипка була із м'якої жовтуватої землі, в північній частині простежено грабіжницький хід. Вхід до камери склепу мав форму арки висотою до 0,65 м, ширину 0,7 м, яка була пошкоджена грабіжниками. Плита закладу з місцевого вапняку висотою 1 м, шириною 0,8 м, товщиною 0,2 м була на місці. Простінок між дромосом і камeroю склепу дуже зруйнований, товщиною до 0,25 м. В склепі вели чотири східці. Рівна

і вертикальної північної можна думати, що склеп був коробовим. В північних половинах західної і східної стінок на висоті 0,8 м від долівки були вирізані арковидні ніші висотою 0,35 м, шириною 0,2 м і глибиною 0,15 м. Склеп пограбовано. Людські кістки і речі, залишені грабіжниками, безсистемно розкидані по всій долівці камери. На підставі уламків одного черепа, таза і двох гомілок слід вважати, що в склепі було одне чоловіче поховання. Серед людських кісток виявлена кістка вола, яка, очевидно, була в одному з червонолакових блюд з жертвовою іжею. Незважаючи на те, що склеп був пограбований, в ньому знайдено чимало речей.

Вироби з металу. Два мечі, що збереглись частково, з черенками, зігнутими у вигляді петлі; один з них довжиною 68 см і шириною 4,5 см мав сліди дерев'яних піхов, прикрашених двома круглими залізними бляшками (рис. 8, 4). Уламки двох кинджалів, один з трикутним черенком, з слідами дерев'яних піхов, шириною леза 4 см, другий — із закругленим в розрізі лезом, шириною 2,1 см, із слідами залізних піхов. Залізна пластинка з одним

закругленим і другим зламаним краями, на закругленій частині перпендикулярний шил, розмірами $5,8 \times 0,9$ см, висотою 1,6 см (рис. 17, 11). Дрібні залізні безформні уламки. 18 залізних гвіздків довжиною 2,7 см. Бронзова овальна кільцеподібна пряжка розмірами 1,6 ×

Рис. 26. Кришка скляної посудини із склепу № 2.

$\times 1,5$ см (типу рис. 9, 2). Велике бронзове кільце, кругле в розрізі, діаметром 3,1 см (рис. 21, 6). 39 дрібних бронзових гвіздків довжиною 1,4 см, знайдених забитими в куски дерева або окремо в центральній частині камери, а також в північному кінці дромосу біля грабіжницького ходу (рис. 17, 4). Золота бляшка у вигляді п'ятипелюсткової розетки діаметром 0,6 см (рис. 8, 3).

Вироби із скла. Розбита посудина зеленуватого кольору у вигляді великої чаші на низькій кільцеподібній підставці. Бортик орнаментований валиком, який з'єднаний в одному місці з вінцем. Висота чаші 20 см, діаметр тулуба 24,8 см (рис. 5, 3) ²⁸. Кришка посудини зеленуватого кольору у вигляді невисокого купола з маленькою ручкою збоку. Край кришки

трохи загнутий всередину. Над краєм проходить широка, трохи заглиблена смуга, оздоблена радіально розташованими рубчиками. Центральна частина кришки розділена рельєфними лініями на шестикутники, в яких поміщені рельєфні шестипелюсткові розетки або ж кружечки з крапочками. Висота кришки 4,5 см, діаметр — 15 см (рис. 26). окремі уламки двох невеликих тонкостінних посудин, форму яких визначити важко.

Керамічні вироби. Велике червонолакове блюдо із закругленими бортами і загнутими всередину краями, на низькій кільцеподібній підставці, яка виразно відокремлена від денця. Так низької якості, поверхня з бурими плямами. На внутрішній стороні в центрі денце випукле. Висота блюда 5,5 см, діаметр — 24,5 см (рис. 13, 10). Чашка, покрита буровчервоним нерівним лаком, з нахиленими назовні стінками і вертикальним бортником, який виразно відокремлений від стінок, на кільцеподібній підставці. Висота чашки 6,7 см, діаметр — 22 см (типу рис. 7, 5). Червонолаковий одноручний тлек з грушоподібним тулубом на низькій підставці. Шийка низька, дуже розширені біля вінця, відокремлена від тулуба випуклим горизонтальним валиком. Ручка з двома поздовжніми жолобками. Висота 23 см, діаметр 15 см (рис. 14, 4). Гостродонна амфора з вузькою шийкою із сірувато-жовтої глини, з конічною нижньою частиною, покритою горизонтальними жолобками. Висота 67 см, діаметр тулуба 22 см (типу рис. 20, 3). Амфора в уламках (верхня частина і ніжка) із світлої жовтуватої глини, на шийці напис в три рядки, виконаний червоною фарбою (рис. 16, 5). Тертка-пестик зроблений з ніжки гостродонної червоноглиняної амфори; нижня частина дуже затерта, верхня має скощений край, висота 6 см (рис. 15, 11). Уламок ліпного чорноглиняного горщика.

№ 3 (25). Склеп орієнтований камeroю на північ (рис. 27). Вирубаний в жовтуватому глиняному материкову, покритому шаром ґрунту товщиною 0,6 м. Довжина дромосу 4,1 м, ширина в північній частині — 1 м, в південній — 0,75 м (біля дна розширяється до 1,35 м), глибина — 2,7 м. На початку дромосу — 5 східців. Вхідний отвір в камеру склепу розмірами 0,75 × 0,7 м зверху був зруйнований грабіжниками. Засипка дромосу була із світлої жовтуватої землі, на фоні якої в північній частині чітко вирисувалась сіра пляма грабіжницького ходу. Плита для закладу висотою 0,9 м, ширину 0,95 м, товщиною 0,22 м була на місці. Простінок товщиною 0,5 м відділяв дромос від камери склепу. В камеру вели два східці загальною висотою

²⁸ Опублікована в праці: О. И. Домбровский, О реставраторской службе Инкерманской экспедиции 1950 года, «История и археология древнего Крыма», К., 1957, стор. 301, рис. 2; стор. 303, рис. 3. Посудина помилково віднесена до знахідок з Чорноріченського монастирника.

0,5 м. Верхній східець мав ширину 0,5 м, нижній виступав не вперед, а направо і наліво від верхнього. В плані камера склепу має форму трапеції, короткий бік якої звернутий до входу. Довжина камери 2,7 м, ширина по задній північній стінці — 2,85 м, по південній —

частина, в основному дрібні кістки, розкидані в центрі камери. Серед кісток в центральній частині камери знайдені два червонолакових великих блюда на кільцеподібних підставках. Одне з них мало трохи нахиленій назовні борт з горизонтальним краєм. Висота 6 см, діаметр

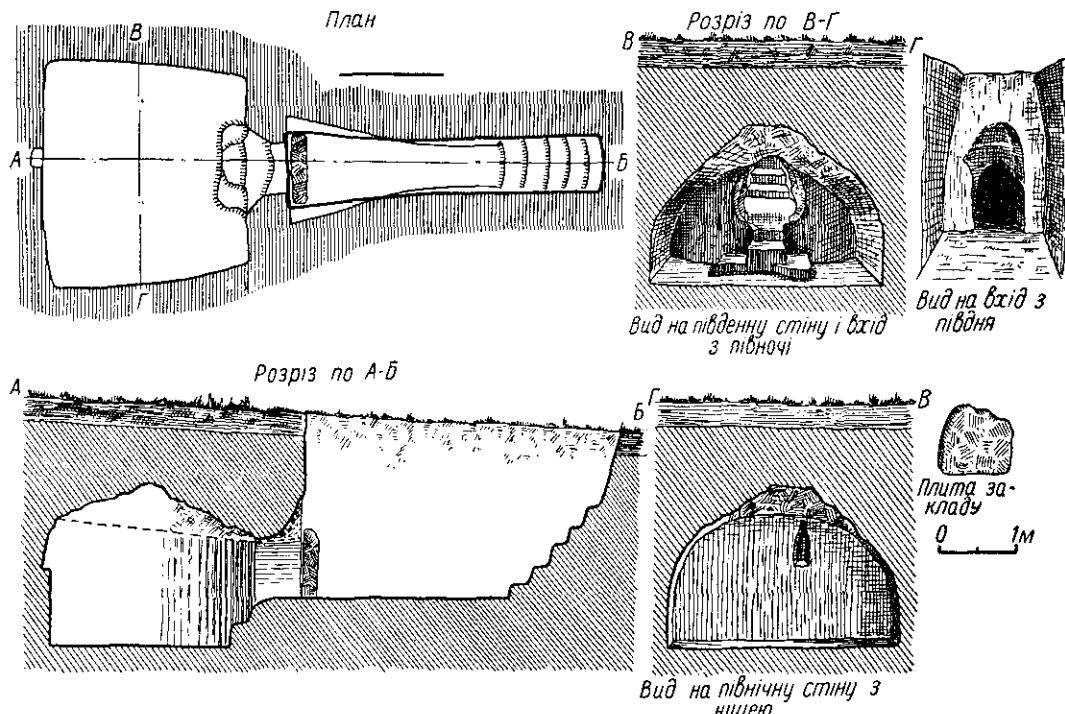

Рис. 27. План і розрізи склепу № 3.

2,4 м. Долівка рівна, вздовж північної стінки зроблено довгасте заглиблення розмірами $2,4 \times 0,7$ м, глибиною 0,05 м. Західна і східна стінки камери піднімаються від долівки вертикально на 0,6 м, а потім поступово переходять в коробове склепіння. Північна і південна стінки вертикальні, південна на 0,25 м нижча північної, яка має висоту 1,6 м. Через це вся стеля нахиlena на південь. Виготовлення стінок і стелі, яка місцями трохи обвалилась, вражає своєю старанністю. Камера була заповнена землею, що потрапила сюди через хід грабіжників. В північній стінці посередині на висоті 1 м від долівки вирізана стрілчаста ниша висотою 0,56 м, ширину 0,2 м, глибиною 0,7 м, в якій стояла нижня частина плоскодонного ліпного глечика з темної сірої глини (рис. 14, 10). В ній збереглися вуглики, можливо, від тріски, яку грабіжники освітлювали камеру склепу.

Склеп був пограбований. Основна маса кісток від двох дорослих поховань звалена в південно-східному кутку камери. Невелика

вінець 27,5 см (рис. 13, 5). В північно-східному кутку серед кісток лежали три амфори. Всі вони відносяться до одного типу. Вони гостродонні, мають високу і вузьку шийку і конічну жолобчасту нижню половину. Одна з них, виготовлена із світлої жовтуватої глини, мала висоту 50 см і діаметр тулуба 14,5 см (рис. 15, 12); друга, з такої ж глини, мала висоту 45 см і діаметр тулуба 14,7 см; на шийці і плечі напис в три рядки, виконаний червоною фарбою (рис. 15, 14 і 16, 2); третя амфора із сірувато-рожевої глини мала висоту 60 см, діаметр тулуба 22 см. На переході плеча в шийку нерозбірливі сліди напису, виконаного червоною фарбою (рис. 20, 1).

В п'яти місцях на долівці камери простежені залишки затлілих товстих шерстяних тканин або овчин. В північно-західній частині камери трапились сліди дерев'яних планок, розміри яких встановити точно не вдалось. В різних місцях камери знайдені такі речі.

Вироби з металу. Залізна пластинка з відламаними роздвоєними кінцями на одному бо-

ці і частково на другому, довжиною 4 см (рис. 17, 12). Сплощена прямокутна залізна пряжка з язичком, прикріпленим за допомогою петлі до одного з боків пряжки, розмірами 4×2,2 см (рис. 9, 12). П'ять залізних ножів, що збереглись неповністю (рис. 6, 10). Дрібні уламки залізного предмета, можливо,

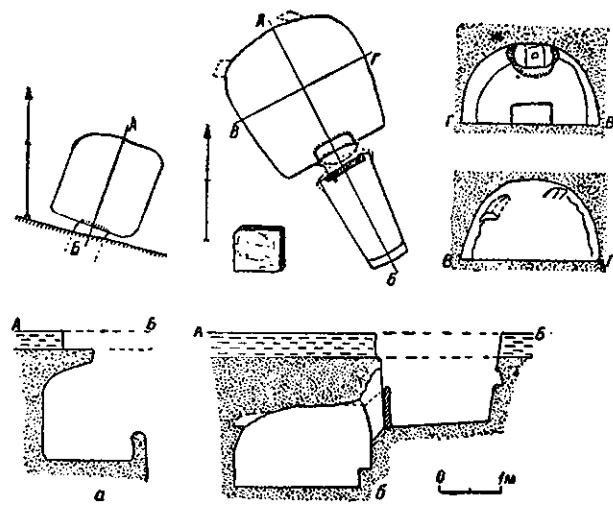

Рис. 28. Планы і розрізи склепів № 4(а), 5(б).

меча. Залізне кільце кругле в розрізі діаметром 3 см. Три великі бронзові овальні кільцеподібні пряжки (типу рис. 9, 2). Бронзовий ключ-перстень, що складається з прямокутного в розрізі кільця і прямокутної борідки з трьома вирізами різної глибини. Діаметр кільця 2,5 см, довжина борідки — 1,3 см (рис. 21, 10). Бронзові гвіздки (збереглись в уламках) з круглими головками (рис. 17, 3). Накладка на замок, виготовлена з прямокутної мідної пластини, з прорізом для вкладки ключа і чотирма круглими отворами на кутках для прикріплення. Розміри накладки — 6,6×5,5 см (рис. 21, 13). Із гвіздків, якими прибувалась накладка, зберігся один з випуклою головкою, довжиною 2,3 см, діаметром головки 1,2 см.

Керамічні вироби. Червоно-лакова чашка із закругленими стінками і загнутими всередину краями, на низькій кільцеподібній підставці. Висота 3,3 см, діаметр вінець 12 см (типу рис. 7, 7). Чашка з трохи закругленими нахиленими назовні стінками і горизонтально відігнутим краєм. Плоске денце на низькій кільцеподібній підставці. Покрита червоним лаком низької якості. Висота 3,8 см, діаметр 15 см (рис. 7, 12). Чашка з трохи закругленими стінками, з різко відігнутим назовні і вниз краєм, на низькій кільцеподібній підставці.

Висота 4,4 см, діаметр 14 см (типу рис. 7, 17). Біконічне прясло з лощеною поверхнею коричневого кольору діаметром 3 см.

Вироби із скла. Тонкостінний ріжок утко-подібної форми. Тулуб овальний, шийка дуже витягнута і нахилена назад, денце звігнуте, сосок конічної форми. Довжина 6,5 см, ширина 4 см, висота 6,2 см, висота шийки 2,3 см (рис. 5, 10). Чотири намистини: циліндрична рубчаста із синьої скляної пасті (рис. 11, 16); дві 14-гранні — із синього скла і вита із червоного скла (рис. 11, 24); циліндрична сплощена із янтарю; кругла потовщеніа із янтарю.

Крім перелічених знахідок в камері склепу знайдені дві янтарні намистини — одна циліндрична і друга кругла сплощена, кілька уламків ліпної посудини, зуб і кістка зола²⁹.

№ 4 (6). Склеп орієнтований камeroю на північний схід (рис. 28а), дромос знищений. Камера вирубана в жовтуватому глинистому материкову, перекритому шаром ґрунту товщиною 0,35 м; верхня передня її частина зруйнована. Камера прямокутна в плані з дуже закругленими кутами, розмірами 1,5×1,45 м, висотою 1,6 м. Стінки поступово переходять в куполоподібну стелю. Слідів поховання не виявлено. На гладкій долівці камери лежав тонкий (до 5 см товщиною) шар м'якої жовтуватої землі, на якій в північно-східному кутку знайдена червонолакова чашка, перевернута дотори дном, з закругленими стінками і горизонтально відігнутим краєм. Плоске денце на невисокій кільцеподібній підставці. Лак низької якості. Висота 4,3 см, діаметр вінець 14,9 см (рис. 7, 11).

№ 5 (31). Склеп орієнтований камeroю на північний захід (рис. 28б). Дромос довжиною 1,75 м, ширину в північній частині 0,95 м, в південній — 0,65 м, глибиною 1,6 м вирізаний в твердому білому глинистому материкову, перекритому шаром ґрунту товщиною

²⁹ Крім трьох описаних скlepів з північною орієнтацією в 1948 р. виявлені і розпочаті, але не закінчені склепи (№ 21), також орієнтований камeroю на північ. Виритим виявився тільки дромос довжиною 3,4 м, шириною 0,8 м і глибиною 2,15 м. В південній кінці дромосу біля східної стінки на глибині 1,2 м зроблений східець довжиною 1 м і шириною 0,08 м. На віддалі 1,1 м від північного кінця дромосу на глибині 1,75 м виступає скеля, яка й була перешкодою для спорудження камери склепу. На скелі помітні сліди удару кайла. В північній частині дромосу на глибині 1,2 м виявлені звалені в купу кілька уламків черепа, двох стегнових кісток і таза, велика гомілкова і кілька дрібних кісток. Очевидно, ці кістки були звалені в дромос з якоїсь іншої могили, яку необхідно було звільнити для повторного поховання. Вважаємо, що ці кістки потрапили сюди з первісного поховання в підбійній могилі № 8(7), що знаходилася поруч.

0,4 м. Довгі стінки дромосу вертикальні, короткі — нахилені; дно нахилене в напрямку до вихідного отвору. Засипка — м'яка світла земля, в північно-західній частині майже чорна (слід грабіжницького ходу). Під час вибирання цієї чорної землі на рівні вершини закладної плити знайдений залізний ніж із слідами дерев'яних піхов і ручки (рис. 6, 1). Вхідний отвір в камеру аркоподібний, шириною 0,65 м, висотою 0,6 м. Плита закладу із місцевого вапняку, була на місці. Розміри її — $0,7 \times 0,75 \times 0,15$ м. Над плитою пробитий отвір, через який грабіжники проникли в камеру склепу. В склепі вели два східці загальною висотою 0,8 м. Камера склепу в плані прямокутна з дуже закругленими кутами. Розміри камери — $2,3 \times 2,1$ м, висота — 1,2 м. Стінки, поступово закруглюючись, переходили в куполоподібну стелю. В північному і західному кутках, під самою стелею, були грубо зроблені ніші неоднакових розмірів. З боку входу склеп був заповнений землею, що потрапила сюди через грабіжницький хід. Залишки трьох кістяків і поховальний інвентар, що зберігся, розкидані в різних частинах камери. Під час розчистки камери знайдені такі речі.

Вироби з металу. Залізний меч з клином, що поступово звужується до вістря. Черенок ручки зламаний в двох місцях і відокремлений від клинка уступом. В центрі черенка — заклепка для кріплення ручки. Загальна довжина меча 0,8 м, ширина клинка 5,5 см (рис. 8, 8). Три залізних ножі і два уламки. Залізна овальна пряжка з масивним язичком, розмірами $3,5 \times 2,5$ см. Бронзова овальна кільцеподібна пряжка; на верхній частині язичка проходить поздовжня грань. Розміри — $2 \times 1,9$ см (рис. 9, 4). Бронзова монета римського імператора Феодосія I (379—395 рр. н. е.). Дві срібні овальні кільцеподібні пряжки розмірами $1,3 \times 1,2$ см (рис. 9, 3). Срібна овальна кільцеподібна пряжка з квадратним щитком, зробленим із зігнутої вдвое срібної пластинки. Щиток прикріплувався до ременя чотирма заклепками, розташованими по його кутках. У верхній зовнішній частині щитка помітний слід ще одного незакінченого пробою. Між пластинками щитка збереглись сліди шкіри. Розміри кільця — $2,8 \times 2,3$ см, розміри щитка — $2,2 \times 2,2$ см. Срібна кругла кільцеподібна пряжка з овальним щитком, зробленим з пластинки, зігнутої навколо тонкої частини кільця. Нижня частина пластинки коротша верхньої. Щиток прикріплувався до ременя двома заклепками. Діаметр кільця 1,8 см, розміри щитка — $2,2 \times 1,5$ см (рис. 9, 9). Петля для ременя у

вигляді срібного кільця, круглого в розрізі, з срібним пластинчастим ромбічним щитком, що прикріплувався до ременя двома заклепками. Загальна довжина петлі 2,2 см, діаметр кільця 1 см (рис. 21, 3). Два срібних гвіздки із зігнутими на кінцях ніжками, круглими в розрізі. Головки круглі, сплющені, з дугоподібними вирізами, довжина 1,2 см, діаметр головки 1,1 см. Золота подвійна рубчаста пронизка, виготовлена з тонкої пластинки, яка в розрізі має вигляд вісімки. Довжина 1,2 см, ширина 0,4 см.

Керамічні вироби. Червоноолакове блюдо із закругленими стінками, що поступово переходять в широкий відігнутий, профільований край. Кільцеподібна підставка дуже низька. В середині блюда в центрі знаходитьться випуклий кружок, навколо якого належить «гребінчастий» орнамент, що складається з трьох концентричних кругів: перший від центра у вигляді восьми променістих розеток, середній — у вигляді пояска, зовнішній — у вигляді хвилястої лінії. Лак низької якості. Висота 5,2 см, діаметр вінець 38 см (рис. 13, 3). Масивне червоноолакове блюдо з високими нахиленими назовні стінками, що мають загострений край. Із зовнішнього боку орнаментоване штампованим рубчастим візерунком. Низька кільцеподібна підставка відокремлена від борту і денця жолобком. Лак низької якості. Висота 6 см, діаметр вінець 29 см (рис. 13, 11). Червоноолакова чашка з низькими закругленими стінками і загнутими всередину краями. Денце на низькій кільцеподібній підставці. Висота 4,4 см, діаметр вінець 12,8 см (типу рис. 7, 7). Ліпний одноручний глечик із темної глини, з округлим тулубом. Дно плоске. Ручка сплющена, майже прямокутна в розрізі. Поверхня лощена. Висота 12,5 см, діаметр боків 8,5 см (рис. 14, 7). Уламки ліпного глечика із грубої темно-сірої глини. Ліпна плоскодонна чашка із темної глини, з конусоподібними, трохи закругленими стінками. Край потовщений і трохи відігнутий назовні. Висота 7 см, діаметр вінець 16 см (рис. 7, 23).

Вироби із скла. Уламки тонкостінних посудин. Намистини циліндричної форми: зелена; сині (рис. 11, 11); чорно-коричнева із залибинами на поверхні, в яких була кольорова паста, на поверхні збереглись сліди позолоти (рис. 11, 8); із синьої скляної пасті з білими і жовтими крапочками (рис. 11, 4); із світло-сірої скляної пасті з білим лінійним орнаментом (рис. 11, 6). Крім скляних намистин знайдені: 14-гранна сердолікова намистина (рис. 11, 17) і янтарна сплющена, частково зрізана.

№ 6 (1941 р.)³⁰. Склеп орієнтований камерою на схід. Розміри дромосу не встановлені. Відома тільки його глибина від поверхні землі — 2,5 м. Вхід в камеру був закритий кам'яною плитою розмірами $0,97 \times 0,8 \times 0,2$ м. Біля закладної плити в дромосі стояла гостродонна амфора. Камера була розташована перпендикулярно до входу і мала розміри $2,5 \times 2,25$ м, висоту 1,8 м. Стеля склепінчаста. В східній стінці на висоті 0,3 м від долівки вирізані дві трикутні ниші висотою 0,3 м, ширину 0,25 м, глибиною 0,18 м. В північно-західному кутку камери знайдені два червоноолакові блюда, поставлені одне на одне.

№ 7. Склеп виявлений в 1941 р. поблизу склепу № 6, орієнтований камерою на схід. Інших відомостей про нього не збереглось. Під час охоронних спостережень в 1941 р. на території Інкерманського могильника була виявлено значна кількість слідів поховань, дані про які до нас не дійшли. В цих похованнях було знайдено велику кількість речей. Всі вони зберігаються в Бахчисарайському історико-археологічному музеї. Нижче наводимо короткий їх опис.

Вироби з металу. Залізний меч із слідами піхов. Черенок ручки відламаний. Довжина частини, що збереглась, 80 см, ширина клинка 6 см. Інв. № 1265³¹ (рис. 8, 7). Залізний кинджал в залізних піхвах. Кінець не зберігся. Черенок відламаний на місці отвору для заклепки, що прикріплювала накладку ручки; в нижній частині черенка з одного боку є прямокутний виступ. Загальна довжина 40 см, ширина леза 5,5 см. Інв. № 1266 (рис. 8, 10). Залізний кинджал із слідами дерев'яних піхов. Черенок зберігся частково. Загальна довжина 35 см, ширина леза 4,5 см. Інв. № 5114 (рис. 8, 11). Мідний наконечник піхов кинджала довжиною 6 см, ширину 3,2 см. Інв. № 1537 (рис. 6, 4). Залізний ніж із закругленим на кінці лезом. Черенок з боку загостrenoї частини леза дуже скосений. Загальна довжина 15,2 см, ширина леза 2,2 см. Інв. № 1516 (рис. 6, 8). Залізний ніж з довгим черенком. Загальна довжина 10,7 см, ширина леза 1,6 см. Інв. № 1500 (рис. 6, 2). Залізний ніж з лезом, яке поступово звужується на кінці. Кінець леза і частина черенка відламані. Довжина 7,5 см, ширина леза 1,7 см. Інв. № 78. Уламки ножів, інв. № 1195, 1215, 1492, 1493, 1494, 1495, 1502, 1539, 1545, 1556.

³⁰ Склепи № 6, 7 відкриті в центральній частині могильника. До знахідок в склепі № 6 із речей, що є в колекції Бахчисарайського музею, достовірно віднести нічого не вдалося.

³¹ Номер інвентаря Бахчисарайського історико-археологічного музею.

Залізні ножиці, що складаються з двох частин, з'єднаних віссю. Тоненькі їх кінці зігнуті у вигляді незамкнутих кілець. Довжина 21,6 см. Інв. № 1220 (рис. 17, 1). Бронзовий ключ-перстень, що складається з прямокутного в розрізі кільця і прямокутної борідки. Борідка з трьома вирізами різної глибини, прикріплена до кільця квадратною в розрізі шийкою. Діаметр кільця 2,2 см, довжина борідки 0,8 см. Інв. № 4970 (рис. 21, 12). Кругла мідна накладка на замок із зубчастим краєм і прорізом для ключа. Діаметр 5,4 см. Інв. № 1536 (рис. 21, 14). Мідна прямокутна накладка на замок із зубчастими краями. На звороті збереглись частини залізного замка і гвіздок з круглою випуклою головкою. Розміри накладки — $5,1 \times 3,8$ см. Інв. № 1475 (рис. 21, 16). Два залізних кованих чотирикутних в розрізі гвіздки з великими округлими головками. Висота до 10 см, діаметр головки 2,5 см. Інв. № 1515 (рис. 17, 8). Мідне дротяне кільце з кінцями, що заходять один за один. Діаметр 2,8 см. Інв. № 1486 (рис. 21, 7). Мідний восьмигранний бубонець із закругленими гранями, з прорізом і вушком для підвішування. Висота 2,4 см, діаметр 1,6 см. Інв. № 2581 (типу рис. 10, 8). Кулястий мідний бубонець висотою 3 см, діаметром 2,4 см. Інв. № 1482 (рис. 10, 9).

Керамічні вироби. Амфори. Гостродонна амфора з високою і вузькою шийкою і конічною жолобчастою нижньою частиною (типу рис. 15, 12). Глина жовта. На шийці напис, виконаний червоною фарбою (рис. 16, 3). Загальна висота 48 см, висота шийки 17 см, найбільший діаметр тулуба 16,7 см. Інв. № 250. Амфора подібна до вищеописаної. На шийці сліди нерозбірливого напису. Загальна висота 48 см, висота шийки 17 см, найбільший діаметр тулуба 14,7 см. Інв. № 223. Подібна амфора (розбита). На шийці і плечах нерозбірливий напис. Загальна висота 50 см, висота шийки 18 см, найбільший діаметр тулуба 17 см. Інв. № 36. Нижня частина подібної амфори (рис. 20, 2). Уламок нижньої частини подібної амфори із світлої глини. Інв. № 1474 (рис. 20, 5).

Червоноолаковий посуд. Одноручний глек з грушоподібним тулубом на низькій кільцеподібній підставці. Шийка досить висока, у верхній частині розширяється, з відігнутим назовні вінцем. Жолобчаста ручка прикріплена одним кінцем до середини тулуба, другим — до середини шийки. Покритий лаком низької якості. Висота 21 см, діаметр боків 18 см, діаметр вінця 8,5 см. Інв. № 5559 (рис. 14, 3). Блюдо із закругленими стінками і сплющеним, трохи відігнутим вниз краєм.

Дно на широкій кільцеподібній підставці. Висота 4,2 см, діаметр вінець 38,4 см. Інв. № 251 (рис. 13, 2). Блюдо із закругленими, трохи нахиленими назовні стінками. Край горизонтально відігнутий. Переход стінок до денця східчастий. Кільцеподібна підставка досить висока. Висота 4,5 см, діаметр вінець 29,2 см. Інв. № 236 (рис. 13, 4). Уламки блюда такого ж типу з діаметром вінець 28 см. Інв. № 1220. Масивне блюдо з нахиленими назовні закругленими стінками і горизонтально відігнутим краєм. Денце на низькій кільцеподібній підставці з невеликою випуклістю в центрі. Висота 5 см, діаметр вінець 30 см. Інв. № 1261 (типу рис. 13, 5). Масивне блюдо з різко відокремленими від денця і нахиленими назовні стінками. Плоский край відігнутий назовні і вниз. Денце на низькій кільцеподібній підставці. В центрі дна випуклість. Висота 4,3 см, діаметр вінець 28 см. Інв. № 1175 (рис. 13, 6). Масивне блюдо з трохи нахиленими назовні стінками і загнутими всередину краями. Низька кільцеподібна підставка виразно відокремлена від денця, в центрі його — випуклість. Лак низької якості з бурими плямами. Висота 5,2 см, діаметр вінець 27,4 см. Інв. № 1177 (типу рис. 13, 10). Масивне блюдо з нахиленими назовні стінками і загнутими всередину краями. Низька кільцеподібна підставка відокремлена від денця жолобком. На внутрішній поверхні дна — випуклість. Висота 5,2 см, діаметр вінець 26,6 см. Інв. № 1171 (рис. 13, 12). Чашка з конусоподібними високими стінками і вертикальним бортиком, чітко відокремленим від стінок. Дно плоске. Висота 10 см, діаметр вінець 13,6 см (рис. 7, 1). Чашка з нахиленими назовні стінками і вертикальним бортиком. Всередині на денці — випуклість, із зовнішнього боку лак світлий, всередині — майже чорний. Висота 4,3 см, діаметр вінець 14,8 см. Інв. № 1213. Чашка з майже горизонтальними стінками, які виразно відокремлені від вертикального трохи нахиленого назовні бортика. Плоске денце на невисокій кільцеподібній підставці. Лак низької якості. Висота 3,6 см, діаметр вінець 12,7 см. Інв. № 1176 (рис. 7, 3). Чашка з низькими нахиленими назовні стінками і загнутими всередину бортиками на кільцеподібній підставці. Лак низької якості. Висота 4,2 см, діаметр вінець 13,1 см. Інв. № 1174 (типу рис. 7, 8). Чашка за формою подібна до попередньої, лак світло-бурий, низької якості. Висота 3,7 см, діаметр вінець 12,5 см. Інв. № 1211. Чашка з високими загнутими всередину краями, закругленими стінками на кільцеподібній досить високій підставці. Висота 7 см, діаметр вінець 12,5 см. Інв. № 16 (рис. 7, 4). Чашка з

округлими стінками і загнутими всередину краями на низькій кільцеподібній підставці. Висота 4,2 см, діаметр вінець 13,8 см. Інв. № 1212 (рис. 7, 6). Чашка такої ж форми. Її висота дорівнювала 5,5 см, діаметр вінець 12,8 см. Інв. № 52. Чашка такої ж форми. Висота 3,8 см, діаметр вінець 13 см. Інв. № 1209. Чашка такої ж форми. Висота 5,8 см, діаметр вінець 17 см. Інв. № 1210. Чашка такої ж форми. Висота 7,2 см, діаметр вінець 20 см. Інв. № 1202. Уламки чашки такого ж типу. Діаметр вінець 16 см. Інв. № 1202. Чашка із закругленими стінками на низькій кільцеподібній підставці. Край різко відігнутий назовні і вниз. Із зовнішнього боку денця — заглибина. Висота 4,4 см, діаметр вінець 13,6 см. Інв. № 57 (типу рис. 7, 17). Уламки подібної чашки. Діаметр вінець 14 см. Інв. № 1557.

Сіроголинняний посуд, виготовлений на гончарному крузі. Чашка із закругленими стінками на низькій кільцеподібній підставці. Край відігнутий назовні. З зовнішнього боку в центрі денця — випуклість. Поверхня злегка лощена. Висота 5,3 см, діаметр вінець 17 см. Інв. № 1203 (рис. 7, 18). Чашка із закругленими стінками на низькій кільцеподібній підставці. Вгорі стінки переходять в нахилений всередину бортік з горизонтально відігнутим краєм. Поверхня лощена. Висота 4 см, діаметр вінець 14 см. Інв. № 43 (рис. 7, 19). Низька плоскодонна чашка з нахиленими назовні стінками, вінця горизонтально відігнуті. Поверхня трохи лощена. Висота 3 см, діаметр вінець 21,6 см. Інв. № 177. Плоскодонне блюдо з нахиленими назовні стінками і горизонтально відігнутим краєм. Покрите чорним лаком низької якості, який трохи потрісався. Діаметр вінець 27 см, висота 3,8 см. Інв. № 1172 (рис. 13, 15). Блюдо такої ж форми з лощеною поверхнею. Висота 3 см, діаметр вінець 22,5 см. Інв. № 176 (рис. 13, 14). Гострореберна плоскодонна посудина з високим вертикальним бортиком. Вінця відігнуті назовні. Поверхня лощена. Бортік оперізаний рельєфним горизонтальним валяком. На місці переходу низького тулуба до бортіка — подвійний горизонтальний валик. Висота 10,2 см, діаметр вінець 15,2 см. Інв. № 234 (рис. 7, 25). Гострореберна посудина на низькій кільцеподібній підставці з широкою шийкою. Вінця широкі, горизонтальні. Високий бортік оперізують два рельєфні валики, між якими знаходиться лощений зубчастий орнамент. Висота 16,8 см, діаметр вінець 27,2 см, діаметр боків 28 см. Інв. № 4367 (рис. 5, 2).

Ліпний посуд. Плоскодонна чашка з темної глини, з високими конусоподібними

стінками і загнутими всередину краями. Висота 5,4 см, діаметр вінець 13,2 см. Інв. № 1204 (рис. 7, 22). Одноручний глечик, виготовлений із сірувато-червоної глини. Тулуб округлий, поступово переходить в досить високу і широку шийку. Висота 14 см, діаметр боків 11,5 см. Інв. № 219 (рис. 14, 6).

Пряслася. Біконічне прясле із сірувато-червоної глини. Діаметр 2,7 см. Інв. № 1523 (рис. 15, 4). «Сливоподібне» прясле з темно-червоної глини з чорною поверхнею. Діаметр 2,4 см. Інв. № 1524 (рис. 15, 9). Прясле у вигляді гудзика з темної, майже чорної глини. Діаметр 3,2 см. Інв. № 1498 (рис. 15, 3).

Вироби із скла. Частина денця тонкостінного одноручного глечика грушоподібної форми (типу рис. 5, 4), діаметром 8,6 см. Інв. № 1194. Нижня частина подібного глечика. Діаметр денця 5 см. Інв. № 1473. Уламок, очевидно, подібного глечика. Інв. № 1192. Уламок тонкостінного кубка. Інв. № 1473.

Намистини. Циліндрична із чорно-коричневої пасті з білими рисочками і крапочками. Інв. № 1186 (рис. 11, 7). Циліндрична з темно-коричневої пасті з синіми вічками. Інв. № 5131. Дві циліндричні намистини із темно-синьою пасті з жовтими вічками. Інв. № 1531. Циліндрична із світло-лілової пасті. Бік прикрашений хвилястою лінією білого кольору. Інв. № 1530 (рис. 11, 5). Циліндрична із коричнево-чорної пасті. Інв. № 1187. Циліндрична рубчаста із сіро-коричневої пасті. Інв. № 1532 (рис. 11, 15). Вісім намистин у вигляді трубочок із білої пасті. Інв. № 1507. 55 круглих потовщених намистин із синього скла. Інв. № 1118 (50 штук) і № 1506 (5 штук) (типу рис. 11, 25). Чотири призматичні чотиригранні намистини із коричнево-червоної пасті. Інв. № 1511. Чотири призматичні шестигранні намистини із чорної пасті. Інв. № 1533 (рис. 11, 21). Подібної форми намистина із світло-жовтої пасті. Інв. № 1521. 14-гранна намистина із темно-коричневої пасті. Інв. № 4369. Дві 14-гранні біпіраміdalні намистини із синього скла. Інв. № 1189. Вита намистина із жовтого скла. Інв. № 1525. Намистина, що складається з двох кульок голубої пасті. Інв. № 1506. Куліста намистина із оранжового сердоліку. Інв. № 1190 (рис. 11, 12). Янтарна 14-гранна намистина. Інв. № 1513. Дві циліндричні сплющені намистини із янтарю. Інв. № 1188.

Підвіски. Підвіска із синього янтарю у вигляді двох з'єднаних, нерівних за розмірами кульок. В меншій зроблений отвір. Загальна довжина 1,4 см. Інв. № 1184 (рис. 11, 2). Підвіска із темного янтарю у вигляді двох з'єднаних плоских кружків. Верхній, з отвором, май-

же цілком обламаний. Діаметр кружків 1,3 см. Інв. № 1184 (рис. 11, 3).

До групи речей, знайдених на території могильника, можуть бути віднесені і знахідки 1948 р. за межами поховань: бронзова овальна кільцеподібна пряжка, на боковій поверхні язичка — зрази. Розміри — 1,4×1,5 см (рис. 9, 6); бронзова арбалетна тричастинна фібула з підв'язаною ніжкою (типу рис. 10, 3). До верхньої частини дужки прикріплений поперечний стержень, навколо якого обвита пружина, що переходить в голку. Висота 4,7 см.

* * *

На Інкерманському могильнику, як показали дослідження його матеріалів, існували кілька типів поховальних споруд: підбійні могили, ямні могили і склепи, які відрізняються один від одного не тільки своїми розмірами і орієнтацією, а й влаштуванням (могили із заплечиками і прості могили-ямами, різна форма стелі в склепах та ін.). На могильнику виявлені різні положення поховань — витягнуті на спині і скорчені. Знаходження поховань з різними типами поховальних споруд і різним поховальним обрядом в одних і тих самих частинах могильника не дає підстав говорити про будь-яку територіальну їх диференціацію. Значна віддаль між могилами і відсутність могил, пошкоджених більш пізніми похованнями, свідчать про те, що могильник був одношаровим, одночасовим. Більшість речей поховального інвентаря могильника має пряму аналогію в матеріалах пізньоантичних міст Північного Причорномор'я, в першу чергу Херсонеса, а також в пам'ятках перших століть н. е. південної смуги Східної Європи, суміжної з Чорноморським узбережжям.

Червоноолаковий посуд має численні аналогії в матеріалах Херсонеса і Боспорського царства і датується в межах II—IV ст. н. е. Так, наприклад, червоноолакові глечики з підбійних могил № 9, 12, 19 та із склепу № 2 подібні до глечиків із херсонеського склепу № 2158, який датується II—IV ст. н. е.³² Блюда з підбійної могили № 15 і знайдене в 1941 р. (№ 251) дуже подібні до блюд із Та-наїса, датованих Т. Н. Кніпович II—III ст. н. е.³³ Блюда з трохи відхиленими назовні бортами і горизонтально відгинутими краями, знайдені в склепі № 3 і під час роз-

³² М. М. Скубетов, Римский фамильный склеп II—IV веков по Р. Х., открытый в Херсонесе в 1907 году, ИТУАК, № 45, Симферополь, 1911, стор. 39—49.

³³ Т. Н. Кніпович, Та-наїс, М.—Л., 1949, стор. 71, рис. 26, 9.

копок 1941 р. (№ 236, 1175, 1220, 1261), теж дуже подібні до танаїських, які відносяться до III—IV ст. н. е.³⁴

Два блюда, знайдені С. Ф. Стржелецьким в 1940 р. в склепі № 1, датуються ним IV ст. н. е.³⁵ До III—IV ст. н. е. відносяться аналогічні блюда із Тірітаки³⁶. Конусоподібна чашка з підбійної могили № 9 аналогічна чашці із Тірітаки, яку В. Ф. Гайдукевич відносить до II—III ст. н. е.³⁷ Чашка з підбійної могили № 14 склепу № 2 і чашка, знайдена в 1941 р. (№ 1213), аналогічні чашкам із Танаїса II—III ст. н. е.³⁸, але, судячи з низької якості лаку, їх можна віднести до початку IV ст. н. е. Чашку із склепу № 1 (до неї подібні чашки з розкопок 1941 р. № 1174 і 124) С. Ф. Стржелецький на підставі аналогії із Херсонесського могильника відносить до III—IV ст.³⁹

Із сіроглинняного посуду особливо добре датуються гострореберні триручні посудини — вази з підбійних могил (№ 6). Прямі аналогії йому, як і посуду, знайденому під час розкопок в 1941 р., ми маємо в Черняхівському могильнику. Датуються ці посудини III—IV ст. н. е.⁴⁰ Ліпна чашка з ямної могили № 9 за аналогією з мискою із Тірітаки може бути датована III ст. н. е.⁴¹ Те саме можна сказати і про чашку з розкопок 1941 р. (№ 1204).⁴²

Група гострореберних амфор з вузькою шийкою і конічною жолобчастою нижньою половиною добре датується III—IV ст. н. е. і має ряд аналогій в Криму⁴³ і на древньо-

³⁴ Т. Н. Книпович, вказ. праця, стор. 71, рис. 26, 7.

³⁵ С. Ф. Стржелецкий, вказ. праця, стор. 295.

³⁶ В. Ф. Гайдукевич, Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг., МИА, № 25, М.—Л., 1952, стор. 123, рис. 153.

³⁷ Там же, стор. 33, рис. 27.

³⁸ Т. Н. Книпович, вказ. праця, стор. 71, рис. 26, 3.

³⁹ С. Ф. Стржелецкий, вказ. праця, стор. 295.

⁴⁰ Б. И. и В. И. Ханенко, Древности Приднепровья, в. IV, К., 1902, табл. XX; Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, М., 1948, стор. 45, рис. 2; П. Н. Третьяков, Восточно-славянские племена, М., 1953, стор. 161, рис. 37; А. П. Смирнов, К вопросу о славянах в Крыму, ВДИ, № 3, 1953, стор. 43, табл. VI, 3.

⁴¹ Е. Г. Кастанаян, Лепная керамика Мирмекия и Тиритаки, МИА, № 25, 1952, стор. 27, рис. 29, 5.

⁴² Там же, стор. 274, рис. 35, 9.

⁴³ С. Ф. Стржелецкий, вказ. праця, стор. 292—295; Р. Х. Лепер, Дневник раскопок Херсонесского некрополя, «Херсонесский сборник», вып. II, Севастополь, 1927, стор. 252, 254; Г. Д. Белов, Раскопки Херсонеса, 1934 г., Симферополь, 1936, стор. 20—21, рис. 15. Подібна амфора знайдена в с. Резервне (колишня Варнунтка). Див. Архів ЛВІМК АН СРСР, спр. А. К., № 169, 1898 р.

слов'янських землях⁴⁴. Склінні глечики, знайдені в підбійних могилах № 6, 19, 20, 22, добре датуються III — початком IV ст. н. е. за аналогіями з глечиками із Тірітаки⁴⁵ і Херсонеса⁴⁶.

Всі шість фібул, виявленіх на могильнику, як двошліткова із підбійної могили № 11, так і арбалетні із підбійних могил № 19, 20, 21, ямної могили № 2 і випадково знайдена в 1948 р., відомі в Північному Причорномор'ї і на Північному Кавказі і можуть бути датовані IV ст. н. е.⁴⁷ Срібні і бронзові пряжки в цілому однотипні. Знайдені в підбійній могилі № 15, склепі № 5 і ямній великій могилі № 4 пряжки супроводжувались монетами IV ст. Аналогічні пряжки із Черняхівського могильника⁴⁸ і Херсонеса⁴⁹ не заперечують цієї дати. Круглі золоті штампованиі бляшки з підбійних могил № 8 і № 24 аналогічні бляшкам, які відносяться за часом від середини II до кінця III ст. н. е., відомим в похованнях мавзолея Неаполя Скіфського⁵⁰ і Херсонесського некрополя⁵¹. Ключі-персні з підбійної могили № 19, склепу № 3 і знайдений в 1941 р. (№ 4970) можуть бути дато-

⁴⁴ А. Т. Брайчевська, Деякі археологічні дані про торгівлю древніх слов'ян з кримськими містами, «Археологія», X, 1958, стор. 111—112. Під час оброблення цієї групи амфор велику допомогу подала А. Т. Брайчевська, якій складаю глибоку подяку.

⁴⁵ М. М. Кобылина, Раскопки некрополя Тиритаки в 1934 г., МИА, № 4, М.—Л., 1941, стор. 83, рис. 123.

⁴⁶ Р. Х. Лепер, Дневник раскопок Херсонесского некрополя, «Херсонесский сборник», II, стор. 252—254, рис. 13, 1.

⁴⁷ Б. А. Рыбаков, вказ. праця, стор. 59, рис. 7, 1; К. Ф. Смирнов, О некоторых итогах исследования могильников меотской и сарматской культуры Прикубанья и Дагестана, КСИИМК, в. 37, 1951, стор. 156, рис. 50—а—4; П. Н. Третьяков, вказ. праця, стор. 161, рис. 37; Нариси стародавньої історії Української РСР, К., 1957, стор. 325; К. Ф. Смирнов, Новые данные о сарматской культуре Северного Кавказа, КСИИМК, в. 32, 1950, стор. 115, рис. 34, 3; Э. А. Симонович, Раскопки могильника у овчарни совхоза Приднепровского на Нижнем Днепре, МИА, № 82, М., 1960, стор. 233, табл. XIII, рис. 12, 14. Тип арбалетної фібули із могили № 19 відомий в похованнях Херсонеса: в гробницях 153, 178, 222, 226, 987, склепі 1442. Див. ОАК за 1892 р., СПб., 1894, стор. 108, рис. 65; ОАК за 1897 р., СПб., 1900, стор. 128, рис. 244.

⁴⁸ П. Н. Третьяков, вказ. праця, стор. 161, рис. 37.

⁴⁹ Знахідки із склепу № 1095, див. «Отчет о раскопках в Херсонесе в 1901 г.», ИАК, вып. 4, СПб., 1902; А. Л. Якобсон, Раннесредневековый Херсонес, МИА, № 63, М.—Л., 1959, стор. 270, рис. 135, 2, 4, 5, 13.

⁵⁰ П. Н. Шульц, Мавзолей Неаполя Скіфського, М., 1953, стор. 82, 83, табл. XXV, 15—19; XXVI, 14—20.

⁵¹ Поховання № 3, див. ОАК за 1891 р., СПб., 1893, стор. 139, рис. 146, 148; поховання № 23, див. та же, стор. 142—144; поховання № 121, див. ОАК за 1892 р., стор. 206; поховання № 609, див. ОАК за 1895 р., СПб., 1897, стор. 115, рис. 289.

вані III ст. н. е.⁵² Мечі, знайдені в підбійній могилі № 18, склепах № 2 і 5, ямній могилі № 2 і під час розкопок 1941 р. (№ 1265), мають прямі аналогії серед сарматських мечів, які трапляються в Південному Приураллі і відносяться до кінця III—IV ст. н. е.⁵³ Цю дату підтверджують і знахідки мечів цього типу у Східному Криму⁵⁴.

З наведених прикладів датування основних типів речей із похованального інвентаря Інкерманського могильника ясно, що більша частина знахідок відноситься до III—IV ст. н. е. Враховуючи при цьому, що в підбійних могилах № 6 і 7 і в склепі № 5 були знайдені бронзові монети римських імператорів IV ст. н. е.—Константина I (306—337 рр. н. е.), Ліцінія Старшого (308—324 рр. н. е.) і Феодосія I (379—395 рр. н. е.), — можна, як нам здається, уточнити дату могильника і віднести його до IV ст. н. е.

Окремий посуд черняхівського типу, який трапився серед похованального інвентаря Інкерманського могильника, дозволяє поставити питання про зв'язок суспільства, яке залишило цей могильник, з подніпровським населенням перших століть н. е. Про це свідчать і гостродонні амфори, опубліковані А. Т. Брайчевською⁵⁵.

Могильник мав велику кількість поховань

⁵² В. Д. Блаватский, Раскопки некрополя Тиритаки, 1933 г., МИА, № 4, стор. 62, рис. 90.

⁵³ К. Ф. Смирнов, Сарматские погребения Южного Приуралья, КСИИМК, в. 22, 1948, стор. 86, рис. 30, 1.

⁵⁴ Н. И. Сокольский, Боспорские мечи, МИА, № 33, М., 1954, стор. 165, табл. X, 4, 6.

⁵⁵ А. Т. Брайчевська, вказ. праця, стор. 119—121.

з багатими і коштовними речами. Той факт, що в пограбованих похованнях⁵⁶ грабіжниками залишений червоноолаковий посуд, вироби із скла, бронзи і навіть срібла, свідчить про те, що з похованнями клали значно цінніші речі. Як правило, багатий інвентар трапляється в могилах з більш складним влаштуванням. Значна відмінність в багатстві похованального інвентаря між окремими могилами вказує на те, що Інкерманський могильник залишений суспільством, яке мало значну майнову диференціацію і стояло якщо не на ранній стадії класового суспільства, то, в усікому разі, на порозі його утворення.

Значний процент поховань, в яких знайдена зброя (ямні могили № 1-3, підбійні могили № 6, 15, 18, земляні склепи № 1—3, 5 і частина поховань, відкритих в 1940—1941 рр.), свідчить про те, що могильник належав вільному і незалежному населенню з великою кількістю воїнів. Наявність в похованнях воїнів довгих залізних мечів говорить про те, що ці воїни воювали в кінному строю. Разом з тим необхідно відмітити, що жіночих поховань на могильнику надзвичайно мало.

Ми вважаємо, що Інкерманський могильник може бути віднесений до могильників дружинного типу, де поховані воїни та їх слуги.

⁵⁶ Більшість пограбованих поховань, очевидно, зруйновані давно, можливо, в роки використання могильника. Сліди проникнення грабіжників в лежкі підбійні могили і склепи говорять про те, що вони добре знали не тільки місце поховання і що в ньому можна було знайти, а й точне розташування входного отвору, який знаходився під землею на значній глибині. Характерно, що жодне більше поховання не порушене грабіжниками.

МОГИЛЬНИК БІЛЯ ВИСОТИ «САХАРНА ГОЛІВКА»

Висота «Сахарна голівка» знаходиться на правому березі р. Чорної, на віддалі 3 км від її гирла. На західному схилі висоти був розташований середньовічний могильник площею близько 5000 м². Територія могильника була дуже зруйнована ямами від авіабомб і снарядів в часи Великої Вітчизняної війни, що відбулось на збереженості пам'ятки. В 1951 р. під час будівельних робіт в північно-західній частині могильника були виявлені три поховання¹. В 1952 р. були проведені ширші дослідження могильника². Роботи

¹ Див. В. В. Борисова, Могильник у висоті «Сахарна головка», «Херсонесский сборник», в. 5, Симферополь, 1959, стор. 169—190.

² Роботи проводились Кримським філіалом АН СРСР разом з Бахчисарайським музеєм під керівництвом В. В. Бабенчикова. Матеріал зберігається в Бахчисарайському історико-археологічному музеї.

проводились на двох основних ділянках — північній і південній. Крім того, для визначення межі могильника було закладено два розвідкових розкопи на схід і один на захід від південної ділянки. Всього була досліджена площа 525 м², на якій відкрито 75 поховань споруд (рис. 1)³.

Вивчені похованальні споруди можна розділити на чотири основні групи: підбійні могили — 43, ямні могили — 7, земляні склепи — 24, поховання в амфорі — 1(?) .

³ На дослідженій площі виявлено також таврське поселення першої половини I тисячоліття до н. е., яке передувало могильнику. Результати розкопок будуть опубліковані окремо. Відкриті могили, як правило, споруджувались в материковій світлій або майже білій землі, перекриті світло-сірим ґрунтовим шаром від 0,35 до 0,55 м, яка потім переорувалась. Виняток становить підбійна могила № 37, яка цілком споруджена в скелі.

I. Підбійні могили⁴

Майже всі підбійні могили були орієнтовані з північного сходу на південний захід (інколи з великим відхиленням), за винят-

ці — 5 (№ 36—40), в) могили з підбоєм в північно-східній стінці — 1 (№ 41), г) могили з двома підбоями в північно-західній і південно-східній стінках — 2 (№ 42—43).

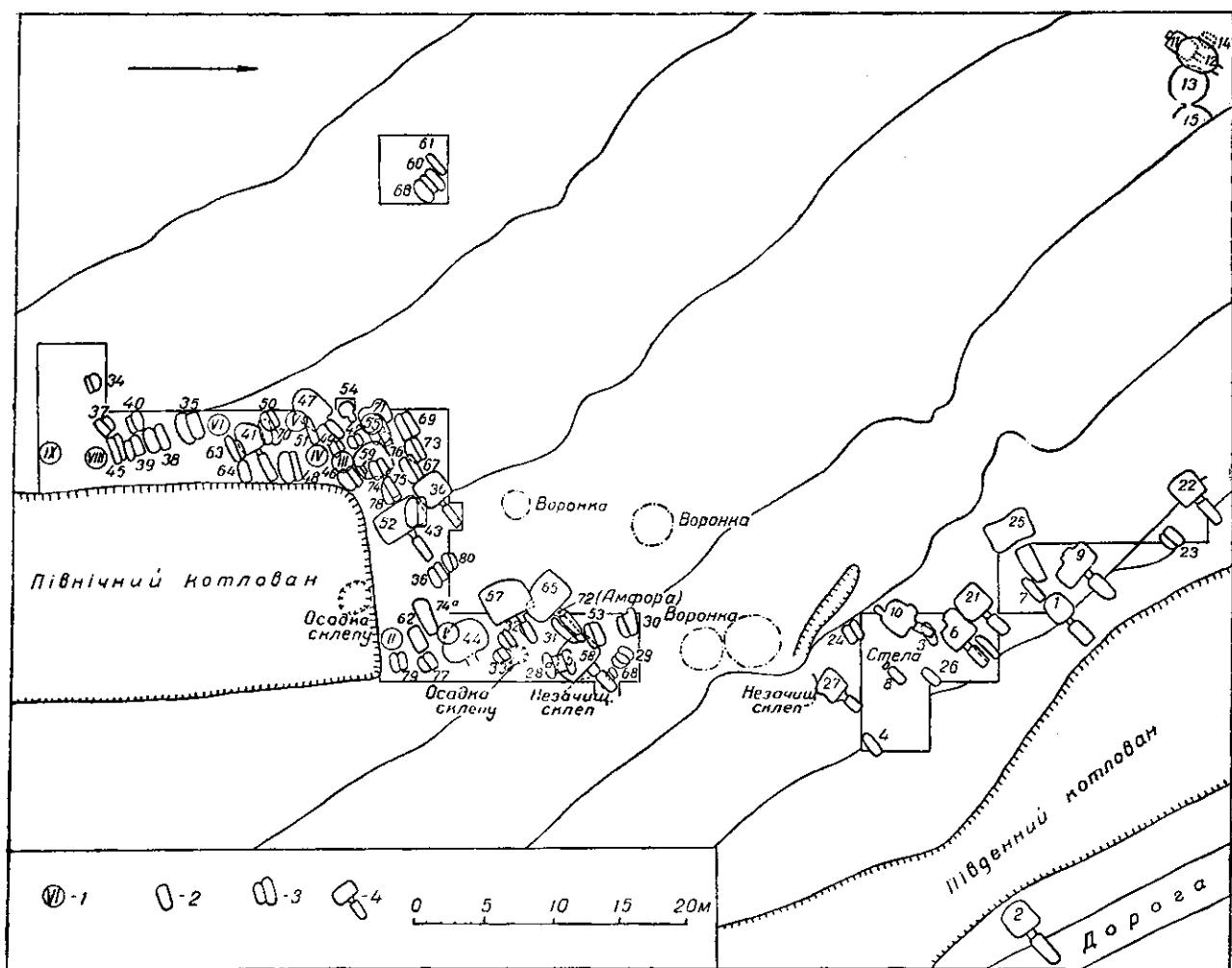

Рис. 1. Могильник біля висоти «Сахарна голівка». План розкопаних ділянок.

1 — господарчі ями таврського часу, 2 — ямні могили, 3 — підбійні могили, 4 — земляні склепи.

ком могили № 16, що мала орієнтацію із сходу на захід. Форма могильних ям і підбоїв в більшості випадків прямокутна⁵. За місцем спорудження підбою могили можна розділити на кілька груп: а) могили з підбоєм в північно-західній стінці — 35 (№ 1—35), б) могили з підбоєм в південно-східній стін-

а) Могили з підбоєм в північно-західній стінці

№ 1 (5)⁶. Могильна яма мала довжину 2,2 м і глибину 1,7 м. Ширина ями не встановлена, тому що північно-західна частина могили зруйнована дромосом склепу № 8. Вздовж південно-східної стінки ями зроблений східець висотою 0,33 м, шириною 0,35 м (рис. 2). Підбій розмірами 2,05×0,5 м опу-

⁴ Більшість підбійних могил (№ 6—42) були відкриті на північній ділянці, могили № 1, 3, 5 — на південній ділянці, могила № 2 — в південно-східній розвідковій ділянці.

⁵ Виняток становлять підбої могил № 12, 13, 15, 17, 19, 29, 30, 38, 40 (див. опис могил).

⁶ В дужках дані номера поховань за польовим щоденником, якими вони помічені на плані могильника.

щений нижче дна ями на 0,35 м і був закладений мергельовими плитами (рис. 3). В південно-західному кутку підбою, що зберігся, виявлені завалені в купу кістки кінцівок, череп і кілька дрібних кісток. Поховання на-

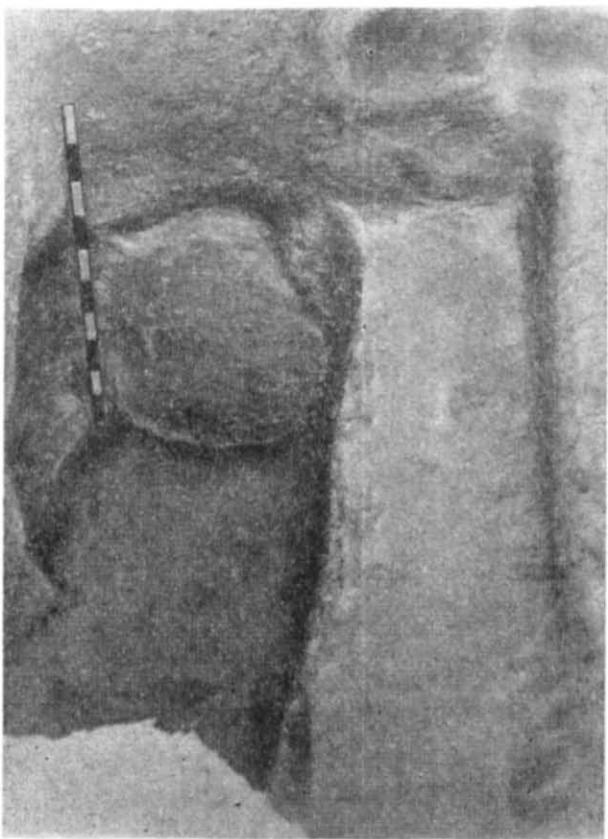

Рис. 2. Східець-лава в підбійній могилі, зруйнованій склепом № 8.

лежало чоловіку віком понад 60 років⁷. Речей не виявлено.

№ 2 (14). Могила, яка через технічні причини не розчищалась, була зруйнована під час спорудження склепу № 21. Довжина підбою 1,12 м, висота — 1,1 м. На підставі окремих кісток слід думати, що в могилі знаходився кістяк дитини, який лежав головою на південний захід. Речей не виявлено.

№ 3 (23). Контури могильної ями повністю простежити не вдалось. Підбій, стеля якого обвалилася, довжиною 1,7 м був викопаний на глибині 1,4 м від поверхні землі. Заклад був із мергельових плит невеликого розміру. На дні підбою лежав кістяк підлітка (дівчини) поганої збереженості (рис. 4a), на

спині, головою на південний захід, з витягненими кінцівками. Під колінами кістяка знаходилась мергельова плита, за головою кілька уламків такої ж плити.

Біля кістяка праворуч стегна знайдена лита бронзова пряжка овальної форми. Місце, яким вона прикріплювалась до поясу, тонше іншої частини. Язичок сплющений, петелькою прикріплений до цієї ж тонкої частини пряжки. Кінчик язичка загнутий вниз. Розміри — 2,4 × 1,6 см (рис. 5, 14). На грудях біля ший знаходилось 39 скляних та па-

Рис. 3. Заклад підбою могили № 1.

стових намистин: дві 14-гранні — темно-синя і голубувато-зелена; 32 кільцеподібні із чорного скла (рис. 6, 16); одна подібна з жовтими і червоними вічками (рис. 7, 40); бочкоподібна коричнева (рис. 6, 10); куляста зелена; у формі неправильного овала, синя (рис. 7, 11); вита у формі трубочки, світло-зелена (рис. 7, 20). Трохи нижче від них знайдена бронзова фібула (в дрібних уламках) і сліди шерстяної тканини, залишки якої були також на гомілкових кістках похованої.

№ 4 (24). Розміри могильної ями — 1,5 × 0,6 м, глибина — 1,69 м. Розміри підбою — 1,4 × 0,7 м, висота — 0,69 м, заклад із мергельових плит, на місці була тільки одна — південно-західна плита, інші завалені в підбій, стеля якого частково обвалилася. В підбої знаходились дуже зотлілі кістки кістяка, який лежав на спині, головою на південний захід, з витягненими кінцівками. Череп деформований. На правій частині грудної кліт-

⁷ Антропологічне визначення зроблене К. Ф. Соколовою.

ки лежав уламок залізного кільця, зігнутого із широкої пластини, до якої припаяний овальний щиток (рис. 7, 2). Загальна довжина 2,5 см.

№ 5 (26). Могила дуже зруйнована. Контури і розміри могильної ями намічені приблиз-

дана ями на 0,05 м. Підбій розмірами $0,8 \times 0,3$ м, висотою не більше 0,45 м був закритий двома (великою і малою) плитами. Ці плити з боку ями були підперті рядом каменів, покладених на глині. Стеля підбою обвалилася. Кістяка і речей в підбої не виявлено.

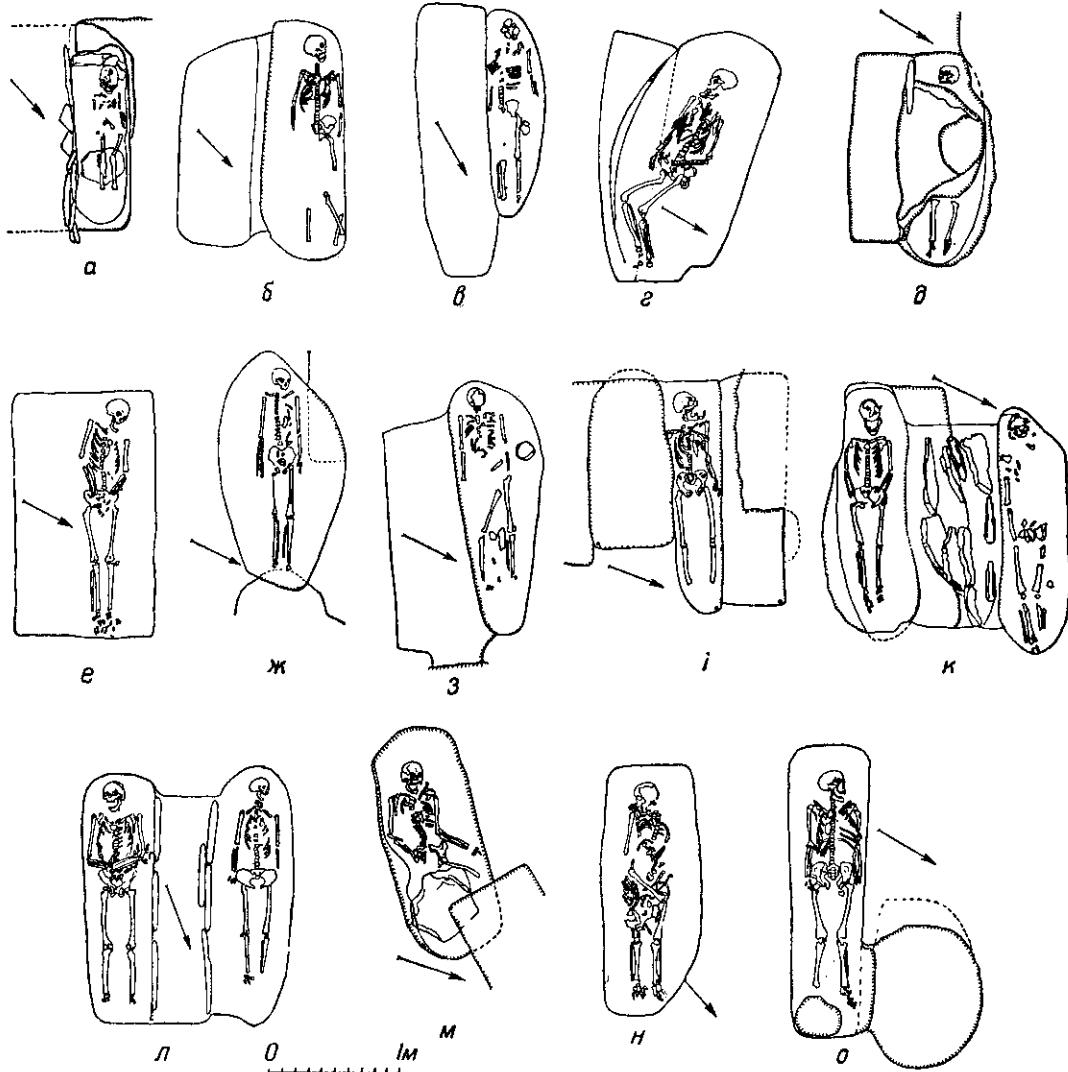

Рис. 4. Положення кістяків в підбійних могилах № 3(а), 7(б), 8(в), 12(г), 20(д), 24(е), 29(ж), 33(з), 39(і), 42(к), 43(л); в ямних могилах № 1(м), 2(н), 4(о).

но: довжина близько 1,6 м, ширина 0,7 м, глибина 1,7 м. Від плит закладу збереглось кілька уламків. В зруйнованому підбої знайдені сліди кістяка чоловіка 55—60 років, які погано збереглися. Він лежав на спині, головою на південний захід, у витягнутому положенні. Права рука трохи зігнута в лікті, кисть покладена на край таза. Речей не виявлено.

№ 6 (29). Розміри могильної ями — $0,8 \times 0,5$ м, глибина — 0,65 м. Дно підбою нижче

Могила пограбована через грабіжницький хід, сліди якого помітні в північно-східній частині підбою. Судячи з розмірів могили, в ній було дитяче поховання.

№ 7 (30). Розміри могильної ями — $1,55 \times 0,55$ м, глибина — 1,78 м. В східному кутку могильної ями виявлений череп і кістки кістяка, очевидно, викинуті з підбою під час повторного поховання. Дно підбою нижче дна ями на 0,2 м. Підбій розмірами $1,8 \times 0,55$ м і

висотою 0,54 м був закритий мергельовими плитами, одна з яких впала всередину підбою і лежала на кістках ніг кістяка чоловіка, покладеного на спині, головою на південний захід, з витягненими кінцівками. Права частина

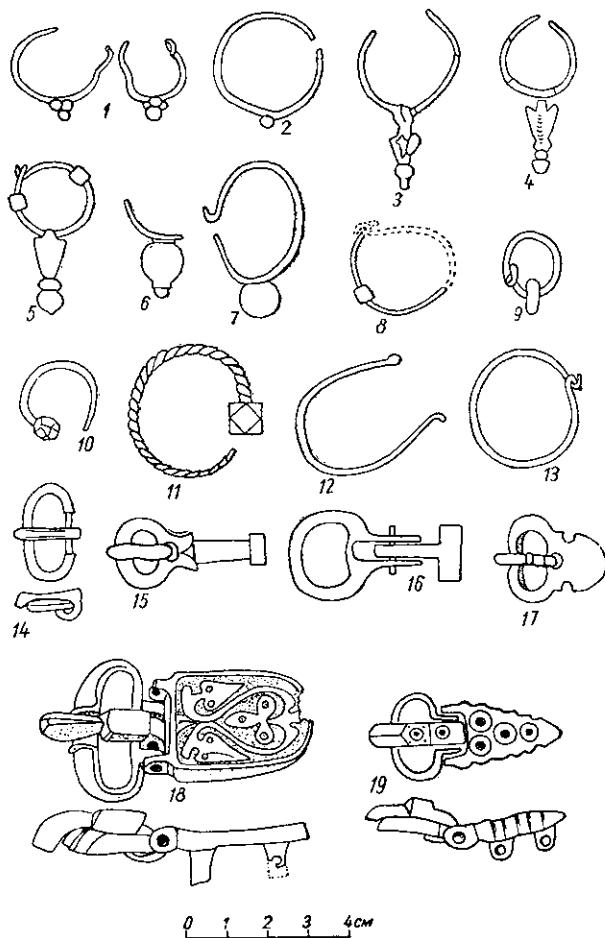

Рис. 5. Металеві вироби: сережки (1—13), поясні пряжки (14—19).

таза і права гомілкова кістка не збереглись (рис. 4б). Речей не виявлено. В більш пізній час могильна яма частково поглиблена і використана для дромосу склепу, який з технічних причин не вивчався.

№ 8 (31). Могильна яма, зруйнована склепом № 18, мала довжину 2,08 м, ширину 0,55 м, глибину 1,2 м. Підбій розмірами 1,57 × 0,45 м і висотою 0,3 м був закладений трьома рядами мергельових плит; в третьому ряду стояла дуже велика плита (1,61 × 0,51 м). Стеля підбою осипалась. Кістяк, що знаходився в підбої, лежав на спині, головою на південний захід, з витягнутими кінцівками, дуже зотлілий (рис. 4б). На пальці лівої руки збе-

реглисісь залишки іржавого залізного кільця із щитком, який розсипався під час виймання його із землі.

№ 9 (39). Розміри могильної ями — 1,25 × 0,4 м, глибина — 0,62 м. Підбій, який зруйнований підбійною могилою № 10, кістяка і речей не виявлено. Судячи з розмірів могили, в ній було дитяче поховання.

№ 10 (33). Розміри могильної ями — 1,1 × 0,4 м, глибина — 1,15 м. Підбій, опущений нижче дна ями на 0,2 м, мав розміри 1,1 × 0,4 м і висоту 0,5 м. Плит закладу, кістяка і речей не виявлено. На дні підбою простежується тонкий шар (до 1 см товщиною) коричню-

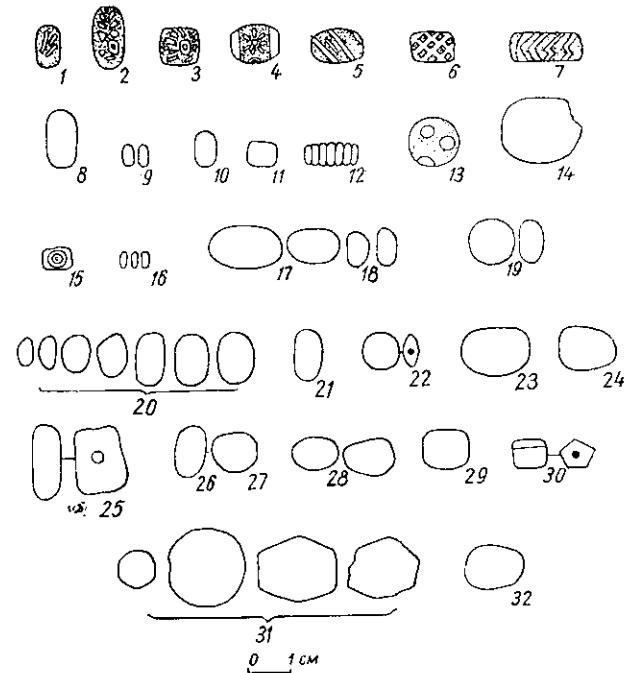

Рис. 6. Намистини.

вато-лілової речовини (очевидно, залишки зотлілої шерстяної тканини). Судячи з розмірів могили, в ній було дитяче поховання. В південно-західній частині могила зруйнована осадком ґрунту в камеру нерозкопаного склепу.

№ 11 (35). Розміри могильної ями — 2,1 × 0,9 м, глибина — 1,8 м. Підбій, опущений нижче дна ями на 0,3 м, мав розміри 2,5 × 1,1 м і висоту 0,9 м. П'ять плит закладу були звалені на дно могильної ями. Над ними, в засипці, знайдені череп і окремі кістки кістяка чоловіка років 55—60, які добре збереглись. Могила пограбована, речей не знайдено.

№ 12 (36). Розміри могильної ями — 1,9 × 0,52 м, глибина — 1,7 м. Підбій овальної в

плані форми мав розміри $2 \times 1,03$ м, висоту встановити не вдалось, тому що стеля його обвалилася, а плити закладу не виявлені. Дно підбою нижче дна могильної ями на 0,05 м і займає значну частину його. В підбої знаходився кістяк жінки віком 40—45 років, який лежав на спині з невеликим поворотом на правий бік, головою на південний захід. Права рука витягнена, ліва зігнута в лікті, кисть її лежала на тазі. Обидві ноги, трохи зігнуті в стегнах і більше в колінах, трохи перевернуті направо (рис. 4г). Біля черепа знайдені дві однотипні сережки, одна срібна, друга бронзова, із дроту, з ребристою кулькою на кінці. Діаметр однієї 1,8 см, другої — 2,4 см (рис. 5, 10).

№ 13 (38). Розміри могильної ями — $1,65 \times 0,5$ м, глибина — 1,45 м, дно ями дещо вужче і коротше. Підбій в плані близький до еліпса, мав розміри $1,85 \times 1$ м, висоту 0,7 м. Його дно нижче дна ями на 0,1 м. В південно-західній частині могильної ями, в засипці, виявлені чотири великих камені. Плит закладу, кістяка і речей не виявлено.

№ 14 (39). Розміри могильної ями — $1,5 \times 0,9$ м, глибина — 1,3 м. Підбій, дно якого опущене нижче дна ями на 0,1 м, мав розміри $1,5 \times 0,7$ м, висоту встановити не вдалось, тому що стеля підбою обвалилася. Плит закладу не виявлено. В підбої збереглись незначні залишки кістяка дитини, який лежав на спині, головою на південний захід, з витягненими кінцівками. Речей не виявлено. Під час спорудження підбою цієї могили пошкоджена могильна яма підбійної могили № 39.

№ 15 (42). Розміри могильної ями — $0,95 \times 0,5$ м, глибина — 0,7 м. Підбій, в плані близький до еліпса, мав розміри $1,73 \times 0,8$ м і висоту до 0,4 м. Дно його нижче дна ями на 0,12 м. Закладних плит, слідів поховання і речей не виявлено. Судячи з розмірів могили, в ній було дитяче поховання.

№ 16 (43)⁸. Розміри могильної ями — $2,17 \times 0,7$ м, глибина — 1,55 м. Розміри підбою — $2,2 \times 0,8$ м, висота — 0,87 м. Плити закладу відсутні. На дні підбою були в купу складені кістки двох кістяків, серед них два чоловічих черепи доброї збереженості. Речей не виявлено.

№ 17 (46). Розміри могильної ями — $1,6 \times 0,6$ м, глибина — 1,35 м. Підбій в плані близький до еліпса, мав розміри $1,73 \times 0,8$ м і висоту до 0,6 м. Стеля частково обвалилася. Закладні плити звалені в південно-західну частину могильної ями. Кістки кістяка

розкидані на дні підбою, серед них добре зберігся череп чоловіка років 60. Речей не виявлено.

№ 18 (48). Розміри могильної ями — $2,1 \times 0,6$ м, глибина — 1,5 м. Вздовж її пів-

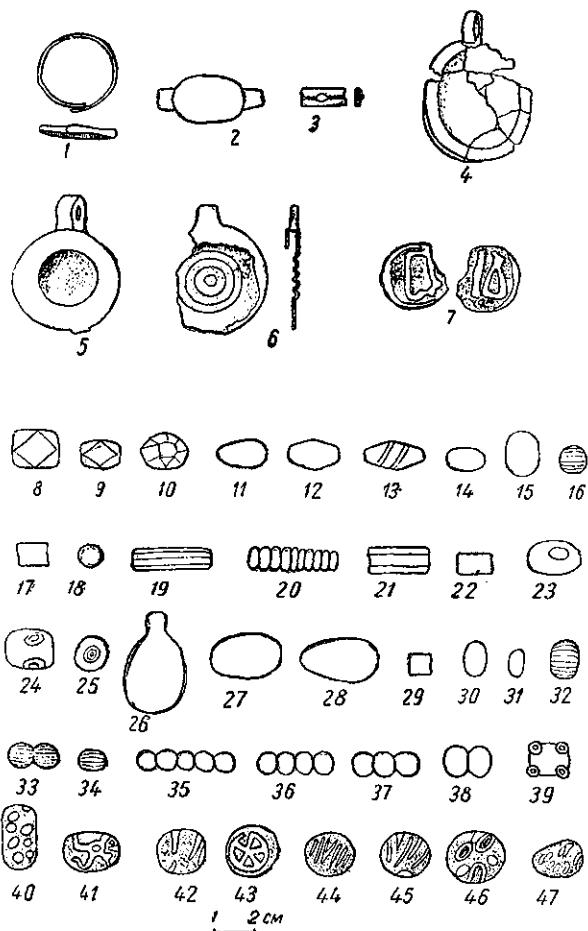

Рис. 7. Кільця (1, 3), перстень (2), медальйони (4—7), памістини (8—25, 27—47), підвіска (26).

денно-східної стінки зроблений східець-лава шириною 0,35 м і висотою 0,25 м. Підбій, дно якого опущене нижче дна ями на 0,15 м, мав розміри $2,3 \times 1$ м і висоту 1 м. Заклад був із ряду тонких мергельових плит. Частина стелі обвалилася. В підбої виявлені розкидані кістки кістяка, в тому числі деформований череп чоловіка років 25. Речей не виявлено.

№ 19 (49). Розміри могильної ями — $0,8 \times 0,45$ м, глибина — 0,75 м. Дно ями нахилене в бік підбою, який в плані подібний до еліпса і мав розміри $1,2 \times 0,6$ м і висоту 0,37 м. Плити закладу, поховання і речі не виявлені. Судячи з розмірів могили, в ній було дитяче поховання.

№ 20 (50). Розміри могильної ями — $1,45 \times$

⁸ Орієнтація цієї могили — майже із заходу на схід.

0,47 м, глибина — 1,03 м. Підбій, дно якого опущене нижче дна ями на 0,2 м, мав розміри $1,62 \times 0,65$ м і висоту 0,5 м. Підбій був закритий мергельовими плитами. Центральна його частина зруйнована грабіжницьким ходом, який вів в склеп № 15 (17). В підбої збереглись череп і гомілкові кістки жінки років 50—60, яка лежала на спині, головою на південний захід, з витягненими ногами (рис. 4d). Речей не виявлено.

№ 21 (53). Розміри могильної ями — $1,85 \times 0,7$ м, глибина — 1,67 м. Підбій, дно якого нижче дна ями на 0,1 м, мав розміри $1,8 \times 0,6$ м і висоту до 0,57 м. Частина стелі підбою обвалилася. В землі, що заповнювала підбій, на різних горизонтах виявлені людські кістки; серед них доброї збереженості череп жінки років 60 і дві бронзові сережки. Дужки цих сережок із витого дроту, з незамкнутими кінцями; один кінець загострений, другий закінчується гранчастим кубиком. Діаметр 3,2 см (рис. 5, 11).

№ 22 (55). Південно-західна частина могили зруйнована дромосом склепу № 19 (71). Розміри могильної ями — $2 \times 0,8$ м, глибина — 2,1 м. Підбій, стеля якого частково обвалилася, мав розміри $2 \times 0,7$ м і висоту не менше 0,95 м. Закладні мергельові плити лежали на дні могильної ями, на них лежали викинуті із підбою кістки. Речей не виявлено.

№ 23 (59). Розміри могильної ями — $0,6 \times 0,3$ м, глибина — 1 м. Підбій зруйнований, його приблизна довжина 0,91 м, ширина 0,33 м. Слідів закладних плит, кістяка і речей не виявлено. Судячи з розмірів, поховання було дитяче.

№ 24 (62). Могильна яма зруйнована. Стеля підбою обвалилася. Загальні розміри всієї поховальної споруди — $1,85 \times 1,08$ м, глибина — 1,25 м, на дні підбою лежав кістяк доброї збереженості, на спині, головою на південний захід, з витягненими ногами і трохи зігнутими в ліктях руками, кисті останніх покладені на таз (рис. 4e). Кістяк належав чоловіку років 60. Речей не виявлено.

№ 25 (63). Могила зруйнована. Розміри могильної ями — $1,5 \times 0,45$ м, глибина — 1,1 м. Підбій, дно якого нижче дна могильної ями на 0,3 м, мав розміри $2 \times 0,9$ м і висоту 0,6 м. На дні підбою і могильної ями лежали розкидані і переламані людські кістки. Плит закладу і речей не було.

№ 26 (67). Розміри могильної ями — $2 \times 0,6$ м, глибина — 1,46 м. Підбій розмірами $2 \times 0,6$ м і висотою 0,65 м був закритий мергельовими плитами, дві з яких стояли на місці, а інші були завалені на дно могильної ями. Стеля підбою обвалилася. Кістяка і речей в

підбої не знайдено. Під час побудови могильної ями був зруйнований і тоді ж пограбований підбій могили № 29 (73); в цей час в залишку могильної ями потрапили деякі кістки із пограбованої могили.

№ 27 (69). Розміри могильної ями — $1,9 \times 0,65$ м, глибина — 1,45 м. Розміри підбою — $1,9 \times 0,7$ м. Висоту визначити важко, тому що

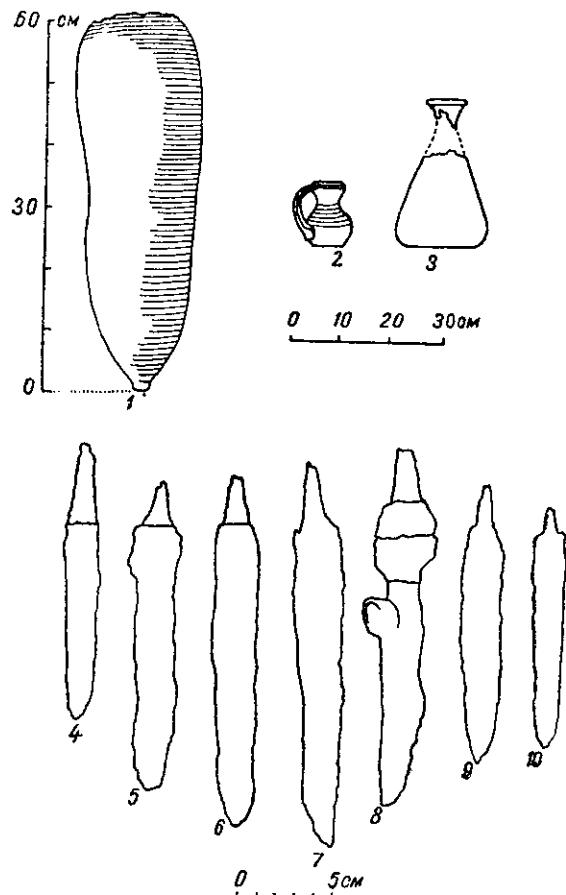

Рис. 8. Гостродонна амфора (1), червоноглиняний глечик (2), скляний флаcon (3), залізні ножі (4—10).

стеля підбою упала, а плит закладу не виявлено. Кістки кістяка були викинуті в могильну яму. Речей не знайдено. Могила частково пошкоджена підбоєм могили № 29.

№ 28 (70). Могила і поховання зруйновані грабіжницьким ходом в склеп № 13. Розміри могильної ями — $2 \times 0,65$ м, глибина — 1,5 м. Розміри підбою — $1,8 \times 0,7$ м, висота — 0,6 м, дно його нижче дна ями на 0,15 м. Спочатку підбій був закладений мергельовими плитами, одна з яких збереглась в південно-західній частині. Слідів кістяка і речей не виявлено.

№ 29 (73). Розміри могильної ями — $1,75 \times 0,55$ м, глибина — 1,45 м. Підбій, пошкоджений могилою № 26, в плані неправильної фор-

ми, мав розміри $1,8 \times 1$ м і висоту 0,7 м. Дно його нижче дна ями на 0,3 м. Плит закладу не виявлено. В підбої лежав кістяк, на спині, головою майже на південний захід, з витягнутими кінцівками (рис. 4ж), без речей. Підбоєм пошкоджена могила № 27.

№ 30 (74). Могильна яма розмірами $1,2 \times 0,55$ м і глибиною 1 м частково зсунулась в склеп № 20. Підбій в плані округлої форми мав розміри $1,4 \times 0,7$ м і висоту не менше 0,6 м. Стеля підбою обвалилася, але закладні плити, поставлені на ребро в три ряди, залишились на місці. В підбої лежав кістяк чоловіка років 20—25, дуже пошкоджений, з деформованим черепом. Речей не знайдено.

№ 31 (74а). Збереглась тільки південно-західна частина могили. Слідів поховання і речей не виявлено.

№ 32 (77). Розміри могильної ями — $1,4 \times 1$ м, глибина — 1,63 м. Дно підбою опущене нижче дна ями на 0,18 м, розміри підбою — $1,2 \times 0,6$ м, висота — 0,98 м. Плит закладу не виявлено. На дні підбою, стеля якого обвалилася, збереглись залишки дитячого кістяка, який лежав на спині, головою на південний захід. Речей не знайдено.

№ 33 (78). Могильна яма використана і частково перероблена в дромос склепу № 20. Довжину її визначити важко, ширина близько 0,6 м, глибина 1,75 м. Підбій, дно якого нижче дна ями на 0,15 м, мав розміри $2 \times 0,5$ м і висоту 0,75 м. Підбій закривався мергельовими плитами. В ньому знаходились залишки кістяка, який лежав на спині, головою на південний захід, з витягненими кінцівками (рис. 4з). Весь кістяк покритий темною, майже чорною глиною. Справа біля таза кістяка лежав залізний ніж (рис. 8, 4) з обламаним кінчиком вістря, з черенком у вигляді витягнутого трикутника із зрізаною вершиною. Загальна довжина 14,4 см. На правому плечі лежала закруглена літнітова (?) намистина (рис. 6, 14). Між правою рукою кістяка і стінкою підбою знайдений ще один череп, який, очевидно, походить з більш раннього поховання.

№ 34 (79). Розміри могильної ями — $1,32 \times 0,35$ м, глибина — 0,8 м. Підбій, дно якого нижче дна ями на 0,3 м, мав розміри $1,8 \times 0,84$ м і висоту 0,65 м. Частина мергельових закладних плит лежала на дні могильної ями, частина — впала в підбій, в якому були розкидані кістки кістяка. Речей не знайдено.

№ 35 (80). Розміри могильної ями — $1,1 \times 0,35$ м, глибина — 1 м. Підбій з обваленою стелею, мав розміри $1,13 \times 0,4$ м і був закритий мергельовими плитами, частина яких з відколотими верхами збереглась на місці. Слідів кістяка і речей не знайдено.

б) Могили з підбоем в південно-східній стінці

№ 36 (34). Розміри могильної ями — $1,3 \times 0,55$ м, глибина — 0,62 м. Дно підбою опущене нижче дна ями на 0,15 м. Розміри підбою — $1,35 \times 0,7$ м, висота — не менше 0,45 м.

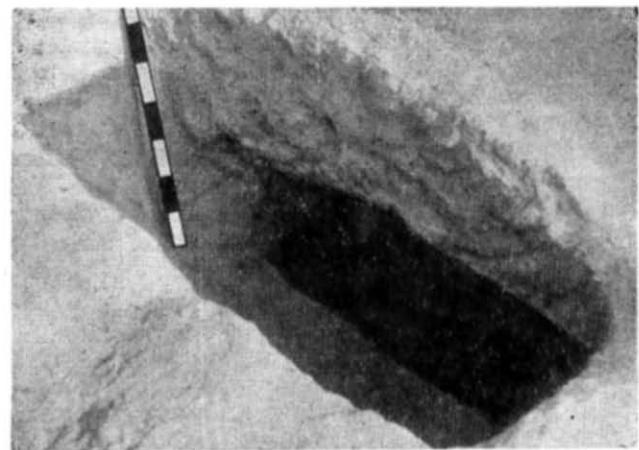

Рис. 9. Підбійна могила № 37, висічена в скелі.

Стеля його обвалилася. Плит закладу і слідів кістяка не виявлено. Під час вибирання землі з підбою знайдена бочкоподібна біла намистина, прикрашена темно-зеленим широким пояском, на якому нанесені дві діаметрально розташовані білі семипелюсткові розетки на світло-зеленому фоні; між розетками — два білих вічка з темною крапочкою всередині. Довжина і ширина — 1 см (рис. 6, 4). Поховання, судячи з розмірів могили, дитяче.

№ 37 (37). Могила вирубана в мергельовій скелі. Розміри могильної ями — $1,4 \times 0,65$ м, глибина — 0,72 м. Підбій, дно якого нижче дна ями на 0,15 м, мав розміри $1 \times 0,47$ м і висоту 0,4 м (рис. 9). Плит закладу, кістяка і речей не виявлено. Судячи з розмірів могили, поховання було дитяче. На північ від могили, на віддалі 0,36 м, знаходилось старанно вирізане в скелі прямокутне заглиблення (розміри — $0,23 \times 0,34$ м, глибина — 0,25 м), можливо, зроблене для закріплення нижньої частини надмогильної стели.

№ 38 (40). Розміри могильної ями — $1,2 \times 0,45$ м, глибина — 1,15 м. Підбій в плані подібний до еліпса, довжиною 1,35 м і шириною 0,7 м. Висоту його визначити не вдалося через обвал стелі. Плит закладу, кістяка і речей не знайдено. Могила, судячи з її розмірів, мала дитяче поховання.

№ 39 (45). Могильна яма зруйнована під час спорудження підбою могили № 14

(рис. 4*i*); її розміри приблизні — $1,9 \times 0,5$ м, глибина — 0,9 м. Дно підбою опущене нижче дна ями на 0,2 м. Розміри підбою — $2 \times 0,35$ м. Висоту встановити не вдалося через обвал стелі і відсутність плит закладу. На дні підбою лежав кістяк, на спині, головою на південний захід, з витягненими кінцівками (без правої руки). Обличчя обернене на північ. На лівій поздовжній кістці плеча була поганої збереженості залізна пряжка; під цією ж кісткою знаходився залізний ніж в дев'яти уламках.

№ 40 (68). Могильна яма розмірами $1,2 \times 0,45$ м і глибиною 1,15 м зруйнована дромосом склепу № 17. Підбій в плані подібний до еліпса, мав розміри $1,05 \times 0,7$ м. Висоту через обвал стелі визначити не вдалося. Кістяка і речей не знайдено.

в) *Могила з підбоем в північно-східній стінці*

№ 41 (54). Розміри могильної ями — $0,5 \times 0,35$ м, глибина — 1 м. Дно підбою опущене нижче дна ями на 0,05 м. Розміри підбою — $1,2 \times 1$ м. Висоту через обвал стелі визначити не вдалося. В підбої лежали перемішані дитячі кістки, а у верхньому шарі землі були знайдені кістки і череп собаки.

г) *Могили з двома підбоями в північно-західній і південно-східній стінках*

№ 42 (28). Розміри могильної ями — $1,55 \times 0,75$ м, глибина — 1 м. Підбій «А» (південно-східний) мав дно нижче дна ями на 0,1 м. Його розміри — $1,97 \times 0,6$ м; висота, судячи по закладних плитах, які лежали в безпорядку в могильній ямі, не перевищувала 0,65 м. Південно-східна частина підбою значно виступає за південно-східний край могильної ями. Стеля обвалилася. В підбої лежав кістяк жінки років 45—50, на спині, головою на південний захід, з витягненими ногами і трохи зігнутими руками, кисті яких були покладені на таз. Речей не виявлено. Підбій «Б» (північно-західний), опущений нижче дна могильної ями на 0,11 м, мав розміри $1,7 \times 0,53$ м і висоту до 0,6 м. Дві плити закладу стояли на місці, третя була скинута в могильну яму. В підбої лежав дуже зотлілий кістяк, на спині, головою на південний захід, з витягненими кінцівками (рис. 4*k*), без речей.

№ 43 (66—60)⁹. Розміри могильної ями —

$1,75 \times 0,45$ м, глибина — 1,9 м. Підбій «А» (північно-західний) опущений нижче могильної ями на 0,37 м, мав розміри $2 \times 0,65$ м і висоту не менше 0,45 м. Стеля обвалилася. Заклад складався з трьох великих мергельових плит, поставленіх в один ряд, і ще однієї плити в другому ряду. В підбої лежав кістяк жінки років 30—35, доброї збереженості, на спині, головою на південний захід, у витягненому положенні. Біля черепа знайдена бронзова дротяна сережка (рис. 5, 13) із замком у вигляді гачків на кінцях дужки, які заходять один за один, діаметром 2,9 см; біля грудей знайдений мідний овальний медальйон (зберігся в уламках). З одного боку трохи випуклий невиразний рисунок в рельєфній рамці. Зверху припаяна пластинчаста леття. Розміри овала — $2,6 \times 3$ см (рис. 7, 4). Підбій «Б» (південно-східний) з обваленою стелею, мав розміри $1,93 \times 0,54$ м і висоту до 0,5 м. Заклад складався з трьох мергельових плит, поставленіх на ребро, з невеликими щілинами між ними. В підбої лежав доброї збереженості кістяк чоловіка, на спині, головою на південний захід, руки зігнуті в ліктях і складені на грудях (рис. 4*l*). Речей не виявлено.

Підводячи підсумки опису підбійних могил, в першу чергу необхідно відмітити дуже по-гану їх збереженість. В більшості підбійні могили були зруйновані внаслідок їх пограбування, в цих випадках закладні плити лежали на дні могильної ями. Цілком ясно, що грабіжники добре знали, де знаходиться поховання, і в цих місцях розривали повністю або частково могильну яму. По-друге, багато підбійних могил зруйновані і пограбовані під час спорудження земляних склепів із склепінчастими стелями. Це свідчить про те, що підбійні могили є більш давніми похованальними спорудами. Нарешті, є окремі випадки, коли підбійні могили частково руйнують одна одну (наприклад, могили № 14, 26, 27 і 29). Це, очевидно, відбувалося через відсутність місця на території могильника. Слід відмітити і випадок, очевидно, повторного поховання в могилі № 33.

В 43 описаних підбійних могилах, які мають не менше 48 поховань, вдалося виявити положення кістяків тільки у 18 випадках. В числі 48 поховань було 32 дорослих і 16 дитячих. Стать була визначена у 17 кістяків: 12 чоловічих і 5 жіночих. Необхідно також відмітити наявність одного трохи скорченого кістяка (могила № 12) і двох кістяків з деформованими черепами (могили № 4 і 18).

⁹ Підбої цієї могили зафіковані в польовому щоденнику як окремі поховання 60 (підбій «Б») і 66 (підбій «А»).

II. Ямні могили¹⁰

Всі ямні могили мали однакову орієнтацію (з південного заходу на північний схід) і прямоокутну форму.

№ 1 (3). Розміри могили — $1,8 \times 0,63$ м, глибина — 0,5 м. На дні її лежав доброї збереженості кістяк жінки років 60, на спині, нахищений на лівий бік, головою на південний захід. Руки зігнуті в ліктях, ліва відсунута в бік, кисть правої покладена на таз. Від ніг збереглись тільки гомілкові кістки, положення яких нагадує положення ніг «скорченників» (рис. 4м). Речей не знайдено. Могила пошкоджена під час спорудження склепу № 10¹¹.

№ 2 (4). Розміри могили — $1,93 \times 0,78$ м, глибина — 0,5 м. На дні лежав кістяк головою на південний захід, із зруйнованим черепом і порушеним положенням кісток рук, грудної клітки і таза (рис. 4н). Біля правого плеча знаходилась дуже проржавіла кругла залізна пряжка, біля лівого боку — залишки невеликого дуже зруйнованого залізного предмета.

№ 3 (8). Розміри могили — $1,6 \times 0,7$ м, глибина — 1 м. На дні в південно-західній частині могили виявлені складені в купу уламки людських кісток і череп чоловіка років 60. Речей не знайдено. Біля північно-східної стінки могили, але за її межами, на глибині 0,35 м (на рівні материка) знайдена розбита на дві частини стела, яка у свій час, можливо, стояла над могилою. Стела (рис. 10), зроблена з місцевого вапняку, являє собою прямоокутний стовп, що трохи звужується біля вершини, на гладкому лицьовому боці якого зроблена неглибока аркоподібна нішка. Верхня частина стовпа різко звужується і переходить в круг, на якому вирізаний рівнокінцевий хрест, кінці якого поступово розширяються. Над нішою — трирядковий, частково відбитий напис, виконаний грецьким алфавітом. Загальна висота стели 76,5 см, найбільша ширина — 28 см, діаметр круга — 27 см.

№ 4 (51). Розміри могили — $2,25 \times 0,6$ м, глибина — 1,52 м. Північною частиною могили зруйнована господарська яма № 5 таврського поселення. В північно-східній частині — залишки грабіжницького пролому (в склеп № 15), яким знищені кістки ступні правої ноги кістяка, що лежав у могилі. Інші кістки кістяка, що лежав на спині, головою на південний захід, з витягненими кінцівками, збе-

реглися добре (рис. 4о). Похованням був чоловік років 60. Під кістяком був дуже тонкий бурій прошарок. Поховання знаходилось в дерев'яній труні, сліди якої помітні в багатьох місцях могили. Речей не знайдено.

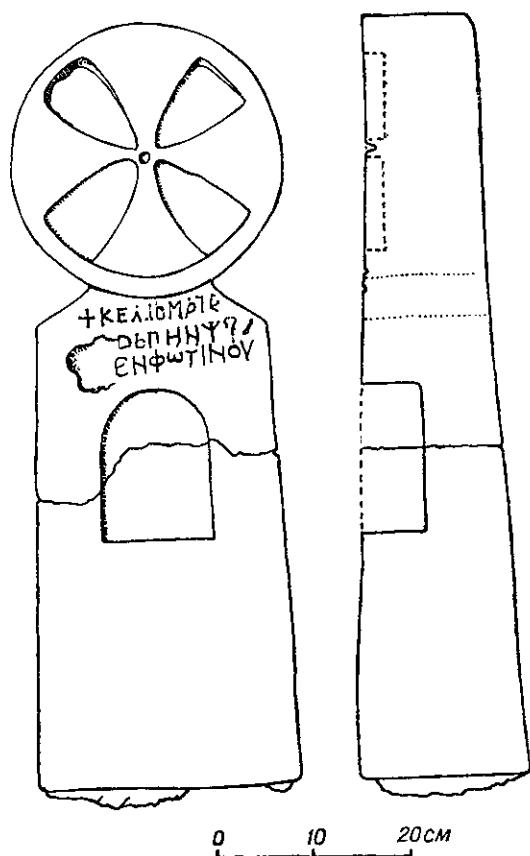

Рис. 10. Стела, знайдена біля ямної могили № 3.

№ 5 (61). Розміри могили — $1,9 \times 0,4$ м, глибина — 2,05 м. На дні могили знайдені розкидані в безпорядку людські кістки, серед них був череп чоловіка років 60. Речей не виявлено.

№ 6 (64). Могила розмірами $0,8 \times 0,6$ м і глибиною 1 м дуже зруйнована. На дні виявлені залишки дитячого кістяка, дуже пошкодженні. Речей немає.

№ 7 (76). Могила майже цілком зруйнована дромосом склепу № 19 (збереглась тільки південно-західна частина в довжину до 1 м). Ширина могили 0,5 м, глибина — 1,9 м. Слідів кістяка і речей не виявлено.

Із описаних ямних могил видно, що встановити положення кістяків вдалося тільки в трьох із семи могил (№ 1, 2, 4). Більшість могил однотипні; тільки в двох випадках спостерігались відмінності в похованальному обряді:

¹⁰ Могили № 1—3 були відкриті на південній ділянці, № 4, 6, 7 — на північній, № 5 — в північно-східному розрізковому розкопі.

¹¹ Камерою цього ж склепу пошкоджена ще одна недосліджені підбійна могила. Одна з її закладних плит була скинута в ямну могилу № 1.

«скорчене» положення кістяка (могила № 1) і поховання в дерев'яній труні (могила № 4). Враховуючи те, що могили № 1 і 7 пошкоджені склепами № 10 і 19 з куполоподібними стелями, їх можна віднести до нижнього горизонту могильника. Могила № 4 із слідами труні і грабіжницького пролому в пізній склеп № 15 може бути віднесена до верхнього шару поховань. Тé саме можна сказати і про могилу № 3, біля якої знайдена стела. Стели такого типу відносяться до VI—VIII ст. н. е.¹². Вважаємо, що ямні могили можуть бути розділені на ранні (№ 1, 2, 5, 6 і 7) і пізні (№ 3 і 4).

III. Земляні склепи¹³

Всі відкриті на могильнику земляні склепи були орієнтовані камeroю на північний схід. В залежності від форми стелі камери вони можуть бути розподілені на три групи: а) склепи з коробовим склепінням—3 (№ 1—3); б) склепи з плоскою стелею—2 (№ 4—5); в) склепи з куполоподібною стелею—19 (№ 6—24).

а) Склепи з коробовим склепінням

№ 1 (11)¹⁴. Цей склеп було зруйновано під час спорудження більш пізнього склепу № 21. Від нього збереглася лише північно-східна частина прямокутної камери, яка мала розміри $2 \times 1,5$ м, висоту 1,5 м. Підлога камери залягалася на глибині 1,73 м від сучасного рівня землі. У тильній, північно-східній вертикальній стінці на висоті 0,05 м від підлоги була прямокутна ниша висотою 0,32 м, шириною 0,3 м і глибиною 0,23 м. Частини стінок і стелі, що збереглися, старанно оброблені. Кістяків і решт у ньому не виявлено.

№ 2 (27). Розміри дромосу у верхній його частині становлять $1,7 \times 0,75$ м при глибині 1,86 м. Південно-західна стінка дромосу ско-

¹² Подібні стели відомі з верхнього шару могильника Суук-Су (див. Н. И. Репников, Некоторые могильники области крымских готов, ИАК, в. 19, СПб., 1906, стор. 60, табл. IV, рис. 30). Цей шар могильника Н. И. Репникова датував IX—XI ст. н. е. В. В. Кропоткін відносить шар до VIII ст. н. е. (В. В. Кропоткин, Население юго-западного Крыма в эпоху раннего средневековья. Автореферат диссертации, М., 1953). Близькі за типом стели знайдені В. П. Бабенчиковим в Коктебелі (Планерське) і датовані часом не пізніше VII ст. (В. П. Бабенчиков, Итоги исследования средневекового поселения на холме Тепсень, «История и археология средневекового Крыма», М., 1958, стор. 116—117, рис. 14).

¹³ Склепи № 2, 4, 6, 8—12 були відкриті на південній ділянці, склепи № 3, 5, 13—20—на північній, склепи № 1, 21—24—у південно-східному розвідковому розкопі, склеп № 7—у південно-західному.

¹⁴ Цифра в дужках означає польову нумерацію поховань.

шена, від чого дно має довжину 1,5 м. Вхідний отвір у камеру висотою 0,76 м, шириною 0,45 м. Плита, що закривала цей вхід, знаходилась на дні дромосу. Тут же, серед викинутих із камери уламків кісток, було знайдено срібний літий браслет, круглий у розрізі з розширеними кінцями, на лицьовому боці яких знаходиться кілька неглибоких поперечних насічок. Його розміри — $5,3 \times 5,2$ см (рис. 11, 5).

Простінок між дромосом і камeroю товщиною 0,5 м. Рівна підлога камери, яка знаходиться нижче рівня дна дромосу на 0,7 м, має біля входу східець. Камера майже прямокутна в плані, розмірами $2,05 \times 1,75$ м, висотою 1,33 м. Бокові стінки до висоти 0,45 м ідуть вертикально, а потім поступово переходять у коробове склепіння. В південному кутку камери виявлені залишки черепа поганої збереженості. В північному кутку виявлено пролом із сусіднього, невідкритого склепу.

№ 3 (56). Розміри дромосу — $1,6 \times 0,7$ м, глибина — 2,35 м. Округлий вхідний отвір у камеру розміщався на рівні дна дромосу, його висота 0,55 м, ширина 0,5 м. Товщина простінка між дромосом і камeroю становила 0,45 м. Камера в плані прямокутна (рис. 12), опущена нижче дна дромосу на 0,3 м, розташована перпендикулярно до входу. Її розміри — $2,25 \times 2,5$ м, висота — 1,35 м. Плита закладу не виявлено. Камера до половини заповнена землею, в якій майже на рівні підлоги біля вхідного отвору серед розкиданих подрібнених людських кісток знайдено уламки двох залізних ножів, уламки залізної овальної пряжки і чотири намистини: бочкоподібна із коричнювато-сірого скла (рис. 6, 11), округла, із пасти того ж кольору з білими вічками і розводами і дві округлі, сплющені із янтарю, поганої збереженості (рис. 6, 22).

Склепи з коробовим склепінням, виділені в окрему групу, відносяться до ранніх поховальних споруд і становлять разом з підбійними могилами нижній шар могильника. Ці склепи схожі на склепи з коробовими склепіннями IV ст. н. е., які були відкриті в Інкерманському могильнику (склеп № 3 (25) 1948 р. і склеп 1940 р.), а також на склепи із Херсонеса¹⁵. Ця дата підтверджується і тим фактом, що в

¹⁵ Склепи № 1480, 1503 (К. К. Косцюшко-Валюжинич, Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1903 г., ИАК, в. 16, 1905, стор. 92—93, 102); № 1596, 1603, 1604 (його ж, Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1904 г., ИАК, в. 20, 1906, стор. 86, 89); № 1663, 2101 (його ж, Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1905 г., ИАК, в. 25, 1907, стор. 77, 120—121); № 2682, 2684, 2789 (Н. И. Репников, Дневник раскопок Херсонесского некрополя в 1908 г., «Херсонесский сборник», в. II, Севастополь, 1927, стор. 166—168, 176—177).

більш пізніх могильниках — VI—VIII ст. н. е. (Чуфут-Кале, Узен-Баш, Суук-Су)¹⁶ склепів з коробовим склепінням немає. Про те, що вищезазначені склепи відносяться до раннього

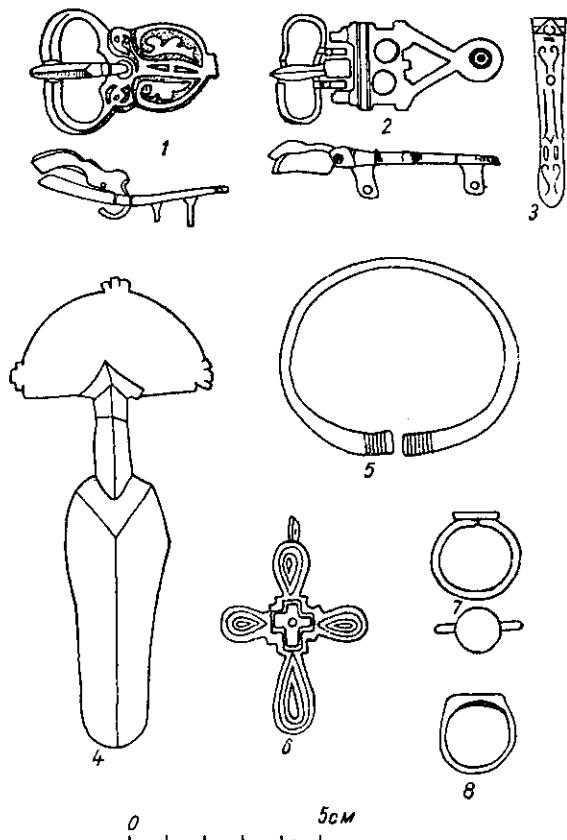

Рис. 11. Металеві вироби: поясні пряжки (1, 2) та наконечник (3), фібула (4), браслет (5), натільний хрест (6), персні (7, 8).

часу, говорить і той факт, що один із трьох досліджених склепів цього типу (№ 1) був зруйнований склепом з куполоподібною стелею (№ 21). Останній ми відносимо до більш пізньої групи (VI—VIII ст.).

¹⁶ Н. И. Репников, Раскопки Эски-Керменского могильника в 1928—1929 гг., ИГАИМК, т. XII, в. 8, Л., 1932, стор. 153—180; Е. В. Веймарн, Отчет об углубленных разведках могильника у подножья Чуфут-Кале в 1948 г., Архив ГА АН ССР; В. В. Кропоткин, Отчеты о работах на могильнике Чуфут-Кале с 1952 по 1961 г., Архив ГА АН УРСР. (На жаль, у своїх публікаціях матеріалів цього могильника автор нічого не говорить про склепіння склепів); Н. И. Репников, Разведки и раскопки на Южном берегу Крыма и в Байдарской долине в 1907 г., ИАК, в. 30, 1909, стор. 113; його ж, Некоторые могильники области крымских готов, ч. I, ИАК, в. 19, 1906; ч. 2, ЗООИД, т. XXVII, Одесса, 1907.

б) Склепи з плоскою стелею

№ 4 (21). Розміри дромосу — $1,65 \times 0,75$ м, глибина — 2,65 м. У нижніх горизонтах засипки дромосу знайдені уламки ліпного посуду. Плита закладу зрушена зного місця до західного борту дромосу, в зв'язку з чим земля заповнила камеру до половини її висоти. Вхідний отвір у камеру мав висоту 0,5 м, ширину 0,6 м. Товщина простінка між дромосом і камерою становила 0,6 м. Прямокутна в плані, камера знаходиться на 0,35 м нижче дромосу і розташована перпендикулярно до входу. Її розміри — $2,2 \times 2,3$ м, висота — 1 м. Стінки майже вертикальні. Слідів кісток у камері не

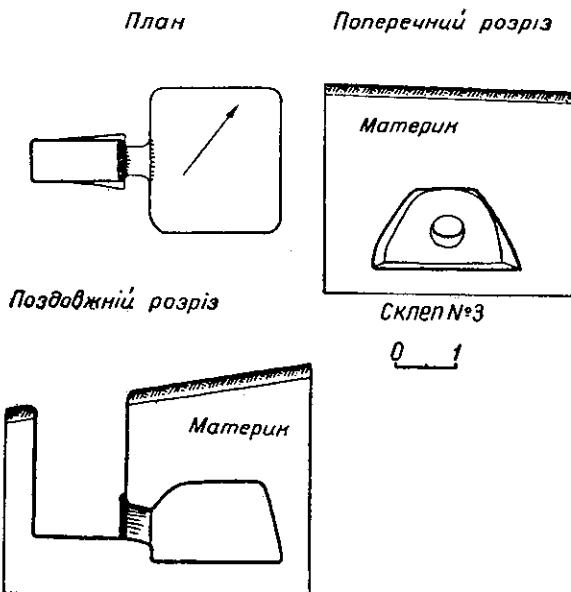

Рис. 12. План і розрізи склепу № 3.

виявлено. Майже на самій підлозі біля входу знайдена скляна 14-гранна голубувато-зелена намистина.

№ 5 (52). Розміри дромосу — $1,4 \times 0,65$ м, глибина — 2,73 м. Округлий вхід у камеру був закладений плитою. Товщина простінка між дромосом і камерою становила 0,55 м. Камера в плані прямокутна з дещо округленими кутами (рис. 13) мала розміри $2,3 \times 3,7$ м, висоту 1 м. Стінки майже вертикальні. Склеп пограбований через пролом у південно-східній стінці камери і наполовину заповнений землею. В ній, майже на рівні підлоги, знайдено в різних місцях поламані людські кістки і речі. Тут знайдено: уламки трьох залізних ножів, срібна сережка з потоншеними кінцями, що заходять один за одній, діаметром 1,6 см, три бронзові пряжки та ін. Перша пряжка мала майже кругле кільце, спаяне з щитком, і тон-

кий видовжений, у вигляді тонкої пластинки прямокутний приймач для кріплення пояса. Її розміри — $1,7 \times 3,9$ см (рис. 5, 15). Друга і третя пряжки однотипні. Овальні кільця пряжок нерухомі і мають спереду заглиблення для язичка. Щиток круглий, з невеликим прямо-

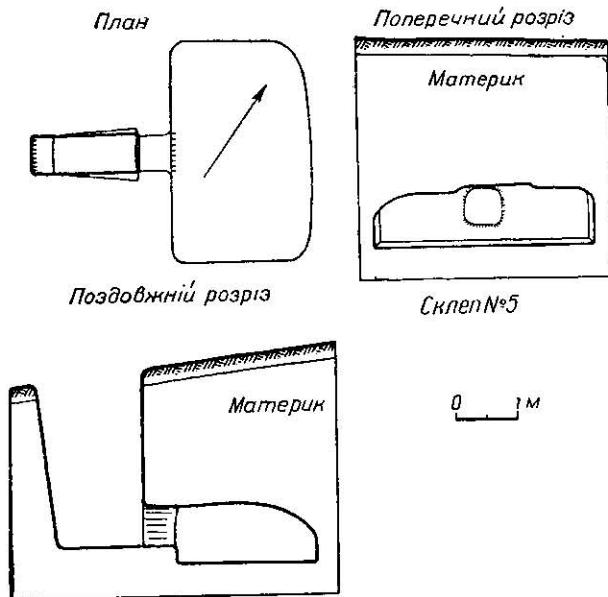

Рис. 13. План і розрізи склепу № 5.

кутним виступом на кінці, оздоблений рельєфним узором у вигляді двох симетрично розташованих стилізованих акантових листків і кількох завитків. На звороті щитка знаходяться два вушка для кріплення пояса (рис. 11, 1). Розміри другої пряжки — $3,2 \times 4,7$ см, третьої — $3,2 \times 4,2$ см. Крім цих речей у склепі виявлено: срібний наконечник пояса у вигляді вузької круглої трубки з отвором, оздобленої орнаментальним візерунком, куди входила заклепка розміром $5 \times 0,9$ см (рис. 14 і 11, 3); мідна пластинка з отвором, подібна до риболовного гачка, і 43 намистини, скляні і пастові: 14-гранна темно-синя (рис. 7, 9), кільцевидні — зелена, темно-синя рубчаста, темна, дві світлі (рис. 6, 1), коричнювато-сіра (рис. 6, 8), бочковидні — шість зелених (рис. 7, 14), одна зелена з червоними вічками (рис. 7, 23), округлі — дві коричневі з білими розетками і смугами (рис. 7, 44, 45), вісім з слідами позолоти (рис. 7, 18), дві коричневі, куляста чорна з білими вічками, довгаста синя з білою і коричневою поперечними смугами (рис. 7, 13), п'ять призматичних з слідами позолоти (рис. 7, 17), неправильної форми темно-синя (рис. 7, 29); сердолікові — дві округлі (рис. 6, 17) і дві трубчасті (типу рис. 6, 12); п'ять янтарних округлих (рис. 6, 23—25).

Склепи з плоскими стелями становлять невелику, але дуже характерну для даного могильника групу і не мають аналогій у ранньо-середньовічних могильниках гірського Криму VI—VIII ст. н. е. Склепи аналогічні, але висічені в скелі відомі лише в могильнику Неаполя Скіфського, наприклад склеп № 9, який датується першими століттями н. е.¹⁷ Ця обставина дозволяє припускати, що склепи № 4 і 5 могильника біля висоти «Сахарна голівка» відносяться до споруд нижнього горизонту могильника. Що стосується склепу № 5, то він використовувався для повторних поховань, очевидно, і пізніше, аж до VI—VII ст. н. е., про що свідчать знайдені тут пряжки, аналогічні пряжкам VI—VII ст. н. е. із нижнього шару поховань могильника Суук-Су¹⁸.

Рис. 14. Бронзовий наконечник на ремінь із склепу № 5.

в) Склепи з куполоподібними стелями

№ 6 (1). Склеп був виявлений в 1951 р. при ритті котлована, а потім досліджений співробітниками Державного Херсонеського музею. Зруйнований дромос мав розміри $1,9 \times 0,95$ м, глибину до 1,5 м. Стінки дромосу, крім північно-східної, склонені, від чого він звужується донизу. Вхідний отвір у камеру прямокутний і зроблений на висоті 0,12 м від дна. Товщина простінка між дромосом і камерою 0,25 м. Камера знаходилася нижче дромосу на 0,5 м і мала розміри $2,1 \times 1,3$ м, висоту 1,4 м. Північно-східна стінка закруглена. Підлога рівна, стеля поступово знижується в напрямку до північно-східної стінки, біля якої висота камери становить 0,3 м. В камері виявлено два шари поховань. Верхній шар досить пошкоджений під час будівельних робіт. Тут знаходились, очевидно, два кістяки. Трохи нижче, під шаром глини товщиною від 3 до 6 см, виявлено обпалені кістки (?), які лежали на своєму місці. Кістяки орієнтовані головою на схід¹⁹ (точніше, північний схід). У склепі були знайдені: залізний ніж з кістяною ручкою, фрагмент залізного ножа, пряжки із заліза і низькопробного срібла²⁰. Під час розкопок могильника

¹⁷ П. Н. Шульц, Тавро-скіфська експедиція, «Ізвестия АН ССР», серія історії и філософії, т. IV, 1947, стор. 289—291; В. П. Бабенчиков, Некрополь Неаполя Скіфського, «Істория и археология древнего Крыма», К., 1957, стор. 96, рис. I.

¹⁸ Н. И. Репников. Некоторые могильники области крымских готов, ч. I, ИАК, в. 19, табл. XII, рис. 24.

¹⁹ В. В. Борисова, вказ. праця, стор. 185.

²⁰ Там же, стор. 185, 186.

«Сахарна голівка» в 1952 р. було одержано від музею сім черепів різної збереженості із цього ж склепу²¹. Три черепи належали чоловікам (вік одного 30—40 років, вік іншого — 50—

Юліана Апостата (361—363 рр. н. е.)²² з отвором для підвішування.

№ 7 (2). Довжина дромосу 2,5 м., щирина до 1 м., глибина 1 м. Стінки дромосу, крім пів-

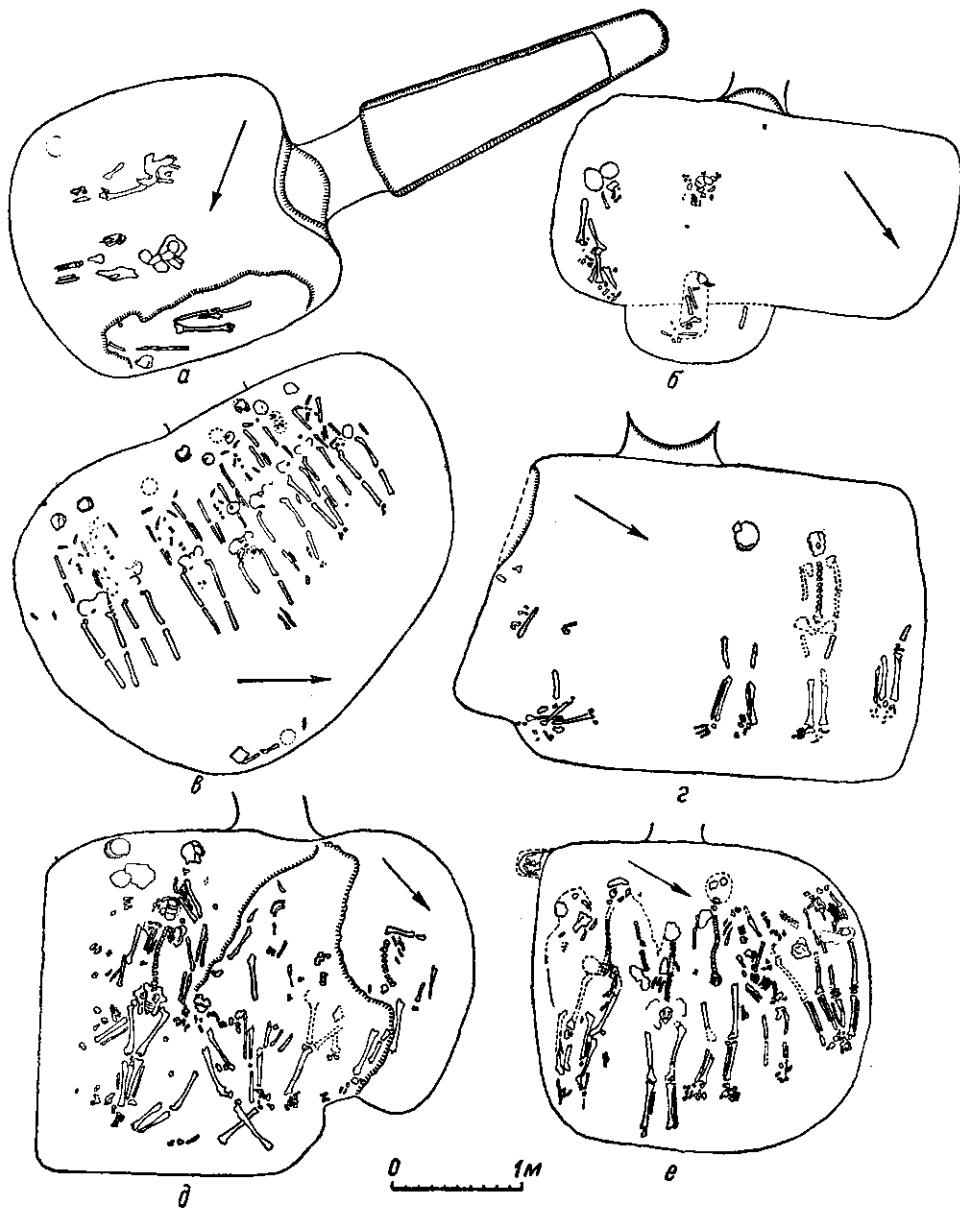

Рис. 15. Положення кістяків в склепах: 7(а), 9(б), 14(в), 16(г), 18(д), 20(е).

60 років). Під час робіт у 1952 р. в склепі ні кісток, ні речей не було знайдено. Лише біля дромосу у старому викиді трапилася бронзова дуже потертa монета римського імператора

нічно-східної, скошені, від чого він звужується донизу. Закладна плита із вапняку знаходилась на своєму місці, а по її боках збереглись залишки глиняної обмазки. Вхідний отвір у

²¹ Вони занесені в опис антропологічних матеріалів експедиції за № 1—7 і були визначені антропологом К. Ф. Соколовою.

²² Монета визначена співробітником Державного Херсонського музею С. М. Жеребцовим, якому складаю глибоку подяку.

камеру на 0,1 м вище дна дромосу. Його висота 0,65 м, ширина 0,6 м. Товщина простінка між дромосом і камерою 0,5 м. Прямокутна в плані камера опущена нижче дна дромосу на 0,7 м, мала біля входу один східець. Її розміри — 2×2,25 м, висота до 1,5 м. Стеля частково обвалилась. На рівній підлозі камери виявлено три поховання (рис. 15а).

Поховання № 1 знаходилось у південно-східній частині камери. Від кістяка, який лежав на спині, головою на південний захід, з витягненими кінцівками, добре збереглись лише частини гомілкових і стегнових кісток. На місці таза виявлено сліди зотлілої кошми (?). Серед цих залишків знайдено розломану на дві частини велику срібну пластинчасту фібулу, верхній півкруглий щиток якої прикрашений трьома невеликими трипелюстковими виступами. Дужка фібули трикутна в розрізі. Ніжка, до тильної сторони якої прикріплений приймач, має вигляд трохи перегнутої вздовж пластинки з вузьким і закругленим кінцем. Пружина і голка збереглися погано. Висота фібули 12,3 см (рис. 11,4). Тут же була знайдена сплющена янтарна намистина неправильної форми (рис. 6,32).

Поховання № 2 знаходилось у центральній частині камери. Кістяк, очевидно, лежав на спині, головою на південний захід, з витягненими кінцівками. Добре збереглись тільки гомілкові кістки, права променева кістка і частково череп. Під кістяком місцями вдалось простежити сліди зотлілої підстилки бурого кольору. З лівого боку від кістяка, а також біля голови і під спину лежали три плоских камені. Біля таза знайдено уламок великого залізного ножа, а також залізний предмет поганої збереженості. Зліва від таза лежав невеликий дуже деформований уламок срібного предмета (наконечник пояса?).

Поховання № 3 знаходилось біля північно-західної стінки камери на невисокому (до 0,12 м висотою) насипу. Тут лежали поламані і розкидані кістки, які не дають зможи відновити орієнтування кістяка. Очевидно, це було раннє поховання, зрушене з місця разом з землею до північно-західної стінки в зв'язку з повторними похованнями № 1 і № 2. У північно-східній частині насипу знайдена невелика бронзова пряжка, кільце якої має форму неправильного овала і спаяне з півкруглим щитком, що з боків має по вирізу. Сплощений язичок перехоплений посередині петлею. Розміри пряжки — 2,6×2,1 см (рис. 5,17). Під кістяком виявлені сліди зотлілої підстилки у вигляді тонкого (до 0,5 см товщиною) прошарку бурого кольору.

№ 8 (6). Дромос довжиною 1,4 м, ширин

ю до 0,7 м і глибиною 2 м південно-східною частиною зруйнував підбій могили № 1. Плита закладу, вставлена в спеціально висічену в материковій ніші, знаходилась на місці. На ній, особливо в нижній частині, збереглись сліди примазки плити до стінки ніші. Вхідний отвір мав висоту 0,6 м, ширину 0,5 м. Товщина простінка між дромосом і камерою становила 0,5 м. Камера опущена нижче дна дромосу на 0,3 м і в плані являє собою прямоугольник неправильної форми з виступом у східній частині. Довжина її 2,58 м, ширина 2,3 м, висота 1 м. Стеля частково обвалилась. Поховання пограбоване через пролом із сусіднього склепу (№ 4), по якому в камеру насыпалась земля. При вибиранні землі в нижніх її горизонтах трапились людські кістки і фрагменти черепів, які лежали в безпорядку. Тут же знайдені: бронзова сережка, один кінець якої загострений і загнутий, а інший закінчується маленькою кулькою, найбільший діаметр 3,2 см (рис. 5, 12); уламок бронзової сережки з надітою на дротяну дужку муфточкою (рис. 5, 8); бронзовий медальйон у вигляді тонкостінної низенької круглої коробочки, зворотний бік якої оздоблений вдавленими концентричними колами, а лицьовий прикривався скляним кружком, зверху припаяне вушко для підвішування, діаметр 2,7 см (рис. 7, 6). Крім цього тут знайдено три намистини: круглу пастову темну з жовтими і червоними вічками (рис. 6, 13) та скляні — овальну сплющену темно-синю (рис. 7, 27) і подвійну позолочену (рис. 7, 38).

№ 9 (9). Дромос довжиною 1,95 м, ширину від 0,65 до 1,17 м і глибиною 1,65 м мав закруглену і дуже нахилену донизу південно-західну стінку. Відвалена плита закладу лежала в дромосі. Вхідний отвір висотою 1,45 м, ширину 0,5 м був відокремлений від камери простінком товщиною 0,6 м. Камера в плані прямоугольна, розташована перпендикулярно до входу, опущена нижче дромосу на 0,25 м. Її розміри — 1,5×3,15 м, висота 1 м. В нижній частині північно-східної стінки камери знаходилась велика ніша шириною 1,15 м, висотою 0,74 м. Стеля частково зрушенна. Камера до половини заповнена землею. На долівці в південно-західній частині камери виявлені залишки людських кісток, а біля південно-східної стінки — два черепи (рис. 15б). Один з них належав 30—40-річній жінці. Серед кісток трапилася велика кількість кусків деревного вугілля. В землі, що заповнювала камеру, і в південно-західній частині дромосу знайдені: розтрощена скляна намистина, уламок точильного каменя, маленький уламок червоноглиняної амфори, уламки ліпного посуду, які,

можливо, потрапили сюди разом із насипною землею; уламок поржавілої залізної речі (пряжки?) і черепашка мідії.

№ 10 (10). Розміри дромосу — $1,5 \times 0,7$ м, глибина — 1,85 м. Зроблений в північно-східній його стінці вхідний отвір висотою 0,65 м, ширину 0,5 м вів у камеру, опущену нижче дромосу на 0,45 м. Закладна плита знайдена в південно-західній частині дромосу. Прямоугольна камера з дуже закругленими кутами розташована перпендикулярно до входу і мала розміри $2 \times 2,3$ м, висоту 0,95 м. В південно-східному кутку камери на рівні підлоги знаходилась ніша шириною 1,05 м, висотою 0,4 м і глибиною 0,3 м. В північно-східній стінці була друга ніша, розташована вище долівки на 0,1 м, шириною 0,35 м, висотою 0,45 м і глибиною 0,8 м. Під час спорудження дромосу була зруйнована ямна могила № 1, а під час влаштування камери — підбійна могила, що знаходиться над нею (не досліджена). Нижні частини закладних плит цієї підбійної могили простежені в стелі камери. Склеп пограбований. Частина кісток знайдена в дромосі, решта — на дні камери. В землі, що заповнювала дромос, знайдені уламок бронзового кільца з тонкого дроту і уламок крем'яної ніжоподібної пластинки, яка не має відношення до поховання і потрапила в засипку дромосу випадково.

№ 11 (22). Дромос довжиною 2 м, ширину 0,75 м і глибиною 2 м посередині мав невеликий вигин на північ. Південно-західна його стінка нахиlena. Вхідний отвір шириною 0,45 м з обваленою стелею піднятий над дном дромосу на 0,07 м. Простінок між дромосом і камерою 0,5 м. Камера склепу прямоугольна в плані, з закругленими кутами, опущена нижче дромосу на 0,35 м. Її розміри — $2,3 \times 2,15$ м, висота 1,5 м. Долівка рівна, стеля поступово переходить у стінки, висота яких досягає 0,55 м. Склеп пограбований, закладна плита не знайдена. Людські кістки, в тому числі три черепи — один 20—30-річного чоловіка і два 50—60-річних жінок — були викинуті в дромос. Тут знайдені: овальна дуже поржавіла залізна пряжка і маленька кругла бронзова бляшка.

№ 12 (25). Розміри дромосу — $2,65 \times 0,82$ м, глибина — 1,85 м. Долівка його трьома східцями опускається до вхідного отвору камери, висота якого 0,8 м, ширина 0,65 м. Камера опущена нижче дна дромосу на 0,3 м, прямоугольна в плані, розташована перпендикулярно до входу, має розміри $2 \times 3,2$ м і висоту 1,05 м. Стеля в передній частині обвалилася. Закладної плити не було, через це камера була до половини засипана землею. Під час вибирання цієї землі в її нижніх шарах (0,1—0,15 м від

долівки) в різних місцях трапились такі знахідки: бронзова пряжка з кільцем неправильної овальної форми і неоднакової товщини, з'єднаним із щитком шарніром; щиток подовжений, на кінці закруглений, оздоблений випуклим орнаментом у вигляді трьох стилізованих листків; орнамент взятий у випуклу рамку, розташовану по краях щитка; на другому боці щитка знаходяться дві петлі для прикріплення пряжки до ременя; розміри — $6,7 \times 3,5$ см (рис. 5, 18); бронзова пряжка з овальним кінцем і закругленим щитком з прямоугольним виступом на кінці, розміри — $4,7 \times 3,2$ см; бронзове дротяне кільце; уламки литого бронзового круглого медальйона з опуклими знаками на обох боках, які не читаються, діаметром 1,6 м (рис. 7, 7); залізний ніж з двох уламків (рис. 8, 6); три намистини: дві кулясті із коричнювато-лілової пасті з жовтими крапинками і прожилками (рис. 7, 42, 43) і одна овальна сплощена із темно-синього скла (рис. 7, 28).

№ 13 (41). Розміри дромосу — $2,2 \times 0,7$ м, глибина 0,85 м. Його дно знижується до вхідного отвору в камеру. З-під закладної плити було видно людські кістки. Очевидно, плита, що була знята під час пограбування, знову була поставлена на місце. Розміри вхідного отвору — $0,45 \times 0,45$ м, товщина простінка між дромосом і камерою 0,5 м. Камера опущена нижче дромосу на 0,4 м, в плані прямоугольна із скошеним південно-східним кутом²³. Біля входу збереглись сліди одного східця. Розміри камери — $2,16 \times 1,7$ м, висота — 1 м. Стеля в південно-східній частині зруйнована. В обваленій і насипній землі знайдені людські кістки, що лежали безсистемно. Значна кількість їх, що була у верхніх горизонтах землі, очевидно, потрапила в камеру із сусідніх підбійних могил. На долівці посередині камери знайдені два уламки ножа поганої збереженості із залишками дерева на них.

№ 14 (44). Дромос, що виходив за межі розкопу, не досліджувався. Камера склепу розчищалася зверху, через обвалену стелю. Закладна плита лежала на проході із дромосу в камеру, яка була нижче дна дромосу на 0,5 м. Висота вхідного отвору 0,9 м, ширина 0,66 м. Камера округлої форми, розташована перпендикулярно до входу, мала розміри $2,46 \times 3,64$ м. На рівній долівці на глибині 2,95 м від поверхні землі знаходилося вісім зотлілих кістяків (рис. 15в). Всі вони лежали на спині, головами на південний захід, у витягненому положенні. Під кістяком простежений тонкий бурій прошарок зотлілої кошми.

²³ Закінчити зачистку цього кута заважали підбійні могили № 20, 28.

Поховання № 1 (південно-східне)²⁴. Між кістяком і південно-східною стіною камери знайдено два залізних ножі довжиною 14 см і 12,1 см (рис. 8, 9, 10), а під черепом біля південно-західної стінки — бронзову прорізну пряжку з рухомим кільцем на шарнірі. Кільце має вигляд стиснутого посередині овала; в передній його частині заглиблення для язичка. Язичок фігурний, тригранний в розрізі. Щиток з трьома прорізами: двома круглими і одним трикутним фігурним. Між язичком і круглими прорізами дві поперечні заглиблени лінії. На трикутному кінці щитка кружок, прикрашений меншим заглибленим кружком з крапочкою всередині. На зворотному боці щитка знаходяться два вушка для прикріплення пряжки до ременя. Розміри — 6×2,8 см (рис. 11, 2). Біля таза знайдена ще одна подібна бронзова пряжка з більш складним орнаментом розмірами 6,6×3,1 см.

Поховання № 2. Біля правого ліктя кістяка знаходилися деревні вуглики. Біля кисті правої руки лежав круглий бронзовий медальйон-амулет у вигляді високого циліндрика, на середині лицьової сторони якого зроблений широкий круглий отвір, закритий зсередини склом. Зверху велика пластинчасти петля для підвішування. Діаметр 2,5 см, висота (з петлею) 3,5 см (рис. 7, 5). Біля кисті лівої руки знайдено вісім намистин: кільцеподібна із темно-коричневої пасти з білими і жовтими крапинками (рис. 6, 2), три овальні сплющені із темно-синього скла, грушоподібна сплющена із темно-синього скла, призматична біла із синіми і червоними лініями і плямами (рис. 6, 3) і дві подвійні позолочені.

Поховання № 3. Біля лівого плеча кістяка знайдена срібна дротяна сережка з гачками на кінцях. До дужки припаяна підвіска у вигляді Groni зерен із чотирьох кульок, діаметр 2,2 см (рис. 5, 1). Біля лівого ліктя лежали уламки залізної пряжки, на тазі — бронзова пряжка з прямокутним виступом, прикрашеним акантовими листками, розмірами 4,1×3,3 см. Між стегновими кістками знайдені: дротяний срібний перстень з трохи незімкнутими кінцями, до яких прикріплений сплющений круглий щиток діаметром 2 см (рис. 11, 7), і мідне пластинчасте кільце з кінцями, що заходять один за один, діаметром 1,8 см (рис. 7, 1). Знахідка цих двох речей в даному місці свідчить про те, що одна з кистей лежала на тазі.

Поховання № 4. Недалеко від черепа кістяка, приваленого до стінки камери, знайдена бронзова сережка, до дротяної дужки якої

прикріплена підвіска у вигляді перевернутої піраміди, оздобленої кульками. Висота разом з пірамідою 3,7 см (рис. 5, 5). Біля правого ліктя лежала зовсім зруйнована залізна фібула, а на тазі — бронзова прорізна пряжка з рухомим овальним кільцем на шарнірі; на передньому боці кільця — заглиблення для язичка, щиток витягнений, сплющений, закруглений на кінці, язичок не зберігся. Біля лівого стегна зібрано 26 намистин, в більшості скляних: 14-гранна світло-голуба, бочкоподібна темно-зелена з червоними вічками (рис. 7, 24), округлі — світло-жовта з червоною і коричневими крапочками (рис. 7, 47), рубчаста зелена (рис. 7, 32), дві світло-голубі, синя, на вісімох виступах темно-зелені вічка з довгою окантовкою, коричнева з темно-зеленими вічками і світло-сірою окантовкою; біконічна зелена із зрізаними кінцями; призматична синя із слідами позолоти; подвійна позолочена; куляста із світло-жовтої пасти з червоними і світло-зеленими прожилками (рис. 7, 46); дев'ять сердолікових закруглених (рис. 6, 19, 20); янтарні — кільцеподібна добре відшліфована (рис. 6, 26), округла (рис. 6, 27) і три кулясті. Між ногами кістяка і північно-східною стінкою камери лежали: бронзове кільце поганої збереженості, залізний ніж із залишками залізної обкладки піхов і ручки довжиною 18,8 см (рис. 8, 8) і залізний кинджал в уламках із залишками дерев'яних піхов.

Поховання № 5. Біля черепа кістяка знайдена срібна сережка із тонкого дроту з припаяною до дужки кулькою діаметром 2,7 см (рис. 5, 2). Зліва біля таза кільце поганої збереженості, виготовлене з тонкої срібної пластинки, ширину 4 см, прикрашене із зовнішнього боку поздовжнім опуклім валиком і крапочками на ньому. Діаметр кільця 2 см (рис. 7, 3).

Поховання № 6. На тазі кістяка лежала бронзова пряжка з рухомим кільцем на шарнірі. Щиток з тонкої пластинки мав прямокутний приймач для ременя. Язичок не зберігся. Розміри пряжки 4,2×2,1 см (рис. 5, 16). Біля правої стегнової кістки знайдений залізний ніж з відламаним на кінці лезом (рис. 8, 7).

Поховання № 7. Слідів кісток лівої руки не виявлено. Біля цієї кістяка лежав на тільки бронзовий литий хрестик з вушком для підвішування. Кінці хрестика закруглені, прикрашенні трьома замкненими врізними лініями. В центральній частині подвійною заглибленою лінією вписаний прямокутний хрест з кружком всередині. Висота 5,7 см, ширина 3,7 см (рис. 16; 11, 6). Біля грудей знайдено 63 намистини, в більшості скляні: 14-гранна

²⁴ Опис поховань іде з південного сходу на північний захід.

темно-синя; кільцеподібні — дев'ять темно-синіх, шість зелених, дві коричневі (рис. 6, 9); бочкоподібна темно-зелена; кругла коричнева з білими і ліловими прожилками; дві темно-коричневі (бісер); куляста біла; 10 грушовидних сплющених темно-синіх; трубчасті — вита темно-коричнева (рис. 6, 12), дві коричневі з білою сіткою (рис. 6, 6), коричнева з білими зигзагоподібними лініями (рис. 6, 7), темно-синя шестигранна в розрізі із сірими прожилками (рис. 7, 21); дві довгасті темно-сині, прямоугутні в розрізі; п'ятичленна позолочена (рис. 7, 35); чотиричленна (рис. 7, 36); шість потрійних позолочених; десять подвійних позолочених; дві неправильної форми з темної пасті, прикрашені світлими кружками з крапкою всередині (рис. 6, 15), а також дві янтарні овальної форми, сплющені (рис. 6, 28) і янтарна грушовидна (рис. 6, 29). Вище таза, зліва знаходився маленький світло-глиняний одноручний глечик з широкими профільованими вінцями, відігнутими назовні. Ручка сплющена, верхня частина тулуба оздоблена шістьма білими горизонтальними смугами. Висота 6,5 см, діаметр боків 5 см (рис. 8, 2). Біля ніг знайдено бронзове кільце поганої збереженості.

Поховання № 8. Ліва рука повернута в плечі і витягнена до правого боку таза, біля якого знайдена бронзова пряжка з рухомим кільцем на шарнірі, з масивним фігурним язичком і трикутним фігурним щитком. Щиток, як і язичок, прикрашений кружками з крапочками всередині. На звороті щитка дві петлі для кріплення пряжки до ременя. Довжина 4,8 см, ширина 2,1 см (рис. 5, 19). Ліворуч таза лежав залишний ніж поганої збереженості. Кілька людських кісток виявлено у східному кутку камери. Серед них знайдені уламки залишного ножа.

На початку розчистки камери в землі, що лежала над кістяками, були знайдені речі, які не вдалось зв'язати з останніми: уламок бронзової пряжки з закругленим щитком, прикрашеним акантовими листками, уламки восьми бронзових сережок: сережки з припаяною кулькою на стержні, сережки з підвіскою невизначені форми, дротяної сережки з підвіскою у вигляді кульки, дротяної сережки з круглою підвіскою, дротяної сережки з списоподібною підвіскою, дротяної сережки з надітою на дужку пронизкою (рис. 5, 9), сережки у вигляді кільца. Тут знайдені також: уламок сережки із срібного дроту, підвіска із темно-синього скла овальної сплющеної форми розмірами 2,2×1,5 см (рис. 7, 26), скляний кружок діаметром 2,4 см, група дрібних предметів, призначення яких визначити важко.

№ 15 (47). Дромос розмірами 1,85×0,67 м і глибиною 1,95 м мав закруглений південно-західний кут. Закладна плита стояла на місці і прикривала входний отвір, який мав висоту 0,45 м і ширину 0,6 м. Товщина простінка між дромосом і камерою 0,4 м. В плані камера прямоугутна форми із закругленими кутами, роз-

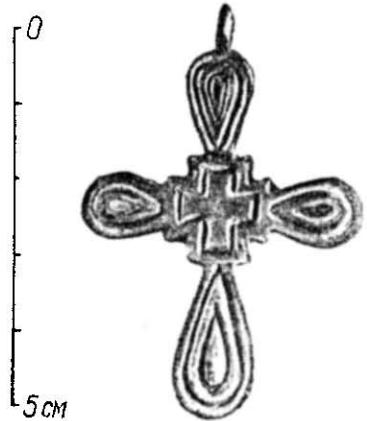

Рис. 16. Бронзовий хрест із поховання № 1 склепу № 14.

ташована перпендикулярно до входу, опущена нижче дна дромосу на 0,5 м. Розміри камери — 2,2×2,35 м, висота — 1,45 м. В північно-західній частині заваленої стелі виявлений пролом ямної могили № 4. Під час спорудження цієї більш пізньої могили склеп був пограбований. В насипній землі, що потрапила в камеру через пролом, виявлено значну кількість людських кісток, які лежали в безпорядку. Речей не знайдено.

№ 16 (57). Розміри дромосу — 1,75×0,6 м, глибина — 2,2 м. Вхід в камеру був закритий закладною плитою. Округлий входний отвір мав висоту 0,6 м, ширину 0,55 м. Товщина простінка між камерою і дромосом 0,55 м. Камера прямоугутна в плані із зрізаним східним кутом, розташована перпендикулярно до входу, була опущена нижче дна дромосу на 0,5 м. Її розміри — 2,8×3,2 м, висота 1,3 м. В південному куті камери знаходився пролом із склепу № 18. В насувній землі в північно-західній частині камери на долівці виявлені сліди трьох кістяків поганої збереженості, що лежали, як можна думати на підставі розміщення окремих кісток, на спині, головами на південний захід, з витягненими ногами. Положення рук встановлюється тільки у одного кістяка, в якого вони витягнені вздовж тулуба (рис. 15г). Речей біля кістяків не виявлено. В східному куті камери знаходилися розкидані на долівці людські кістки і речі: уламки залишної пряжки, три бронзові сережки — одна із дроту з гачками

на кінцях для кріплення, з припаяною до дужки підвіскою із чотирьох кульок у вигляді грона зерні, діаметром 1,8 см (типу рис. 5, 1) і дві підібні, з підвіскою у вигляді перевернутої пірамідки, прикрашеної кульками (рис. 5, 3, 4); бронзовий литий перстень з овальним щитком діаметром 2,1 см (рис. 11, 8), уламки мідного кільца і 23 намистини, переважно із скла — бочкоподібна зелена, такої ж форми темна з коричневими і білими смугами (рис. 6, 5), закруглені — зеленувато-голуба рубчаста із слідами позолоти (рис. 7, 16) і п'ять темносиніх, циліндрична синя рубчаста (рис. 7, 19), чотири чотиригранні із слідами позолоти, потрійна із слідами позолоти, три подвійні позолочені, подвійна рубчаста синя із слідами позолоти (рис. 7, 33), кільцеподібна сердолікова (рис. 6, 21), кругла неправильної форми янтарна, п'ятигранна янтарна і два уламки намистин.

№ 17 (58). Розміри дромосу — 1,85×0,8 м, глибина — 2,7 м, вхідний отвір арковидної форми висотою 0,7 м, ширину 0,7 м був за кладений кам'яною плитою, підпертою двома плитами менших розмірів. Товщина простінка між дромосом і камерою склепу 0,7 м. Камера, що знаходиться нижче дна склепу на 0,25 м, в плані прямокутна, з трьома закругленими кутами і з прямокутним виступом всередину камери в північному її кутку. Розміри камери — 3,3×2,4 м, висота — 1,24 м. Склеп пограбований через пролом із сусіднього склепу, зроблений у західному кутку камери. Камера була на $\frac{1}{3}$ заповнена насувною землею, в якій трапились розкидані кістки і речі похованального інвентаря: дві срібні сережки із дроту з гачками на кінці для кріплення, з припаяними до дужок підвісками у вигляді грона зерні з чотирьох кульок, діаметром 2,1 см (типу рис. 5, 1); бронзова дротяна сережка із загостреним одним кінцем і кулькою на другому, найбільший діаметр її 3,2 см (типу рис. 5, 12); підвіска від бронзової сережки у вигляді перевернутої груші (рис. 5, 6); срібний наконечник пояса, прямокутний сплющений із закругленою і загнутою вниз передньою стороною, поганої збереженості; 17 намистин, в більшості скляних — дві закруглені світлі із слідами позолоти, три біконічні світло-зелені, які під час очистки розсипались (рис. 7, 12), дві потрійні позолочені, шість подвійних позолочених, а також шість янтарних різної величини, поганої збереженості. Під час зачистки дромосу знайдена розбита скляна посудина із стінками, які конічно звужуються доверху, вузькою невисокою шийкою і широкими вінцями у вигляді розтруба, найбільший діаметр 19,8 см (рис. 8, 3).

№ 18 (65). Дромос довжиною 1,85 м, ширину від 0,55 до 1 м і глибиною 3,8 м зруйнував підбійну могилу № 8. Вхідний отвір мав висоту 0,7 м, ширину 0,55 м. Товщина простінка між дромосом і камерою 0,6 м. Камера опущена нижче дна дромосу на 0,3 м, розташована перпендикулярно до входу, прямокутна в плані з дуже зрізаним північно-західним кутом, в якому зроблений невеликий прямокутний виступ. Розміри камери — 2,4×3,3 м, найбільша висота — 1,45 м. В північно-східній частині стелі — прохід у склеп № 16. В камері, що майже до половини заповнена насипною землею, в південно-західній її частині спочатку був розчищений один кістяк середньої збереженості, що лежав на спині, головою на південний захід, з витягненими кінцівками (рис. 15д). Біля нього, між правим лікtem його руки і хребцями, знайдена бронзова пряжка з нерухомим овальним кільцем, закругленим щитком, прикрашеним рельєфним зображенням стилізованих акантових листків, довжиною 4,6 см, ширину 2,3 см (типу рис. 11, 1). Після зняття цього кістяка, який лежав на підсипці із землі і являв собою повторне поховання, на долівці камери були виявлені розкидані кістки інших людських кістяків. Внаслідок огляду цих кісток, що відносились до первісних поховань, встановлено, що тут було не менше п'яти кістяків. Про їх розташування можна сказати лише те, що вони лежали головами на захід. Серед цих залишків знайдені такі речі: дві бронзові пряжки, аналогічні пряжці, знайдені біля кістяка в південно-західній частині камери (типу рис. 11, 1), розміри першої — 4,8×3,3 см, другої — 0,52×3,3 см; поламана срібна дротяна сережка з гачками на кінцях для змикання, з підвіскою у вигляді чотирьох кульок, залізний ніж і уламок ножа, залізна дуже поржавила овальна пряжка, залізне кільце із залишками шкіри і тканини, дуже поржавила невизначені речі і чотири намистини: скляна кільцеподібна рубчаста світло-зелена і пастові — циліндрична коричнева, прикрашена білою ялинкою, та дві кільцеподібні свіtlі.

№ 19 (71). Дромос довжиною 1,4 м, ширину 0,6 м і глибиною 2,15 м частково зруйнував підбійну могилу № 22 і яму № 7. Закруглений вхідний отвір у камеру мав висоту 0,7 м і ширину 0,4 м. Товщина простінка між дромосом і камерою 0,5 м. Камера прямокутна в плані, розташована перпендикулярно до входу, мала дуже закруглені північно-східний і південно-східний кути і виступ на середині південно-західної стінки. Розміри камери — 1,7×2,3 м, висота — 0,8 м. Стеля частково зруйнена. На гладкій долівці камери, що опущена

нижче дна дромосу на 0,4 м, були розкидані людські кістки, серед яких не було черепа. На підставі кісток можна говорити, що в склепі було одне поховання. Серед кісток знайдено п'ять уламків залізного шлаку (?) і п'ять скляних намистин: 14-гранна зелена (рис. 7, 10), кільцеподібна синя (рис. 7, 30), дві бочковидні руbachstі темно-сині із слідами позолоти, овальна сплющена темно-синя.

№ 20 (75). Дромос, який зруйнував могилу № 33, мав довжину 0,8 м, ширину до 0,85 м, глибину 1,75 м. Закруглений вхідний отвір висотою 0,7 м і шириною 0,4 м через простіонок шириною 0,5 м вів у камеру, опущену нижче дна дромосу на 0,4 м. Камера прямокутна в плані із закругленими кутами, розташована перпендикулярно до входу, мала розміри 2,37 × 2,64 м і висоту 1,35 м. Стеля в центрі частково обвалилась, очевидно, внаслідок грабіжницького пролому із дна підбійної могили № 30. Під час розчистки камери склепу трапились залишки восьми кістяків, що лежали в два яруси, по чотири в кожному і займали всю площину камери (рис. 15e). Всі кістяки лежали на спині, головою на південний захід, у витягнутому положенні.

Верхній ярус. Поховання № 1 (південно-східне). Від кістяка збереглись частини черепа, хребці, таз і кістки ніг. Зліва біля черепа знаходилась бронзова сережка із дроту, до дужки якої припаяна кулька (рис. 5, 7).

Поховання № 2. Верхня частина кістяка збереглася погано, кістки рук відсутні. Речей немає.

Поховання № 3. Череп дуже зруйнований, від правої руки збереглася лише плечова кістка. Ліва рука трохи відведена вліво і дещо зігнута в лікті. Речей не знайдено.

Поховання № 4. Кістяк був покладений біля самої північно-західної стінки камери, через це він був трохи зігнутий по лінії стінки. Череп його не виявлений. Речей немає.

Нижній ярус. Поховання № 5 (південно-східне). Збереглись тільки кістки ніг кістяка, але місце, яке він займав, простежене по слідах зотлілої коши (?). Приблизно біля грудної клітки знайдено 22 намистини: 14-гранна скляна голубувато-зелена і пастові — дві кільцеподібні коричневі, чотири закруглені позолочені (одна розкидалася під час очищення), дві округлі позолочені з білими вічками в червоній окантовці із синьою рисочкою всередині (рис. 7, 25), вісім темно-синіх округлих (одна розкидалася під час очищення) (рис. 7, 31), три округлі синьо-зелені, овальна сплющена синя, одна намистина розкидалася під час виймання із землі.

Поховання № 6. Від кістяка збереглося лише десять хребців і частина таза. Речей не знайдено.

Поховання № 7. Від кістяка збереглось кілька хребців, фаланги рук, частина таза і кістки ніг. Речей немає.

Поховання № 8. Від кістяка збереглося кілька хребців, фаланги рук, частина таза і кістки ніг. Біля правого стегна знайдені 24 скляні намистини: кругла зелена з двома діаметрально розташованими білими вічками в червоній окантовці із синьою рисочкою всередині і тонкими білими смугами на решті зеленого поля, п'ятичленна із слідами позолоти, три чотиричленні із слідами позолоти (типу рис. 7, 36), чотири потрійні із рожевого скла з слідами позолоти і 15 подібних подвійних.

Уламки черепа знайдені в невеликій ніші в південному кутку склепу, майже на рівні долівки камери. Під час просіювання землі, що залишилась на долівці камери після розбирання кістяків нижнього ярусу поховань, було знайдено дві бронзові сережки з дроту з гачками на кінцях для замикання, з припаяною до дужки підвіскою із чотирьох кульок діаметром близько 2 см (типу рис. 5, 1).

№ 21—24 (12, 13, 15, 16). Камери склепів оглянуті через пробоїни, що з'єднують їх і зруйновану західну частину склепу № 1, через що дані про них не цілком повні. Розміри камер в середньому не перевищують 3×3 м. Всі вони до половини заповнені насипною землею.

В південному розкопі був виявлений один незакінчений склеп. Вирізаний був тільки дромос і розпочатий в північно-східній його стінці вхідний отвір. Очевидно, поруч розташований склеп № 12 не дозволив влаштувати камеру цього склепу. В засипці, майже на дні дромосу, знайдений уламок залізного ножа.

Підсумовуючи результати дослідження земляних скlepів, слід відмітити, що не всі вони одночасові. Склепи з коробовим склепінням і склепи з плоскими стелями більш ранні, ніж склепи з куполоподібними стелями. Останні нерідко руйнували склепи з коробовим склепінням. В склепах з куполоподібними стелями мали місце двоярусні поховання (№ 18 і 20), а також траплялись випадки використання їх для повторних поховань (№ 7 і 16).

IV. Поховання в амфорі (?)

Біля східного борту північного розкопу, над входом в камеру склепу № 18 була виявлена гостродонна червоноглинняна амфора із темно-червоної глини з реберчастою поверхнею. Довгастий тулуб із легким заглибленням на се-

редині переходить в дно з гострим виступом внизу. Щийка, ручки і верхня частина плечиків не збереглись. Висота її 62 см, діаметр тулуба 23 см (рис. 17; 8, 1). Амфора лежала в горизонтальному положенні, денцем на північний схід і була обкладена невеликими плитами

Рис. 17. Гостродонна амфора, знайдена над склепом № 18.

мергелю. Вона була заповнена світло-жовтою землею (роздробленою мергелистою глиною). В землі залишків поховання і речей не виявлено. Можливо, що в ній було поховання грудної дитини, кістяк якої абсолютно зотлів або був витягнений із амфори під час спорудження склепу № 18, а посудина кинута і засипана землею. Подібна частина аналогічної амфори із похованням немовляти була знайдена на могильнику під час робіт, що їх провів Державний Херсонеський музей в 1954 р.²⁵

* * *

Археологічні роботи, проведені на могильнику «Сахарна голівка» в 1952 р., свідчать про те, що дана пам'ятка двошарова. Але це не значить, що у використанні могильника була якась перерва. Почавши ховати на ньому із північного заходу в напрямку на південний схід і зайнявши під могили певну територію, населення через 100—150 років знову почало ховати в північно-західній частині могильни-

²⁵ В. В. Борисова, вказ. праця, стор. 181 (підбійна могила № 9) і стор. 182, рис. 6.

ка. Вище відмічалось, що, виходячи з характеру похованальних споруд і фактів руйнування більш ранніх поховань пізнішими, ми прийшли до висновку, що до раннього періоду (IV—V ст. до н. е.) повинні бути віднесені всі відкриті в 1952 р. підбійні могили (№ 1—43), ямні могили (№ 1, 2, 5—7), склепи з коробовими стелями (№ 1—3) і склепи з плоскими стелями (№ 4, 5), а також поховання в амфорі, дата якого не може бути пізніше V ст. н. е., тому що амфори цього типу, знайдені на Боспорі, В. Ф. Гайдукевич відносить до IV ст. н. е.²⁶, а А. Л. Якобсон подібні херсонесські амфори датує V ст. н. е.²⁷

Верхній шар могильника, до якого ми відносимо всі склепи з куполоподібними стелями (№ 6—24) і ямні могили (№ 3, 4), датується VI—VII ст. н. е. Цій даті не суперечать і нечисленні речі, знайдені в склепах з куполоподібними стелями. Так, пряжка з поховання № 3 в склепі № 7 подібна до пряжок із могильника Чуфут-Кале (VI—VII ст. н. е.), який досліджувався В. В. Кропоткіним²⁸. Пряжки із закругленими щитками, прикрашеними стилізованими акантовими листками, знайдені в склепах № 12, 14, 18, добре відомі по знахідках із могильників Суук-Су і Артека²⁹, Есکі-Кермена³⁰, Узен-Баша³¹, Херсонеса³² та інших могильників ранньосередньовічного Криму і датуються VI—VII ст. н. е. Те саме слід сказати і про пряжку з трикутним прорізним щитком, знайдену в похованні № 1 склепу № 14³³. Пластинчаста срібна фібула із поховання № 1 склепу № 7 подібна за типом до фібул нижнього шару могильника Суук-Су і повинна датуватись VI—VII ст. н. е.³⁴

²⁶ В. Ф. Гайдукевич, Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг., МИА, № 25, М.—Л., 1952, стор. 62, рис. 70 і 70а, також стор. 120, рис. 149.

²⁷ А. Л. Якобсон, Средневековые амфоры Северного Причерноморья, СА, XI, М.—Л., 1951, стор. 328.

²⁸ В. В. Кропоткин, Отчет о раскопках могильника в Чуфут-Кале за 1952 г., Архив ИАИ ССРС, його ж. Из истории средневекового Крыма, СА, XXVIII, 1958, стор. 211.

²⁹ Н. И. Репников, Некоторые могильники области крымских готов, ИАК, в. 19, табл. X, 19.

³⁰ Н. И. Репников, Раскопки Эски-Керменского могильника в 1928—1929 гг., ИГАИМК, т. XII, в. 8, стор. 160, 169.

³¹ Н. И. Репников, Разведки и раскопки на Южном берегу Крыма и в Байдарской долине в 1907 г., ИАК, в. 30, стор. 115.

³² Н. И. Репников, Дневник раскопок Херсонесского некрополя в 1908 г., «Херсонесский сборник», в. II, стор. 181.

³³ А. Л. Якобсон, Раннесредневековый Херсонес, МИА, № 63, М.—Л., 1959, стор. 274, 275, рис. 139, 3—7.

³⁴ Н. И. Репников, Некоторые могильники области крымских готов, ИАК, в. 19, табл. VII, рис. 2, 4, 5, 8.

Могильник дуже пошкоджений грабіжниками. Пограбованими були не тільки похованальні споруди, пошкоджені під час спорудження більш пізніх склепів, а й ці останні. Виняток становлять склепи, камери яких звались скоро після поховання (наприклад, склеп № 14).

Однакове положення і орієнтація кістяків в підбійних могилах і в усіх склепах дозволяють вважати, що могильник протягом всього періоду свого існування належав одному населенню, яке оселилось в районі висоти «Сахарна голівка» на рубежі VI—V ст. н. е. Наявність поодиноких поховань із скороченими кістяками (ямна могила № 1) може бути пояснена асиміляцією пришельцями древнього населення Інкерманської долини (таврів).

Тривалість існування могильника і відсутність зброї в похованнях вказує на те, що це населення було осілим і землеробським. Характер похованального інвентаря свідчить про близькість матеріальної культури могильника біля висоти «Сахарна голівка» культурі багатьох середньовічних могильників гірського і

ПОСЕЛЕННЯ І МОГИЛЬНИК БІЛЯ ЗАГАЙТАНСЬКОЇ СКЕЛІ

Загайтанською скелею називається один з південно-західних відрогів Інкерманських висот, обмежений з півночі Первомайською балкою, з заходу Інкерманською долиною, а з півдня безіменною балкою, яка відділяє його від висоти «Сахарна голівка».

Загайтанська скеля — це витягнутий зі сходу на захід мис з досить плоским плато, яке поступово опускається на захід, із обривистими краями з півночі, заходу і півдня. В західних обривах скелі помітні сліди численних штучних печерних приміщень середньовічного монастиря. В нижній частині південно-західного схилу, який є правим берегом р. Чорної, розташовані залишки значного поселення та його могильника.

В 60-х роках минулого століття нижні частини цього поселення і могильника смугою до 45—50 м в ширину були зрізані при будівництві залізниці Сімферополь — Севастополь. В зрізах ґрунту розвідками 1948 і 1950 рр. було виявлено культурний шар товщиною до 2,5 м, насичений червоноглинною середньовічною керамікою. Будівельні роботи 1952 р., в зв'язку з якими і провадились дослідження на цій території, передбачали влаштування похилого зрізу ґрунту для залобігання дальному обсяпанню землі. До початку археологічних робіт тут були зроблені два зрізи (рис. 1). Першим (південно-східним) зрізом в культурному шарі була відкрита і частково зруйнована ве-

південно-берегового Криму. Особливістю даного могильника є майже повна відсутність в похованальному інвентарі глиняного посуду, якщо не брати до уваги маленького гончарного глечика, знайденого в склепі № 14.

Цікавий факт знахідки в склепі № 17 (поховання 7) бронзового натільного хрестика, який свідчить про поширення християнства серед населення Інкерманської долини. Хрестик добре датується супроводжуючим його матеріалом не пізніше VII ст. н. е.

Рідкісною знахідкою є знайдена біля ямної могили № 3 розбита на дві частини стела із зображенням хреста в кружі і вирізаним грецьким написом. Гадаємо, що стела мала пряме відношення до могили верхнього шару.

Слід вважати, що могильник пов'язаний із залишками великого відкритого поселення (частково публікується нижче) на західних схилах Загайтанської скелі. Нижні шари цього поселення дали матеріали, що відносяться до IV—V ст. н. е.

БІЛЯ ЗАГАЙТАНСЬКОЇ СКЕЛІ

лика кругла в плані зернова яма, вирита в мергелистій глині на глибину 1,8 м і викладена зсередини величими каменями. Плоске дно її мало 1,13 м в діаметрі; додори яма поступово звужувалась. Біля неї восени 1951 р. були знайдені два круглих кам'яних жорна¹. Другий (північно-західний) зріз оголив залишки виноробної давильні, висічені у великому уламку скелі, який колись відірвався від її гребеня і скотився вниз.

Дальший огляд встановив, що територія древнього поселення досить значна і виходи культурного шару в обривах простежуються смугою до 25—30 м шириною протягом близько 500 м. Для розвідкових розкопок на території селища були вибрані ділянки: I — на південь від першого зрізу, II — на північний захід від нього, III — біля північно-західного зрізу, де була виявлена давильня для винограду.

Ділянка I. На площі 100 м² розкопками була виявлено опорна стіна, що йшла вздовж схилу. Зовнішня південно-західна її сторона викладена із великих старанно стесаних каменів на глиняному розчині, сторона, повернена до схилу, — із дрібного бутового каменю і також на глині. Загальна довжина частини стіни, що збереглася, 13,3 м, ширина — 1 м. Зовні

¹ Дані одержані від співробітника Державного Херсонеського музею С. Ф. Стржелецького.

місцями збереглось п'ять рядів кладки висотою 1,25 м. Основа стіни покладена на вирізані в материкову східці — «постіль» (рис. 2, 3). «Постіль» опорної стіни в одному місці пере-

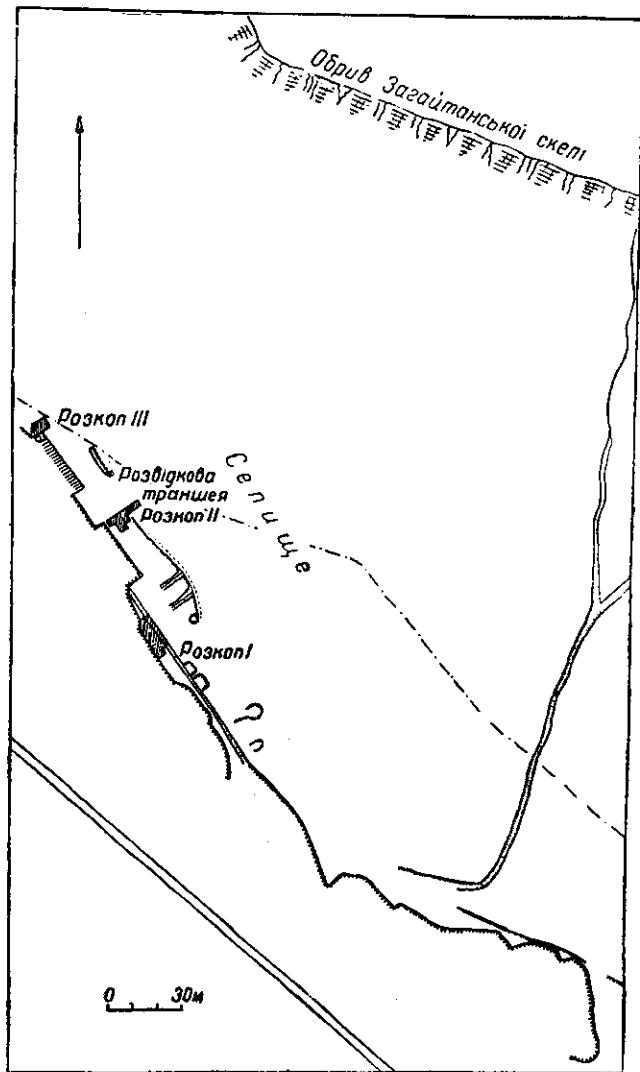

Рис. 1. Поселення на схилах Загайтанської скелі. Схематичний план археологічних робіт.

різала круглу яму діаметром до 1,2 м, яка була вирита в материкову на 0,5 м і заповнена темно-сірою зольною землею і маленькими каменями.

В південно-східній частині розкопу були відкриті залишки кам'яного будинку № 1, північно-західне приміщення якого (приміщення «а») було прибудоване до зовнішньої сторони опорної стіни. Північно-західна стіна цього приміщення не збереглась, північно-західна і південно-східна стіни уціліли на 4—5 м в довжину. Складені із невеликого малооброблено-

го каменю на глині, вони мали товщину 0,6 см і збереглися на висоту до 1,3 м. Деякі ряди каменів покладені «в ялинку» (рис. 4). Обидві стінки нахилені на південний схід.

Північно-східна стіна приміщення «а» споруджена впритул до опорної стіни. На внутрішній її стороні збереглося три ряди кладки із великих обтесаних каменів. Простір між внутрішнім панцирем цієї стіни і опорою стінию закладений бутовим камінням на глиняном розчині. В зв'язку з тим, що будинок поставлений не під прямим кутом до опорної стіни, товщина стіни різна — від 0,7 до 0,9 м. Вздовж північно-східної стіни і паралельно їй з внутрішньої сторони знаходилась друга кладка висотою 0,3 м і товщиною 0,6 м. Лицьова сторона цієї стіни викладена із великих обтесаних каменів на глині, місцями у два ряди. Між лицьовими каменями кладки і стіною будівлі виявлена забутовка із дрібного каміння і глини. Нижні камені цієї стіни лежать на скелі.

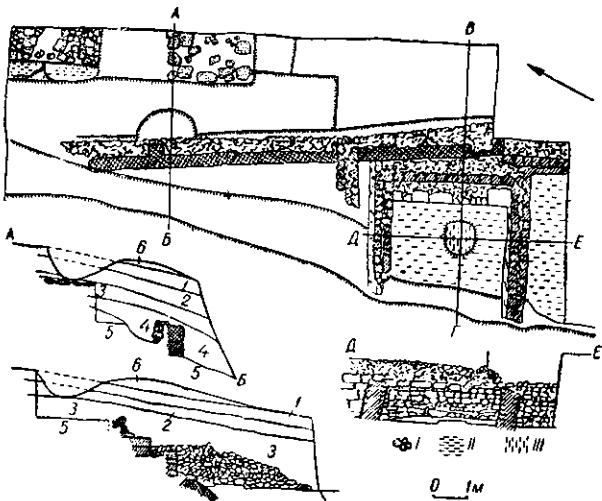

Рис. 2. Поселення на схилах Загайтанської скелі. План і розрізи розкопу на ділянці І.

I — вімостка; II — глинобитні долівки; III — вогнище; 1 — шар ґрунту; 2 — шар сірої землі з уламками мергеля (І); 3 — культурний шар сірого кольору (ІІ); 4 — культурний шар темного кольору (ІІІ); 5 — білий мергелевий шар; 6 — викид із ями.

Глинобитна долівка приміщення «а» будівлі № 1, яка має дві підмазки, була досить зруйнована, особливо в південно-західній її частині. Товщина кожної підмазки долівки дорівнювала 0,05 м. Біля середини долівки були виявлені залишки округлої в плані площасти від вогнища розмірами $0,92 \times 0,97$ м, яка була споруджена із глини і піднімалась над долівкою на 0,9 м. На досить випаленій її поверхні знаходилась зола і деревні вуглики.

На південний схід від приміщення «а» від-

крито частину другого приміщення — «б», яке мало спільну суміжну стіну з першим. Північно-східна стіна цього приміщення не примикає до опорної стіни (або примикає до її зруйно-

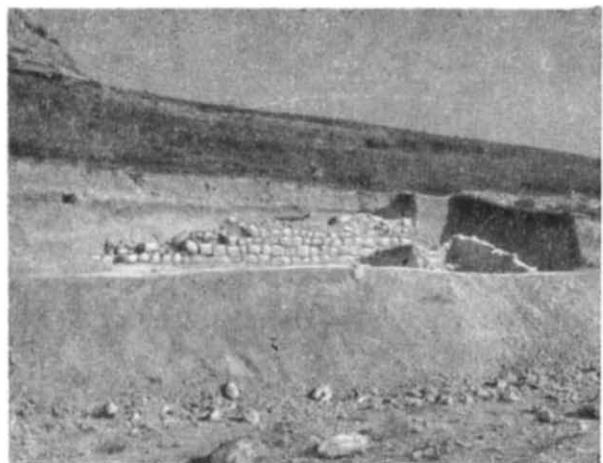

Рис. 3. Поселення на схилах Загайтанської скелі. Загальний вигляд розкопу на ділянці I.

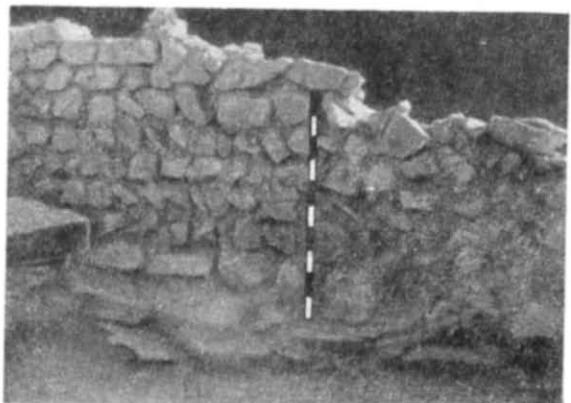

Рис. 4. Південна стінка будинку № 1 на ділянці I.

ваної частини) і має через це зовнішній панцир кладки. Вона викладена із невеликого каміння на глині і збереглася на висоту до 1,4 м при товщині 0,5 м. Долівка приміщення «б», судячи по відкритій її частині, також глиnobитна.

В заповненні приміщень «а» і «б» під верхнім намивним шаром, починаючи від верхнього рівня стін, що збереглись, йшов розвал каміння, який утворився в результаті обвалу північно-західної і південно-східної стін будівель, з великою кількістю різноманітної кераміки. В приміщенні «а» виявлено: дно гостродонної амфори IV ст. н. е.², верхня частина невеликої

² В. Ф. Гайдукевич, Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг., МИА, № 25, стор. 62, 120, рис. 144.

амфори IX—Х ст.³ (рис. 5, 8), уламки ручок амфор (частина їх, певно, того ж часу, рис. 6, 24), уламки грубих горшкоподібних посудин із червоної глини, виготовлених на крузі (рис. 6, 12) і ліпних (рис. 6, 22), посудин із червоної глини старанної обробки (рис. 6, 7), темноглянчих ліпних посудин, прикрашених врізним хвилястим орнаментом (рис. 6, 18), шийка невеликої сіроглянчої посудини (рис. 7, 4), маленька глечикоподібна посудина із червоної глини (рис. 8, 5), уламки плоскої черепиці від покрівлі, які можна датувати часом

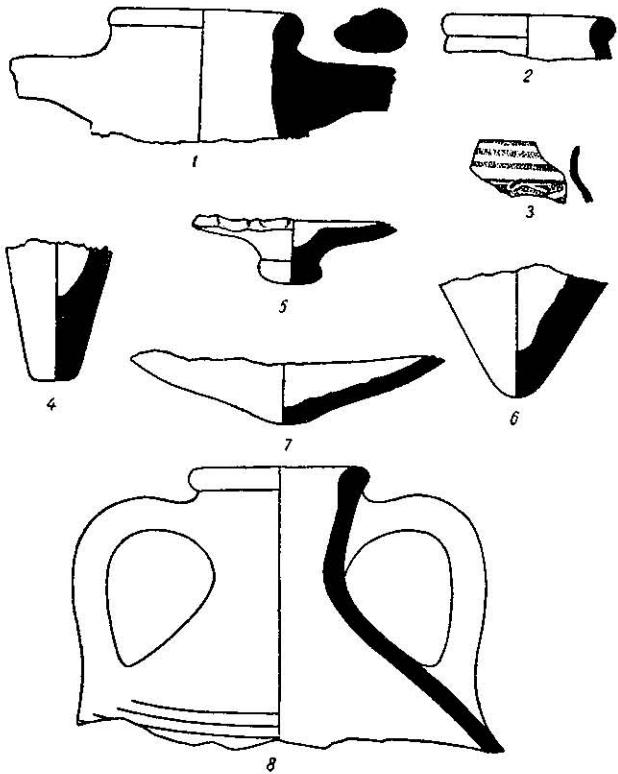

Рис. 5. Поселення на схилах Загайтанської скелі. Уламки глянчого посуду. Зменшено в 3,5 раза.

до IX ст.⁴, і невелика бронзова монета (рис. 9). На долівці приміщення «а» знайдено кілька ручок амфор (рис. 6, 30), уламки амфор з глибоким густим і зональним дрібним рифленням, уламок маленької червоноглянчої посудини і уламок великої грубої посудини, уламки плоскої черепиці, яку, за даними Г. Д. Белова, С. Ф. Стржелецького і

³ А. Л. Якобсон, Средневековый Херсонес, МИА, № 17, 1950, стор. 106, рис. 60.

⁴ Г. Д. Белов, С. Ф. Стржелецкий, А. Л. Якобсон, Херсонес, квартал XVIII (раскопки 1941, 1947, 1948 гг.), МИА, № 34, М.—Л., 1953, стор. 207, рис. 54.

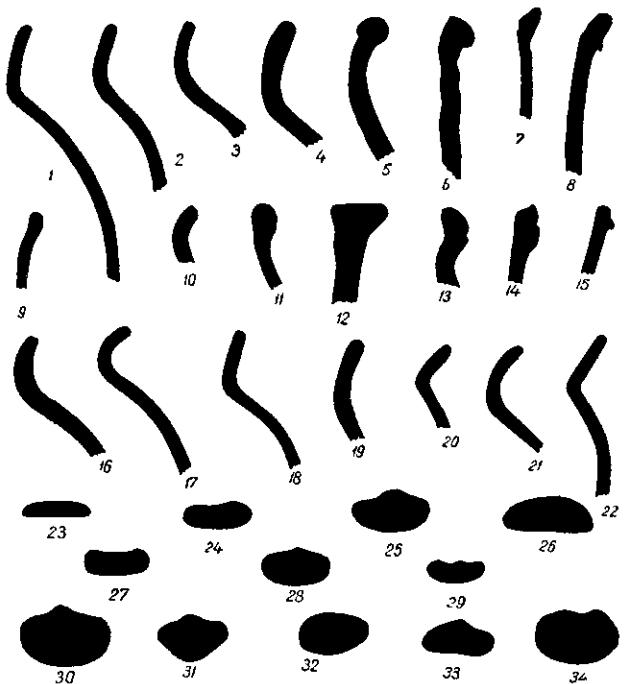

Рис. 6. Профілі вінець та ручок глиняного посуду.
Зменшено в 3,5 раза.

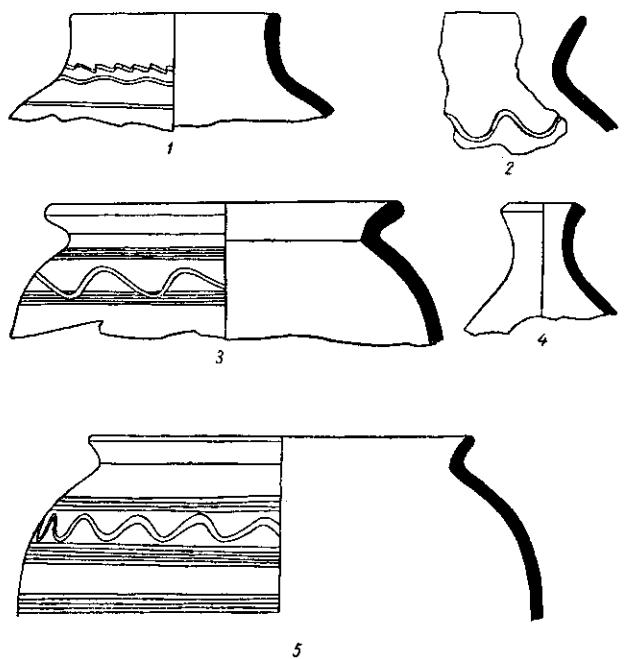

Рис. 7. Зразки глиняного посуду. Зменшено в 3,5 раза.

А. Л. Якобсона, можна віднести до раннього середньовіччя⁵.

Поміж розвалами каміння в приміщенні

⁵ Г. Д. Белов, С. Ф. Стржелецкий, А. Л. Якобсон, вказ. праця.

«б» було також виявлено багато кераміки: уламки амфорних ручок (рис. 6, 23, 26, 27, 31, 34), стінок амфор з дрібним зональним рифленням, ніжка гостродонної амфори, уламок глиняної пробки або головки кришки (рис. 8,

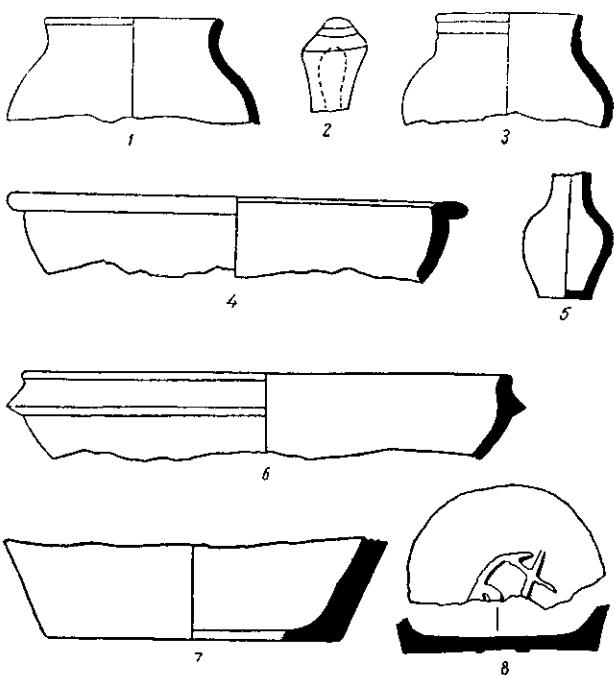

Рис. 8. Зразки глиняного посуду. Зменшено в 3,5 раза.

2), верхня частина червоноглиняного глечика зі зливом біля вінець, по шийці і плечику глечик оздоблений горизонтальними смужками, нанесеними білою глиною, фрагмент великого горшка, прикрашеного врізними зигзагоподібними лініями (рис. 7, 5), фрагменти червоноглиняних кружальних (рис. 6, 6) і темноглиняних ліпних посудин, шийка червоноглиняного піфоса і т. д.

На долівці приміщення «б» знайдено ручки червоноглиняних амфор і глечиків (рис. 6, 28, 29), фрагменти амфор, зокрема круглодонної (рис. 5, 7), прикрашених дрібним зональним рифленням, уламки червоноглиняних посудин (рис. 8, 4), горшкоподібних темноглиняних, виготовлених на крузі і прикрашених по плечиках лінійними поясками і «хвилею» (рис. 7, 3), а також ліпних темноглиняних горшків (рис. 6, 16) і плоскої черепиці. Два уламки плоских денець посудин, що виготовлені із грубої темної глини, мали на

Рис. 9. Бронзова монета з будинку № 1 на ділянці І.

зовнішньому боці відбитки клейма у вигляді квадрата з перехрестям всередині (рис. 10). Клейма мають ряд аналогій в матеріалах слов'янських городищ і поселень X ст.⁶, а також відомі на Керченському півострові (в Тірітці⁷ і Херсонесі⁸).

На північний захід від північного рогу будівлі № 1, на віддалі 0,5 м відкрито залишки ще двох стін, аналогічних за характером кладки стінам будинку № 1 і також майже перпендикулярних опорній стіні. Нижня з них примикає до опорної стіни і, очевидно, є залишком якоїсь іншої будівлі № 2, одночасової першій; верхня — майже перекриває стіну другої будівлі і кладку опорної стіни. Ця верхня стіна більш пізня, ніж залишки обох будинків. З нею можна зв'язати залишки кам'яних вимосток, виявлених в північній частині розкопу.

У шарах землі, які перекривали описані вище залишки будівель, трапляються уламки червонолакового посуду, зокрема миски III ст. н. е.⁹, гострордонних амфор, прикрашених суцільним або зональним рифленням, червоноглинняного і ліпного темноглинняного посуду, черепиці від покрівель, яка датується не пізніше X ст.¹⁰

В результаті розкопок на ділянці I вдалось простежити 4 будівельних періоди у житті поселення. Від першого, найбільш раннього, збереглась нижня частина ями, яка була вирита в материку і зруйнована під час спорудження опорної стіни. Від другого періоду збереглись рештки опорної стіни, до якої пізніше були прибудовані два будинки — № 1 і № 2. Найбільш пізніми є сліди будівлі, від якої збереглись лише незначні залишки стіни, яка перекриває стіну будинку № 2 і опорну стіну, а також залишки кам'яних вимосток в північній частині розкопу. В даний час важко намітити хронологічні віхи окремих будівельних періодів на досліджуваній ділянці як внаслідок незначних її розмірів, так і внаслідок переміщеності шарів на крутому схилі, що й не дає мож-

⁶ М. М. Воронин, Муромская экспедиция, КСИИМК, в. 21, М.—Л., 1947, стор. 37, рис. 40; В. В. Воеводский, Городище верхней Десны, КСИИМК, в. 24, М.—Л., 1949, стор. 67—77; Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, М., 1948, стор. 175—182, рис. 35.

⁷ В. Ф. Гайдукевич, вказ. праця, стор. 105, рис. 126.

⁸ А. К. Тахтай, Раскопки Херсонесского некрополя в 1937 г., «Херсонесский сборник», в. IV, Симферополь, 1948, стор. 37—40, рис. 8.

⁹ Аналогічні видані Т. Н. Кніпович, див. Т. Н. Кніпович, Краснолаковая керамика первых в. н. э. из раскопок Боспорской экспедиции 1935—1940 гг., МИА, № 25, стор. 301, рис. 3, 5.

¹⁰ Г. Д. Белов, С. Ф. Стржелецкий, А. Л. Якобсон, вказ. праця, стор. 209, рис. 57.

ливості чітко датувати окремі споруди. Зустрінуті тут уламки посуду і ніжки гострордонних амфор дозволяють думати, що поселення виникло не пізніше IV ст. н. е. і проіснувало до Х ст. н. е.¹¹

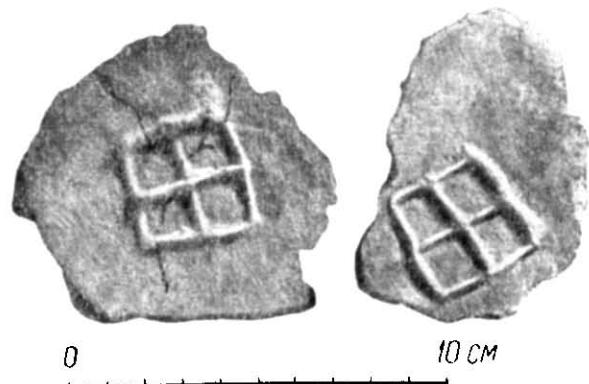

Рис. 10. Денця посуду з клеймами з будинку № 1.

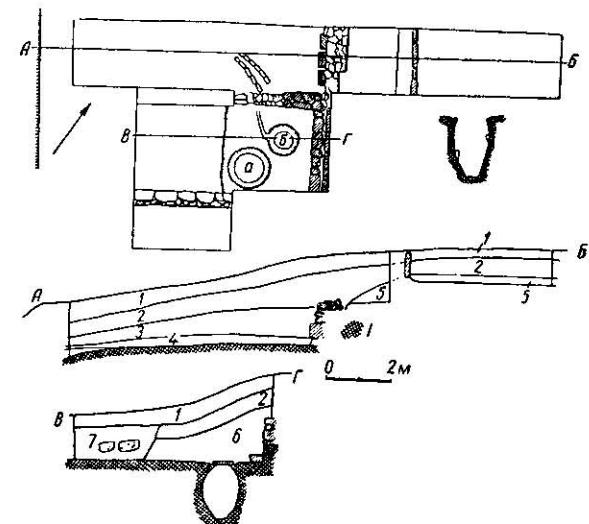

Рис. 11. План і розрізи розкопу на ділянці II.

1 — скеля; 2 — шар ґрунту; 3 — світло-сірий мергелистий шар із домішкою щебеню; 4 — шар темної твердої землі; 5 — шар подрібненого мергелю; 6 — шар темної землі з великою кількістю каміння від завалу стін; 7 — шар світло-сірої землі з великим камінням і знахідками XIX ст.

Ділянка II. Розкопками на площи 54 м² було виявлено північно-східний куток нижньої частини якогось господарського приміщення значних розмірів, а також сліди опорної стіни, яка відходить від кутка приміщення на північний захід (рис. 11). Північно-західна і західна частини цієї будівлі повністю знищенню якоюсь пізнішою, тепер уже зруйнованою, спорудою.

¹¹ Більшість амфорних ручок, судячи по їх профілю, відноситься до VIII—IX ст. Див. А. Л. Якобсон, Раннесредневековые печи в восточном Крыму. КСИИМК, вып. 54, М., 1954, стор. 168, рис. 75.

Частина північно-східної стіни відкритого приміщення, яка збереглась, викладена із різновеликих каменів на глиняному розчині (рис. 12). Внутрішній її панцир спирався на горизонтально висічену в скелі рівну підлогу, зовнішній — на вирізаний в материку або скелі східець — «постіль». Зовнішня частина сті-

Рис. 12. Північно-східна частина приміщення, відкритого на ділянці II.

ни залишилась нерозчищеною. Ширина стіни становила не менше 0,7 м. Від внутрішнього панцира місцями залишилось два ряди каменів. Зовнішній панцир складався, певно, із чотирьох каменів. Від стіни у перев'язь з нею відходила під прямим кутом на південний захід друга, північно-західна стіна, яка й утворює з першою стіною північний куток будівлі. Ця стіна також стояла на рівні останньої поверхні скелі і була викладена із каменів різної величини на глиняному розчині; в південно-західній її частині збереглися сліди перебудови. Ширина стіни в її східній частині 0,5 м, але через 1 м вона помітно звужується до 0,4 м. Найбільша висота її в північному кутку будівлі 1,05 м. У перекладеній частині стіни біля самої долівки знаходився водостічний отвір (рис. 13), вихід якого, обкладений невеликими каменями, був виявлений з зовнішнього боку стіни. Південно-західний край стіни закінчувався порогом. Продовження стіни було знищено під час будування згаданої вище пізньої споруди.

В підлозі відкритої частини приміщення знаходились висічені в скелі зернові ями, які розташовувались по діагоналі будівлі. Яма № 1 не мала перекриття і була заповнена камінням від розвалених стін і землею з численними уламками глиняного посуду. Вона нагадувала за формою великий піфос із зрізаними вінцями і плоским дном (глибина 1,8 м, найбільший діаметр 1,1 м, діаметр дна 0,35 м, діа-

метр горла 0,9 м). В протилежних стінках ями для спуску в неї були зроблені два невеликих виступи — східці. Навколо горловини ями в скеляній підлозі приміщення влаштовано широкий паз для закріплення плити-кришки. Яма висічена дуже старанно і нагадує середньовічні зернові ями Ескі-Керменського городища ¹².

Яма № 2 була розташована далі на північ, у самому кутку приміщення; за розмірами вона менша першої (глибина 1,6 м, найбільший діаметр 1,1 м, діаметр дна 0,35 м, діаметр горловини 0,45 м). Навколо її горловини вирізано такий же паз для кріплення круглої плити-кришки. З північно-західного боку цього пазу у скелі пробито жолобок, який відводив дощову воду від горловини ями. Яма була закрита вапняковою кришкою, яка, мабуть, не була виготовлена спеціально для цієї мети, бо її діаметр (0,62 м) був значно менший діаметра пазу (0,8 м). Яма була порожня.

Від північного рогу будівлі на північний захід відходила опорна стіна, збудована в цьому місці через значну крутизну схилу. Ця стіна спиралась на штучно зроблену у материку «постіль» (рис. 11, розріз по А—Б). Викладена із невеликих каменів на глині, вона була обли-

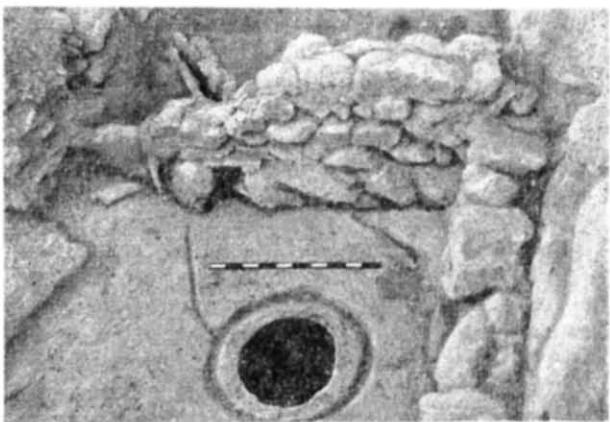

Рис. 13. Північно-західна частина приміщення, відкритого на ділянці II.

цьована добре обтесаними прямокутними плитами, можливо, повторного використання. Три камені цієї облицювки, трохи зміщені, збереглись у нижній частині відкритого відрізу стіни (рис. 14). Товщина стіни досягала 1 м.

Відкриті в південно-західній частині розкопу залишки стіни не мають відношення до ранньої будівлі і можуть бути віднесені до

¹² Н. И. Репников, Эски-Кермен в свете археологических разведок 1928—1929 гг., ИГАИМК, т. XII, 1—8, Л., 1932, стор. 129—130.

більш пізньої споруди. Зачищена на північ від неї скеля не має слідів штучного згладжування. Межі обробленої скелі і вказують місце, де знаходилась південно-західна стіна відкритого приміщення із зерновими ямами.

На північний схід від залишків опорної стіни і вище неї на 0,7 м знаходяться чотири вертикально поставлені в ряд великі камені, розташовані паралельно стіні. Судячи по положенню і розмірах цих каменів (їх висота досягає 0,8 м), а також по горизонтальній поверхні щебенистого материка на північний захід від них, ми маємо тут залишки огорожі — укріплення дороги, яка проходила вище відкритих розкопок решток будівлі. Сліди цієї дороги простежуються на поверхні землі на північний захід і південний схід від каменів.

На всій площині ділянки II зустрічалась середньовічна кераміка: уламки круглодонних амфор, червоної глинистої і полив'яної посуду, ліпного посуду, а також черепиці від покрівлі ранньосередньовічного типу.

Культурний шар навколо відкритого рогу будівлі був заповнений розвалами великих і малих каменів від стін, що обвалились (рис. 11, розріз по лінії В—Г). В ньому, особливо в нижньому його горизонті, знайдено велику кількість уламків гончарного і ліпного посуду, плоскої черепиці, кісток тварин і черепашок устриці і мідії, уламки кам'яних кришок від піфосів і незакінченого жорна (?), а також уламки придорожніх каменів, які ще недавно у селах і великих містах Криму ставились на розі вулиці, на повороті з тим, щоб захистити будинки від руйнування проїжджими підводами (рис. 15). Серед керамічних знахідок траплялись ручки амфор і глечиків (рис. 6, 25), два уламки темноглинистої посуду, прикрашені білим лінійним малюнком (рис. 5, 3), вінця червоної глинистих глечиків (рис. 6, 5; 8, 1, 3), піфоса, уламки ліпних горшків із темної глини, на одному з яких зберігся вдавлений хвилястий орнамент. Всі ці знахідки відносяться до часу не пізніше X ст.

Розвал каміння заповнював і зернову яму № 1. В ній також знаходилося багато уламків гончарного і ліпного посуду і черепиці. Особливий інтерес становлять два ліпних горшки, які вдалось повністю склеїти із уламків.

Один з них (рис. 16) — великий, плоскодонний, тонкостінний, зі скошеними і трохи відгинутими вінцями, виготовлений із сірувато-червоної, погано відмученої глини (найбільша висота 37,5 см, діаметр 39,5 см). Другий — майже такої форми, виготовлений з такої ж глини, але менших розмірів (висота 18 см, діаметр 16,5 см), має вертикальні вінця. Поверх-

ня обох горшків згладжена. Серед решти керамічних знахідок траплялись ручки амфор і глечиків (рис. 6, 32), вінця ліпного горшка (рис. 6, 3), дно плоскодонної червоної глинистої посудини, уламки стінок амфор, прикрашених густим глибоким або дрібним зональним рифленням, і плоскої черепиці з покрівлі.

Рис. 14. Залишки опорної стіни, відкритої на ділянці II.

На південний захід від приміщення, яке збереглось, культурні шари виявилися перемішаними і вміщали матеріали кінця XIX ст. Цей останній шар утворився, мабуть, в результаті зруйнування вказаної вище пізньої споруди. В ньому траплялись також уламки середньовічного посуду, в тому числі фрагмент денця темноглинистої плоскодонної горшки з відтиснутим на зовнішній поверхні дна клеймом, майже повністю аналогічним клеймам на кераміці з ділянки № 1 (рис. 8, 8).

Дослідження на ділянці II показали, що і в цьому місці збереглись залишки будівель, які відносяться до середньовічного поселення. Найбільш ранні будівлі (куток господарського приміщення або двору із зерновими ямами і опорною стіною) можна віднести до часу раннього середньовіччя (V—VII ст. н. е.). Частково відкрите приміщення перебудовувалось і відновлювалось в більш пізні часи. Сліди повторного використання носять і зернові ями, але і тут залишки життя пізніше X ст., як нам здається, немає. Виняток становлять сліди споруди

XIX ст., яку можна пов'язувати з прокладанням полотна залізниці.

Ділянка III. Другий, північно-західний, з різ землі, як уже зазначалось, у своїй північ-

$\times 1,2$ м, глибина 0,3 м, дно малого чана нижче дна великого чана на 0,6 м. Поверхня обох чанів, а також зливу досить добре оброблена. На поверхні скелі, вздовж південно-схід-

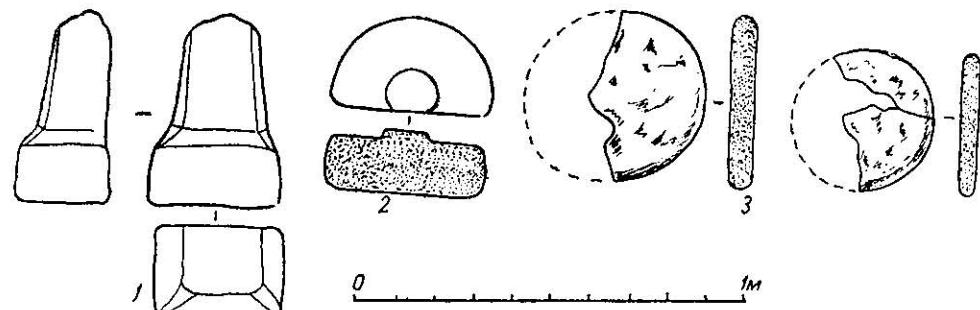

Рис. 15. Уламки придорожніх каменів (1, 2) та кам'яних кришок від піфосів (3).

ній частині оголив великий уламок скелі із залишками вирубаної у ньому великої (2×3 м) давильні для винограду. Закладений тут розкоп площею 32 m^2 повністю розкрив

ної і південно-західної сторін першого чана була вирубка для закріплення поставлених на ребро дощок, які, очевидно, служили перепоновою для витікання соку в цьому найбільш

Рис. 16. Ліпний горщик із зернової ями № 1.

залишки давильні і виявив сліди опорної стіни, яка підтримувала штучну насипку площаць, що знаходилась над давильнею. Давильня складалась із двох чанів (рис. 17—18). Чан для віджимання винограду, висічений у скелі на глибині від 0,38 до 0,48 м, мав у плані форму неправильного прямокутника розмірами $1,8 \times 2$ м. Площа його дна нахиlena на південний захід — у бік зливу. Тут у стінці чана на рівні його дна пробито отвір діаметром близько 0,1 м, через який виноградний сік надходив у виступаючий назовні злив, що знаходився над другим, малим чаном, спеціально призначеним для збирання соку. Цей чан у плані напівкруглий, його розміри $0,6 \times$

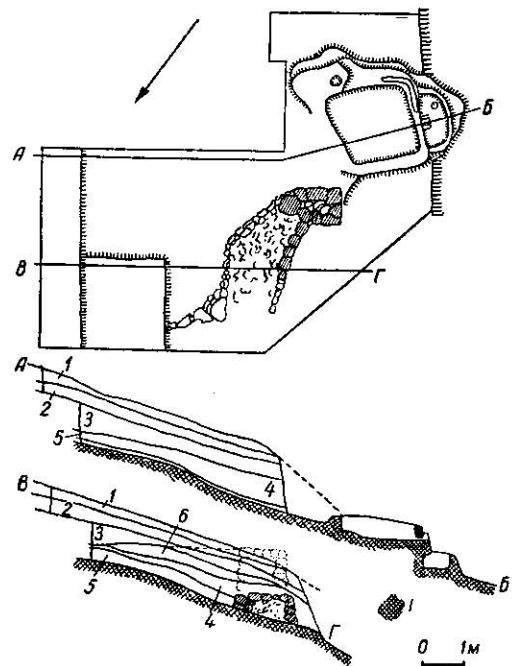

Рис. 17. План і розрізи розкопу на ділянці III.

1 — скеля; 1 — шар ґрунту; 2 — намивний шар мергелю сірого кольору; 3 — мергелистий шар білого кольору; 4 — культурний шар сірого кольору; 5 — мергелевий щебінь; 6 — глиниста засипка.

низькому кутку чана. На схід від чана на поверхні скелі знаходитьться круглий отвір діаметром 0,21 м і глибиною 0,15 м, мабуть, для закріплення дерев'яного стояка (плити важіля).

На північ від давильні відкрито сліди опорної стіни, викладеної на скелі із майже необроблених каменів різних розмірів на жовтій глині. Максимальна товщина стіни в

Рис. 18. Давильня для винограду, відкрита на ділянці III.

нижній її частині досягала 0,8 м. З зовнішнього боку стіни збереглись три ряди кладки висотою до 0,75 м. Стіна проходила вздовж схилу, де мала виступ до 1,2 м. В цьому місці вона збереглась товщиною до 0,9 м, висотою до 0,7 м. Цей виступ міг бути північно-східним парапетом зруйнованого східчастого підйому від давильні на площинку над нею.

У центральній і північно-західній частині

ликих уламки біологінняного посуду, куски плоскої дахової черепиці.

Вивчення стратиграфії розкопу, в якому було виявлено п'ять послідовно утворених шарів землі (рис. 17), показало, що давильня, опорна стіна і глиняна площаадка над давильнею можуть бути пов'язані з одним, причому пізнім шаром і що вони споруджені одночасно в останній період існування поселення (IX—X ст.).

Між ділянками II і III, за 10 м від північного зрізу землі на поверхні схилу була помічена лінія з великих дуже вивітрених каменів, яка йшла з північного заходу на південний схід. Для вияснення призначення цих каменів була закладена траншея ширину 1 м і довжиною 14 м. Траншея розкрила ряд поставлених на ребро великих каменів, які утворювали крепіду (рис. 19). Камені були вкопані у материк на 0,1—0,15 м і виступали над поверхнею на 0,05—0,1 м. Довжина найбільших каменів досягала 0,85 м, висота — 0,6 м і товщина — 0,2 м. Крепіда, яка була споруджена вздовж схилу, захищала древню дорогу від намиву ґрунту. Відкрита частина дороги була продовженням дороги, крепіда якої виявлена на ділянці II. Відсутність знахідок у траншеї говорить про те, що дорога проходила вздовж поселення. Вище від неї, на схилах гір, житлових будівель не було.

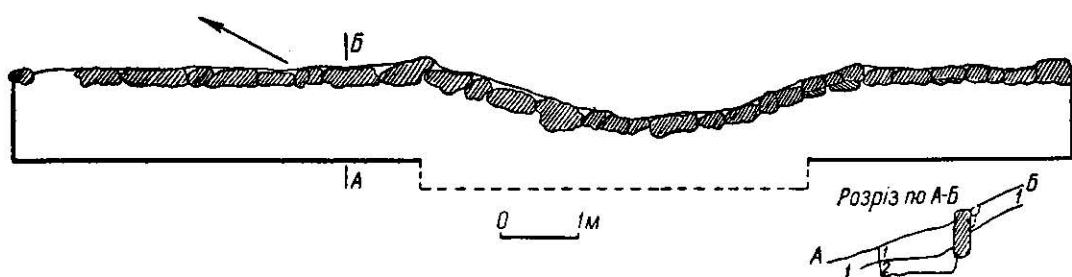

Рис. 19. План і розріз розвідкового розкопу дорожньої крепіди.

розкопу виявлено шар чистої жовтої глини без знахідок, яка заповнювала весь простір між опорною стіною і північною частиною розкопу. Судячи по верхньому горизонті глини, її поверхня колись являла собою площаадку, яка підтримувалась з південного заходу опорною стіною (рис. 17, розріз по лінії В—Г, шар 6) висотою приблизно до 2 м.

При вибиранні землі із розкопу зустрічався середньовічний матеріал: уламки амфор, прикрашених частим глибоким або дрібним зональним рифленням, уламки піфоса, ручки амфор і глечиків, фрагменти червоноглиняного (кружального) і ліпного посуду, два неве-

* * *

Могильник розташований також на західних схилах Загайтанської скелі, за 350—400 м на північний захід від ділянки III. В значній своїй частині він знищений в XIX ст. під час прокладання залізниці.

Могильник був відкритий в 1948 р., у цьому ж році було розкопано поховання, яке тоді було помилково датоване XVI ст. і віднесене до печерного монастиря Загайтанської скелі¹³.

¹³ Звіт Є. В. Веймарна про роботу Інкерманської експедиції у 1948 р., Архів ІА АН СРСР і відділу античної і середньовічної археології ІА АН УРСР.

Більш поглибленими розвідками могильника в 1950 р. відкрито ще три поховання, які дозволили уточнити його датування.

Могила № 1 (1948 р.). На глибині 1,25 м відкрита гробниця, викладена із вось-

ка лежали дві сережки із тонкого срібного дроту.

Могила № 2 (1950 р.). Знаходилась на віддалі 2,5 м на північний схід від могили № 1. На глибині 0,9 м була виявлена гробниця із восьмю вертикально поставленими плитами товщиною 0,08 м, перекритих зверху вісімома плитами різних розмірів. Під вагою землі вертикальні плити нахилились на північний захід. Внутрішні розміри гробниці — 1 × 0,42 м, висота — 0,28 м. На дні гробниці знаходилось дитяче поховання поганої збереженості, трохи пошкоджене осіданням плит. Кістяк лежав на спині, головою на південний захід, з витягненими кінцівками, без поховального інвентаря (рис. 20б).

Могила № 3 (1950 р.). На глибині 1,1 м виявлено гробницю, споруджену із дев'яти плит, розташованих тільки по довших її сторонах; плита перекриття не знайшлась. Розміри гробниці — 1,8 × 1,05 м, висота бокових плит — 0,2 м. На дні могили, засипаної глинистою землею з мергелем, був виявлений кістяк доброї збереженості, який лежав на спині, головою на південний захід, із схрещеними біля ступнів ногами. Руки зігнуті в ліктях, а їх кисті схрещені на тазі (рис. 20в). Речей не було.

Могила № 4 (1950 р.). Знаходилась на віддалі 4 м на північний захід від могили № 1. Гробниця виявлена на глибині 1,05 м і була викладена із кам'яних плит з перекриттям; біля голови і ніг стояли великі вертикальні плити і одна така ж лежала під головою кістяка. Бокові плити могили були дуже нахилені на південний схід. Довжина могили 1,8 м, найбільша ширина — 0,6 м, висота плит викладки — 0,3 м. На дні могили лежав середньої збереженості кістяк на спині, головою на південний захід, з неприродно складеними у вигляді цифри 8 ногами; права рука зігнута в лікті, кисть її лежала на нижній частині грудей, ліва також зігнута в лікті, але кисть її лежала на правому плечі (рис. 20г і 21). Речей в похованні не було.

За 1,5 м на північ від могили № 4, на глибині 0,45 м був знайдений уламок грубої вапнякової стели. На нижньому її боці висічено зображення хреста. Розміри уламка — 0,31 × 0,22 м, товщина — до 0,12 м (рис. 22).

Всі чотири відкриті могили відносяться до одного типу — плитових могил, датованих Н. І. Репниковим у могильнику Суук-Су часом не пізніше IX—XI ст.¹⁴ В. В. Кропоткін вважає, що верхній шар могильника Суук-Су, який мав такі ж могили, може бути датова-

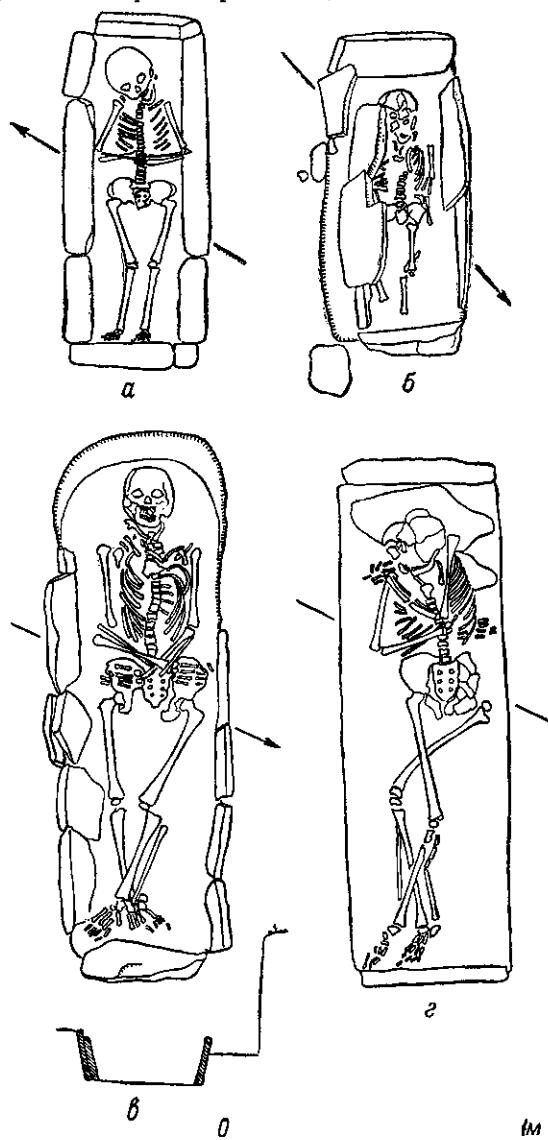

Рис. 20. Могильник на схилах Загайтанської скелі: могила № 1(а), № 2(б), № 3(в), № 4(г).

ми вертикально поставлених кам'яних плит товщиною 0,1 м і висотою до 0,6 м, які були перекриті двома такими ж плитами. Всередині гробниця мала розміри 0,3 × 1 м і була заповнена м'якою землею. На її дні лежав кістяк дитини на спині, головою на північний схід, з витягненими ногами і складеними на грудях руками (рис. 20а). Біля висіків кістя-

¹⁴ Н. И. Репников, Некоторые могильники обласи крымских готов, ИАК, в. 19, СПб., 1906, стор. 29.

ний часом не пізніше X ст.¹⁵ В гірському Криму відома значна кількість могильників з плитовими могилами, але вони й до цього часу не вивчені. Цей тип могильних споруд з'являється не раніше зникнення поховань у земля-

Подібні надмогильні стели знайдені і в могильнику Чуфут-Кале¹⁹, в тій його частині, яка відноситься до пізнього періоду існування могильника. Речі, датовані пізніше VIII ст., в цих похованнях не виявлені.

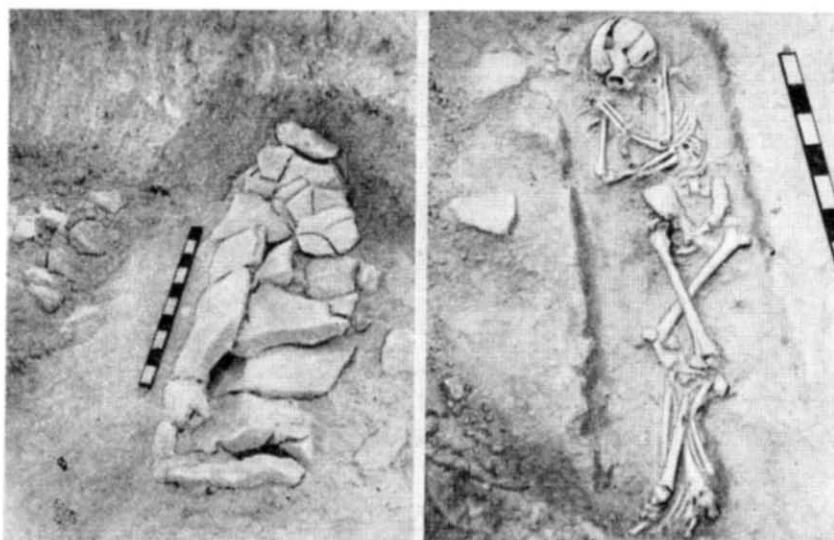

Рис. 21. Могила № 4.
1 — кам'яна гробниця; 2 — положення кістяка.

них склепах, тобто приблизно з VIII ст.¹⁶, і існує довгий час (до XV ст.), що підтвердили розкопки Алуштинського могильника¹⁷.

Те, що у гробницях Загайтанського могильника знайдено тільки по одному кістяку, можливо, говорить про ранній час поховань даного типу. Ранні християнські гробниці ряду кримських могильників мають, як правило, по одному кістяку¹⁸; після X ст. у подібних гробницях трапляються і повторні поховання, а нерідко ці гробниці використовувалися як місця звалу кісток із сусідніх могил. Це спостереження дозволило віднести розкопану частину Загайтанського могильника до VIII—Х ст.

Приблизно до VIII ст. може бути віднесеній і уламок стели з грубо висіченим хрестом.

¹⁵ В. В. Кропоткин, Население юго-западного Крыма в эпоху раннего средневековья, Автореферат диссертации, М., 1953, стор. 10.

¹⁶ Н. И. Репников, Раскопки Эски-Керменского могильника в 1928—1929 гг., ИГАИМК, в. 1—8, Л., 1932, стор. 179; В. В. Кропоткин, вказ. праця, стор. 10.

¹⁷ Звіти про роботу в Алушті Н. В. П'ятишевої (1950 р.), Е. В. Веймарна (1950 р.), Ю. В. Кухаренка (1951 р.), Архів ІА АН СРСР.

¹⁸ А. Л. Якобсон, Разведочные раскопки средневекового поселения Гурзувиты, КСИИМК, в. 53, М., 1954, стор. 112.

Археологічні дослідження на згаданих схилах Загайтанської скелі, проведенні у 1948, 1950 і 1952 рр., дозволяють зробити такі висновки.

На південно-західному схилі Загайтанської скелі, в нижній його частині, знаходяться залишки значного поселення сільського типу. Нижня частина поселення, починаючи від тераси р. Чорної, смугою до 50—60 м шириною була знищена в середині ХІХ ст. під час прокладання залізниці Сімферополь — Севастополь. Територія частини поселення, що збереглась, має довжину до 200 м і ширину до 30 м і цілком доступна для дослідження. Виявлені під час розкопок залишки будівель і культурні шари дають підставу вважати, що поселення виникло не пізніше кінця IV ст. н. е. Припиняється життя на ньому з X ст. Планування будівель на по-

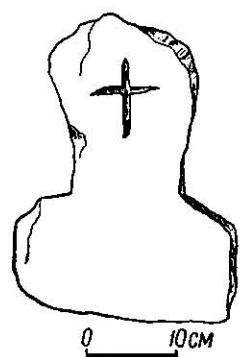

Рис. 22. Стела, знайдена на території могильника.

¹⁹ Звіти про розкопки могильника на схилах Чуфут-Кале Е. В. Веймарна (1948 р.) і В. В. Кропоткіна (1952—1955 рр.), Архів ІА АН СРСР.

селенні, розташованому на крутому схилі, здійснювалось терасами, причому широко застосовувався метод укріплення терас опорними стінами. Можна припустити, що на терасі знаходились не тільки будівлі, але і дорога, місцями огорожена вертикально поставленими великими кам'яними плитами, яка з'єднувала окремі господарства. Наявність на території поселення залишків великої давньої для винограду говорить про значну роль у господарстві жителів поселення виноробства і виноградарства вже у IX—X ст. Для з'ясування, чим ще займалося місцеве населення, велике значення мають зустрінуті в культурних ша-

рах кістки домашніх тварин²⁰, а також значна кількість черепашок устриць і мідій.

Розташування поселення на віддалі 400 м від могильника VIII—X ст. і на 500 м від могильника IV—VII ст. на північно-західних схилах висоти «Сахарна голівка» дозволяє гадати, що обидва могильники відносяться до цього поселення: могильник біля висоти «Сахарна голівка» був більш давнім, потім місце поховання було перенесено на північний захід від поселення.

²⁰ Визначення кісток тварин зроблено Н. К. Верещагіним. 39 кісток належали корові, 18 — вівці, 14 — свині, 2 — коню, 1 — собакі, 1 — ослу чи мулу, 1 — благородному оленю.

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ КОМПЛЕКС ФОРТЕЦІ КАЛАМИТА

Фортеця Каламіта

В гирлі р. Чорної, на правому її березі підвищується Монастирська скеля. В крутих її схилах, звернутих на південь і на захід,

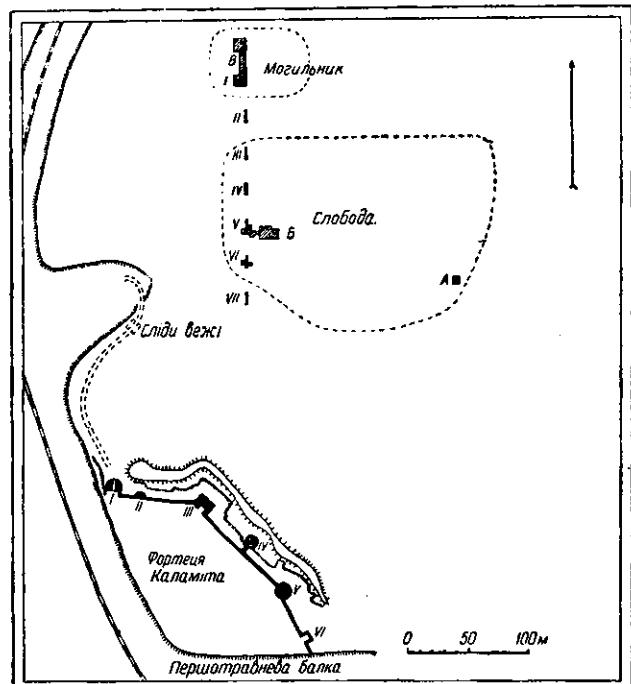

Рис. 1. Загальний схематичний план археологічних робіт на середньовічному комплексі фортеці Каламіта.

А — розівідки 1948 р.; Б — розкопана ділянка на території слободи; В — розкопана ділянка на могильнику; Г — місце виявлення водопроводу; І — VII — розівідкові траншеї.

кількома ярусами вирізані численні штучні печери, а на краю скелі видніються руїни середньовічної фортеці Каламіта (Інкерман).

На північ від фортеці збереглись залишки слободи і могильника.

Фортеця розташована на самому місці скелі (рис. 1). З обох боків вона захищена схилами, з третього — відділена від решти масиву скелі вирізаним в камені ровом і кам'яними стінами з шістьма вежами, які упираються кінцями в обриви скелі. Площа всередині стін становить 7500 м².

У 80-х роках минулого століття А. Л. Бертьє-Делагард детально описав залишки фортеці¹. Базуючись на тексті середньовічного напису, знайденому в Інкермані, він стверджує, що фортеця, яка називалась «Каламіта», побудована в 1427 р. мангупським (федорійським) князем Олексієм як опорний пункт князівства на виході до Чорного моря біля його порту з такою ж назвою². Другий будівельний період фортеці Бертьє-Делагард відносить до часу турецької інтервенції в Криму (з 1475 р.), вважаючи кінець XVI або початок XVII ст. найбільш імовірною датою капітальної перебудови фортеці турками³, коли вона дісталася назву «Інкерман».

Первісна фортифікаційна огорожа, за А. Л. Бертьє-Делагардом, складалась з трьох куртин оборонних стін з п'ятьма прямокутними напівшвежами, складеними з бутового каменю на вапняному розчині (ватно і пісок), обтесаним каменем облицьовані тільки отвори і кути. В одному місці, в центральній ча-

¹ А. Л. Бертьє-Делагард. Остатки древних сооружений в окрестностях Севастополя и пещерные города Крыма, ЗООИД, т. XIV, Одесса, 1886, стор. 179—200.

² А. Л. Бертьє-Делагард, Каламита и Феодоро, ИТУАК, № 55, Симферополь, 1918, стор. 2—7.

³ А. Л. Бертьє-Делагард, Остатки древних сооружений..., стор. 188—194.

стині північно-східної ділянки оборони, стінка викладена на глині. Для зв'язки і вирівнювання рядів кладки вздовж і впоперек стін покладені дерев'яні балки. Стіни фортеці висотою до 6,75 м і товщиною 1 м мали вгорі зубчастий парапет до 2,5 м висотою. Через те що стіни були не дуже товсті, воїни, що їх захищали, стояли на дерев'яному помості за стіною. Напіввежі підвищувались над стіною на висоту до 3,5 м і також закінчувались зубчастим парапетом. На лицьових і коротких бокових сторонах напіввежі розташовувались два яруси бійниць. Попереду найдавніших фортифікаційних стін, на думку А. Л. Бертьє-Делагарда, рову не було, а отже, не було і виходу (дверцят) в східній частині фортеці, біля вежі V. Ворота фортеці розміщувались в крайній, північно-західній напіввежі, біля самого обриву скелі. Під'їзд до воріт з внутрішньої сторони прикривався тонкою і, очевидно, невисокою стіною, побудованою на краю обриву. До отвору всередині цієї стіни підходили східці, що вели у верхні яруси печер виризаної в скелі церкви.

Від воріт вежі I починалась вузька дорога. Вона була частково виризана в скелі і йшла вздовж обриву в Монастирський яр і далі вниз, в Інкерманську долину. На середині спуску дороги стояла дуже висунута перед фортецею вежа, через ворота якої й проходила дорога. Ця вежа показана на карті Батурина⁴, зараз від неї залишились ледве помітні сліди. Біля воріт вежі I збереглись сліди і другої дороги, що йшла на північ по рівному плато. Про ці дороги згадує Мартін Броневський (XVI ст.), вказуючи, що вони були викладені камінням⁵.

Оцінюючи обороноздатність фортеці 1427 р., А. Л. Бертьє-Делагард перш за все відмічає надзвичайно малу товщину стін (1—1,1 м замість норми 2—2,5 м), які не могли чинити опору металевій стінопробивній зброї. Фортифікаційні «вежі» теж були недосконалі — вони являли собою напіввежі, відкриті з тилового боку. Розташування веж в лінії оборони було невірним — вони були відсунуті від кутів на прямі ділянки куртини через те, як вважає А. Л. Бертьє-Делагард, що будівельники не вміли робити косі кути. Останнє, на його думку, зближає Каламіту 1427 р. з окремими ділянками лінії оборони Мангупа, центра князівства Феодоро, побудованими, очевидно, майже одночасово.

⁴ Кarta Ахтъярської гавані, складена штурманом рангу прaporника І. Батуриним в 1773 р. Зберігається в Архіві Головного штабу, відділ X, 722.

⁵ Описanie Крыма (Tartarial Descriptio) Мартина Броневского, ЗООИД, VI, Одесса, 1867, стор. 341.

А. Л. Бертьє-Делагард високо оцінив пізнішу перебудову фортеці, здійснену турками: «Наскільки недосконала перша кріпосна огорожа, настільки хороша друга, будівник якої прекрасно знав всі недоліки першої і виправив їх наскільки можливо з такою спритністю, з таким знанням справи, що і зараз майже нічого доповнити...»⁶. Стінки і напіввежі були потовщені вдвое. Деякі напіввежі закриті з тилу і перетворені в повні вежі. Посиленим потовщенням в один бік або повною перебудовою вежі виведені до вершин вихідних кутів в лінії оборони, чим виправлялась попередня помилка. Були заново збудовані вежа IV і хід, що з'єднував її з стіною, а також несиметрична в плані вежа перед вежою V. Стара оборонна стіна була потовщена майже вдвое, за винятком ділянки між вежами III і V; тут була поставлена вежа IV. Парапет на нових стінах і вежах зроблений з круглими отворами, які були придатні для застосування вогнепальної зброї. В цей же час, як вважає А. Л. Бертьє-Делагард, перед стінами був зроблений рів, а перед ровом — гласис (трикутний в розрізі насип) і великий плацдарм посередині, підсиленій особливо міцною вежею IV.

Археологічне дослідження фортеці Інкерманською експедицією в 1950 р. дозволило внести деякі зміни в старе уявлення про час і окремі етапи будівництва фортеці Каламіта. Розкопки проводились з обох боків оборонної стіни, біля стику її з вежею V — на єдиному відрізку оборони, де стіна фортеці часів князя Олексія не була потовщена турками. На цій ділянці стіна збереглась на висоту до 9 м (разом з частиною парапету). Із зовнішнього боку вона була викладена із бутового каменю на вапні з домішкою піску. Місцями в кладці трапляються добре витесані камені прямокутної форми, які, безумовно, вживались вдруге.

Обстеження верхньої частини вирубаного в скелі рову показало, що складена вздовж нього стіна не зовсім точно лежить на краю рову, іноді зовсім підходить до нього, іноді відходить від нього на віддалю до 0,8 м. Нарешті, було помічено, що поверхня скелі, не доходячи на 7 м до вежі V, ралтово робить східець і спускається під прямим кутом вниз, заходячи під завали каменю і землі (рис. 2). За виразом східця опускається і кладка стіни. Вираз в скелі дозволив припустити наявність в цьому місці більш раннього проїзду в фортецю, який був закладений і перекритий стіною

⁶ А. Л. Бертьє-Делагард, Остатки древних сооружений..., стор. 185 і далі.

1427 р. В цьому місці із зовнішнього боку оборонної стіни були проведені розкопки. На глибині 2,6 м від верхнього краю східця відкрита основа стіни, побудованої на штучно

Рис. 2. Фортеця Каламіта. Виріз в скелі між вежами IV та V, закладений пізньою стіною (вигляд до розкопок).

згладженій поверхні скелі. Стінка, входячи у виріз скелі, залишала із зовнішнього боку виступ шириною від 0,25 до 0,75 м (рис. 3).

Виріз в скелі йшов до самої основи вежі V, витесаної в скелі на ту ж глибину. В кутку відкритої розкопками нижньої частини стіни виявлений прохід-фіртка шириною 0,85 м і висотою 2,05 м. Поверхня вирізу в скелі, на якум стояла стіна 1427 р., мала перед стінкою ще один східець висотою 0,75 м з нерівним краєм (характерний для лінії обламування каменю). Далі йшла горизонтальна скеля (дно рову) із слідами ломки великих блоків каменю.

Стінка у вирізі скелі виявилась неоднаковою на різній висоті. Нижній ряд її кладки був з великих, рівно обтесаних блоків (середня їх довжина 2,5 м, висота 0,75 м). Збіг висоти блоків з висотою східця, выбраного під стіною скелі, наводить на думку, що нижні блоки стіни, покладені на вапні, були вирубані тут, під стіною. Верхні ряди кладки стіни були викладені із порівняно дрібного каменю на вапні з домішкою піску. Така різка відмінність в кладці стіни зразу поставила питання про різночасовість цих кладок.

У викопаній перед дослідженням стіною землі трапився середньовічний матеріал: уламки червоноглиняного посуду, інколи покритого світлою живто-зеленою поливою з коричневим візерунком, уламки великих жолобчастих пі-фосів, уламок плоскої покрівельної черепиці.

З внутрішнього боку оборонної стіни був

закладений другий розкоп. Тут на протязі 10 м був відкритий штучний виріз в скелі глибиною до 3,25 м і шириною 4,2—4,65 м, який служив, треба думати, більш раннім в'їздом на територію фортеці (рис. 4—5). Він дуже схожий на в'їзд на територію Ески-Керменського городища⁷ і являє собою досить довгий коридор, вирізаний в скелі. Дуже подібні за влаштуванням в'їзи є на Мангупі (у верхів'ях ярів Ка-нудере і Табана-Деря), а також на Тепе-Кермені. Виріз в скелі, зроблений для проїзду в фортецю Каламіта, був направлений перпендикулярно до лінії рову. Всередині фортеці він, поступово піднімаючись, повертає ліворуч, заходить за тильну частину вежі V і виходить потім на поверхню скелі.

Таким чином, найдавніша дорога в фортецю йшла зовсім не через ворота вежі I. Підходячи до вежі I, вона повертала ліворуч — в рів і йшла по ньому вздовж зовнішнього боку оборонних стін до вежі V, де був проїзд в фортецю з воротами. В майбутньому в'їзд в фортецю

Рис. 3. Виріз в скелі між вежами IV та V, закладений пізньою стіною (вигляд після розкопок).

перенесли в інше місце, і ці первісні ворота заклали стіною. Для їх спорудження камінь виламували не тільки перед воротами — в ро-

⁷ Н. И. Репников, Эски-Кермен в свете археологических разведок 1928—1929 гг., ИГАИМК, т. XII, в. 1—8, Л., 1932, стор. 122—124; його ж, Остатки укреплений Эски-Кермена, там же, стор. 193—194.

ві, а й в самому проїзді. Сліди цих робіт добре видно в зачищений частині проїзду.

Західний, вертикально вирізаний борт проїзду зберігся протягом 6 м на повну висоту

тині, на висоті 2 м від долівки, вирізана буква, дуже подібна до начертання російської букви «А» (рис. 6). Східний борт проїзду був одночасно тильною частиною скелястої основи ве-

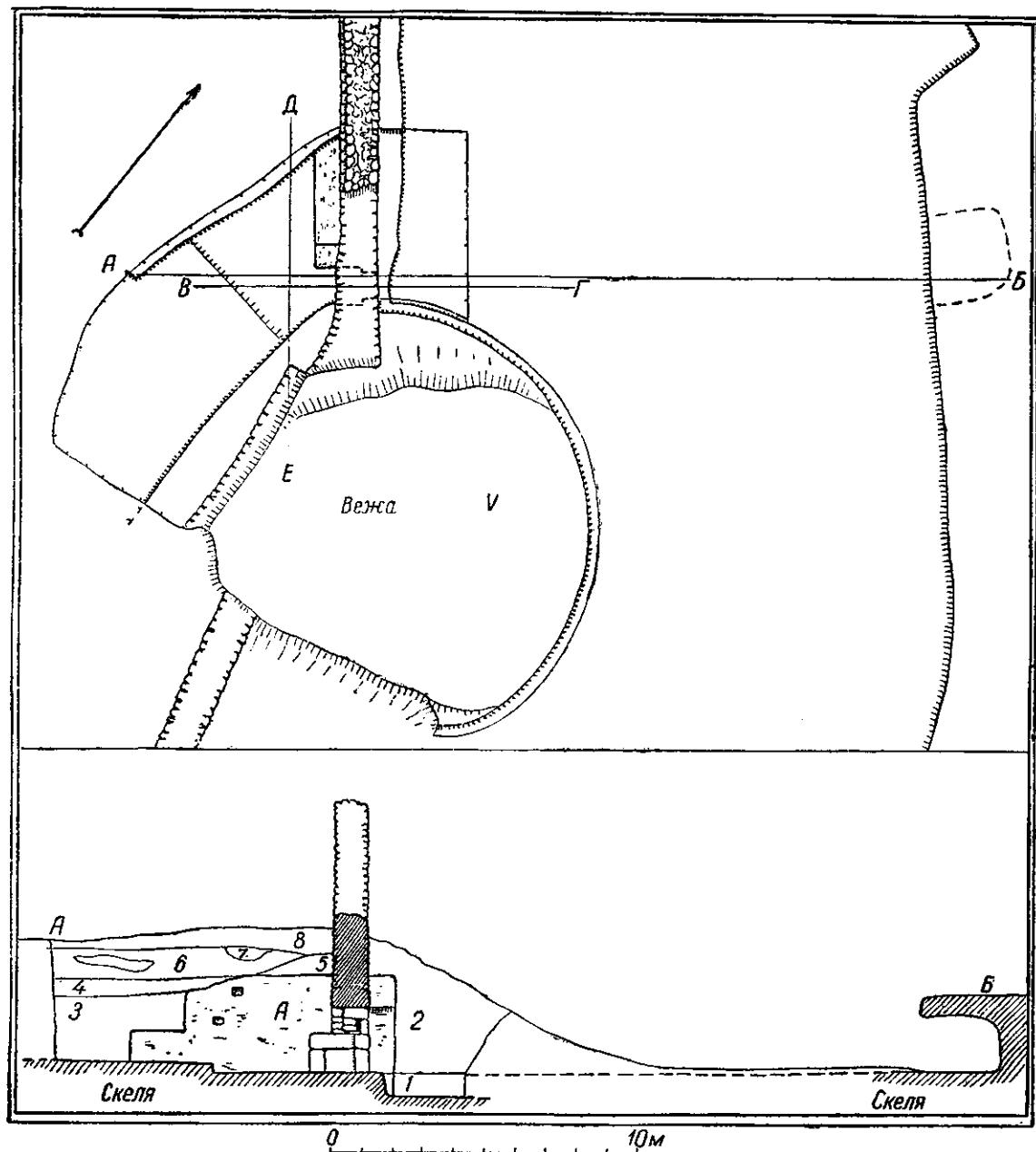

Рис. 4. План та розріз розкопу біля вежі V.

1 — культурний шар сірого кольору; 2 — шар каміння і вапна з піском; 3 — відтески скелі; 4 — культурний шар XIV—XV ст.; 5 — земля із щебенем і відтесками; 6 — культурний шар XVI—XVII ст.; 7 — шар темно-коричневої землі із знахідками XIX—XX ст.; 8 — шар ерот м'якої землі із знахідками XIX—XX ст.; 1 — границя розкопу.

скелі. Далі внаслідок якихось вибірок в скелі утворилися два східці. У відкритій частині проїзду є дві маленькі ниші, а в центральній час-

жі V. Камінь, що перекривав дверці, південним кінцем був виведений у східну половину ніші і закріплений підкладкою з тонких пли-

ток. З цього випливає, що ніша — більш рання споруда, ніж дверці. Під нішею знаходилась невелика віймка в скелі невизначеного призначення і ряд зображенень, вирізаних на поверхні скелі: хрести, «колесо», буква «І», гру-

Рис. 5. Ранній в'їзд в фортецю, висічений в скелі і за кладений в пізні часи.

бе зображення людської фігури (рис. 7). В східному борту проїзду також був зроблений паз для кріплення бруса-болта воріт (рис. 8), а нижче нього — невелике заглиблення, мож-

ливо, гніздо для засува фіртки. Аналогічний паз для бруса-болта⁸ був відкритий в Есі-Кермені. За 5,7 м від фіртки в тому ж борту проїзду знаходилась прямокутна заглибина на 0,15 м; можливо, тут була розпочата вибірка скелі для влаштування пічного приміщення (проходу в нього).

З правого боку від заглибини було вирізано кільцевидне зображення.

Внутрішній бік стіни, що закривала раніший проїзд у фортецю, був такого характеру, як і її зовнішній бік. Нижній ряд кладки був із великих добре витесаних блоків. Такі ж блоки, складені в два ряди, облицювали і північно-західну внутрішню сторону фіртки. В цій кладці помітний доброї збереженості виступ для кріплення дерев'яної фіртки. Нижній ряд блоків вистуває по відношенню до верхньої частини стіни на 0,9 м, що свідчить про те, що товщина старішої стіни була 2,2 м. За внутрішньою стороною цих блоків знаходився великий бут, покладений на глині. Він простежується і над нижніми блоками стіни, досягаючи місцями висоти 3 м, тобто доходячи май-

же до верхнього горизонту скелі, в якій вирізаний проїзд. Зверху на буті лежить каміння стіни, будівництво якої припиняється князем Олексієм.

Засипка, що заповнювала раніший проїзд у фортецю, чітко розділялась на п'ять шарів (рис. 9). Найнижчий шар (V) товщиною 2 м складався з відтесків скелі, викинутих в проїзд з боку вежі V. Шар IV, що лежав над ним, досягав товщини 0,3 м і складався з щебеню і обкатаної річкової гальки. Обидва нижні шари, що не мали ніяких знахідок, були вибрані вздовж тильної сторони вежі V на ширину не менше 1 м, мабуть, під час спорудження проходу до фіртки; при цьому біля фіртки шар відтесків був вибраний до скелі. Дно проходу поступово підвищувалось на півден, де глибина його від верхньої частини східного борту проїзду становила лише 0,4 м. Наступний шар (III), що складається з перемішаного щебеню, річкової гальки і відтесків, розпочинався на віддалі 1,25 м від східного борту проїзду і поступово потовщувався, досягаючи біля західного краю розкопу 1,5 м товщини. Цей шар,

Рис. 6. Буква «А», висічена в стінці раннього проїзду в фортецю.

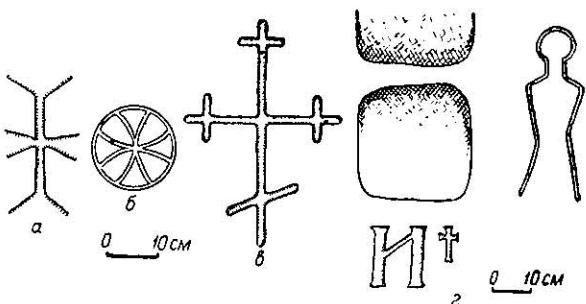

Рис. 7. Зображення, висічені в стінках раннього проїзду в фортецю.

очевидно, виник в той час, коли в двох нижніх шарах був викопаний прохід до фіртки. Знахідок в ньому також не було. Шар II являв собою дуже просту темно-коричневу землю, майже без каміння, зрідка в ній траплялись уламки посуду пізніх часів (XIX ст.). Шар I (верхній) залягав у проході, зробленому в перших двох шарах, і перекривав останні шари. Він складався із сірої землі, насиченої сміттям і камінням (особливо багато каміння було в проході до східного борту), серед яких в незначній кількості траплялись уламки різночасового середньовічного посуду.

Із знахідок першого шару, які можна віднести до ранніх, заслуговує на увагу одноручний глек (розвитий) з червоної глини із зливом біля вінець в формі трилисника. На плоскій ручці і плечиках нанесений за допомогою білої глини сітчастий рисунок, на шийці про-

⁸ Н. И. Репников, Остатки укреплений Эски-Кермена, стор. 193. Аналогічний запор існував і у воротах ранньої оборонної стіни Чуфут-Кале.

креслені дві хвилясті смуги. Трапились уламки червоноглиняних амфор, глеків і піфосів, а також різного типу червоноглиняного посуду, іноді з світло-жовтою поливою, уламок борту мармурової ступи із закругленими виступами по краях.

Рис. 8. Паз для запору ранніх воріт фортеці.

Особливо відзначимо розбите блюдо із світлої глини з відігнутим краєм, покрите поливою. На внутрішній його поверхні на білому фоні зображене п'ять великих квіток; кожна квітка обнесена коричневою рослинною гірляндою, яка, в свою чергу, обнесена коричневою лінією у формі цибулі. В центрі блюда — коричнева пальметка. На відігнутому краї блюда зображені коричневі завитки, окреслені синім ободком. Із зовнішнього боку блюдо покрито зеленою з темними плямами поливою. Діаметр 31 см, висота 4,7 см (рис. 10).

Можна намітити такі етапи будівництва фортифікаційної стіни на даній ділянці. Вирізані в скелі проїзд і рів, що йдуть від вежі I до вежі V, є найбільш ранніми серед відкритих на цей час елементів фортеці. Дата їх може бути визначена, за аналогією з воротами Ескі-Кермена і Мангупа, раннім середньовіччям — VI ст. н. е. В майбутньому проїзд був закладений. Каміння для закладки проїзду виламували прямо тут, перед воротами і в самому проїзді. Виходячи з розмірів і обробітку блоків, це відбулося також в ранньосередньовічний

час. Після закладки воріт стіною проїзд засипали відтесками, скинутими туди з боку вежі V. Але відтесків для зірвання проїзду не вистачило і як засипка були використані щебінь і річкова галька. Пізніше, очевидно, ще до будівництва князем Олексієм (1427 р.), на місці

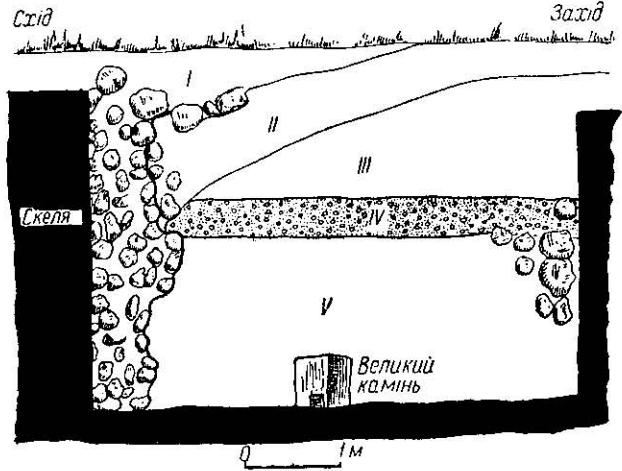

Рис. 9. Розріз через шари з тилового боку ранніх воріт.
I — сіра м'яка земля; II — темно-коричнева м'яка земля;
III — земля із щебенем і відтесками; IV — щебінь; V — відтески.

проїзду були зроблені фіртка і прохід до неї. Для цього необхідно було прокопати два нижніх шари засипки проїзду і викинути частину її на захід. Цей викид і утворив третій знизу шар з перемішаних відтесків гальки і щебеню з землею. Фіртка була облицьована із заходу добрим тесаним камінням. Згодом фіртку знову ліквідували і прохід до неї закопали або ж фортеця була залишена і прохід занесло землею (шар II). Цей шар з проходу був знову викинутий в західну сторону, очевидно, під час капітального ремонту фортеці в 1427 р. Тоді ж на бутовій частині старої стіни, що перегороджувала проїзд, будується стіна, яку можна бачити і зараз.

Таким чином, невеликі розкопки, проведені в Каламіті-Інкермані в 1950 р., внесли значні корективи в розуміння загального плану ранньосередньовічної фортеці і уточнили час її заснування. Замість висунутої А. Л. Бертьє-Делагардом дати будівництва фортеці 1427 р. ми датуємо її VI ст. н. е.⁹ На вивченій ділянці стіни вдалося простежити п'ять будівельних періодів, а не два, як твердив А. Л. Бертьє-Делагард: 1) створення фортеці, влаштування проїзду, воріт, рову; тоді ж намітилась і основ-

⁹ Про передатування фортеці Каламіта див. також нашу статтю в збірнику «Істория и археология средневекового Крыма», М., 1958.

на лінія оборонних споруд (за лінією рову), і визначилась територія фортеці; 2) влаштування проїзду і перенесення воріт в інше місце; 3) влаштування фіртки в бік проїзду; 4) будівництво 1427 р. і 5) ремонт фортеці турками.

з'єднувалиа вежу з фортецею. Але цього не було зроблено (рис. 11). Для чого було вибирати скелю, а потім частину вежі і всю сполучну стіну будувати в рові заново? Вже один цей факт дозволяє сумніватись в правильності по-

Рис. 10. Уламок блюда із V шару розкопу з тилового боку ранніх воріт.

Запропоноване нове датування рову показує, що дарма А. Л. Бертьє-Делагард захоплювався турецькими інженерами. Вони тільки пристосували фортецю до вимог оборони із застосуванням вогнепальної зброї. Рів був зроблений не турками, а задовго до них, причому він швидше відігравав роль проїзду до фортеці, де біля вежі I проходила дорога, що вела в неї¹⁰. Ворог, що потрапляв у проїзд, ідучи до первинних воріт, був звернутий до захисників фортеці правим боком, не захищеним щитом. Про те що рів (в усякому разі від вежі I до вежі V) створений не турками, говорить ще одна характерна деталь.

Якби рів робили турки, вони залишили б скелю для всієї основи вежі IV і стіни, що

ложенні А. Л. Бертьє-Делагарда про етапи будівництва фортеці Каламіта. Що стосується рову на ділянці між вежами V і VI, то можна погодитись з А. Л. Бертьє-Делагардом, що він був споруджений турками (остаточно, звичайно, це можуть підтвердити тільки розкопки). Рів тут викопаний значно ширшим; в зовнішній його стінці зроблені невеликі печерки, які, можливо, служили сховищем для захисників, що охороняли гласис, спорудження якого, безумовно, зв'язано вже із застосуванням вогнепальної зброї.

На території фортеці є також і деякі сліди більш давніх фортифікаційних споруд, ніж стіни і вежі 1427 р. Так, з тилового боку вежі I, з-під зруйнованої стіни 1427 р. виходить кладка з великих блоків. Такі ж блоки є і на південному краю оборони, біля самого обриву. Вздовж південного обриву, на самому краю фортеці, місцями добре помітні вирізки в скелі, аналогічні «постелям» оборонних стін Ескі-

¹⁰ Якби рів будували як оборонну споруду, його обов'язково заглибили б біля вежі I, але в цьому місці він не заглиблений.

Керменського городища¹¹. Як і на Есکі-Керменському городищі, ці «постелі» перерізані входами і спусками в більш пізні штучні печери.

Напис на камені, знайденому в Інкермані, говорить про те, що князь Олексій перебудував не тільки фортецю, а й храм, який, очевидно, знаходився в фортеці: «Довершен храм сей с благословленной краснотью, которую ныне видите, во дни господина Алексея владетеля города Феодоро и приморского берега и Ктитора святых, всеславно, благочестивых великих государей и равноапостольских Константина и Елены, месяца октября, индикта 6-го, лета 6936»¹² (тобто 1427 р. н. е.). А. Л. Бертьє-Делагард вважав, що будівництво храму, яке згадується в написі Олексія, повинно бути віднесено до одного з печерних храмів, «імовірніше до найбільшого»¹³. На підставі фактичного матеріалу можна внести поправку в це твердження. Наземний тринефний базилікальний храм в Каламіті на території між фортифікаційними стінами був розкопаний Н. І. Репниковим і В. П. Бабенчиковим в 1953 р. в південно-західному кутку фортеці.

Хоча відповіді на багато ще не уточнених і навіть не піднятих питань з історії фортеці криються в її руїнах, але абсолютно очевидно, що час її виникнення як фортеці відноситься не до XV, а до VI ст. н. е. Каламіта входила до групи так званих «печерних міст» Криму разом з Есکі-Керменом, Мангупом, Сюренським укріплінням, Киз-Керменом і Чуфут-Кале. При цьому необхідно відмітити, що за своїми розмірами вона не могла бути містом. В ній немає місця для міських кварталів, великих громадських будівель, ринків, ремісничих майстерень, які могли вміщуватися на таких городищах, як Есکі-Кермен, Мангуп, Киз-Кермен і Чуфут-Кале. За своїми розмірами і влаштуванням Каламіта скоріше може бути порівняна з невеликими фортецями-замками — Сюренським укріплінням і Тепе-Керменом.

Каламіта XIV—XV ст. стає опорним прибережним пунктом Мангупського (Феодорійського) князівства і, очевидно, захистом єдиного порту цього князівства, розташованого в глибині сучасного севастопольського рейду. Каламіта показана біля гирла р. Чорної на цілому ряді компасних карт Чорного моря

¹¹ Н. И. Репников, Остатки укреплений Эски-Кермена, ИГАИМК, т. XII, в. 1—8, стор. 182 і далі, рис. 54.

¹² П. Кеппен, Крымский сборник, СПб., 1837, стор. 219.

¹³ А. Л. Бертьє-Делагард, Остатки древних сооружений..., примітка до стор. 212. Як припускає А. Л. Бертьє-Делагард, камінь з написом містився на вежі, що стояла над дорогою.

XIV—XV ст.¹⁴, а також на багатьох пізніших картах. Частину Чорного моря між Севастополем і Євпаторією називали Каламітською затокою¹⁵. Про фортецю Каламіту та її порт свідчить мандрівник Барбаро¹⁶; про неї згадує священик Яків, який відвідав Інкерман в XVII ст. в складі російського посольства до кримського хана¹⁷.

Великого значення набуває фортеця після захоплення генуезцями всіх основних портів

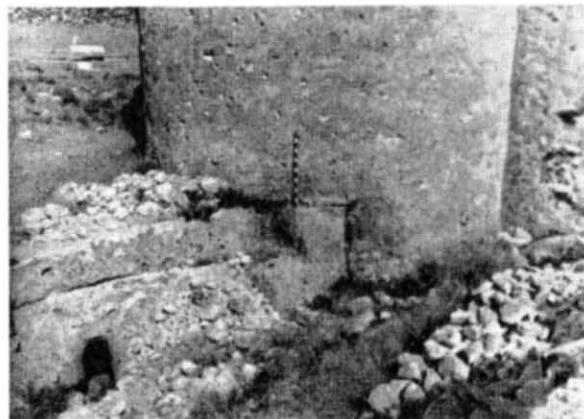

Рис. 11. Фортеця Каламіта. Основа вежі IV.

на південному узбережжі Криму і загибелі Херсонеса. Очевидно, в цих умовах володар гірського феодального князівства Олексій звертає увагу на Каламіту як на базу для своєї заморської торгівлі. Для захисту порту від генуезців і була відновлена стара фортеця, що занепала. Про це свідчить наведений вище напис 1427 р.

Спираючись на Каламіту, Олексій в 1433 р. підтримав повстання місцевого населення в Чембало (Балаклаві), вигнав звідти генуезців і цілий рік володів ним і портом. Останні змушені були організувати цілу воєнну експедицію, щоб відновити свою владу в Чембало¹⁸.

За свідченням джерел, правителі і купці князівства Феодоро не цуралисісь ніяких торгових операцій, аби тільки вони давали прибу-

¹⁴ П. А. Незнамов, Порталаны Алупкинского музея, Ялта, 1930, карты; А. Л. Бертьє-Делагард, Каламита и Феодоро, стор. 7.

¹⁵ П. Кеппен, Крымский сборник, див. карти в додатку.

¹⁶ А. Л. Бертьє-Делагард, Остатки древних сооружений..., стор. 195, виноски 1, 2.

¹⁷ Сказание священника Иакова, ЗООИД, т. II, Одесса, 1848, стор. 688.

¹⁸ П. Кеппен, Крымский сборник, стор. 215—216 і примітка на стор. 314; А. Л. Бертьє-Делагард, Каламита и Феодоро, стор. 7; Л. П. Колли, Хаджи-Гирей, ИТУАК, № 50, Симферополь, 1913, стор. 117—119.

ток. Відомо, що через Каламіту за море йшли не тільки продукти сільського господарства і різноманітна сировина із гірського і степового Криму, а й раби, яких захоплювали татари під час своїх грабіжницьких походів на Україну, російські землі і сусідні з ними держави. Про це говориться в листі консула Кафи італійця Кабелла до магнатів Генуї в 1474 р.: «В минулому червні (1474 р.) хан (Менглі-Гірей) послав свого брата Хайдара в набіг... Набіг проводився в частинах Польщі, з якої виведено багато худоби, і, що гірше за все, з Росії і Польщі від 18000 до 20000 душ, серед яких, говорять, багато хлопчиків, яких залишать рабами... Я боюсь, що добра частина цих юнаків вже розпродана, тому що деякі турки, які приїхали продавати товар, віддали його дешево, щоб зібрати побільше грошей і купити рабів. Вони посадили їх на судна в порту Каламіта...»¹⁹.

Через мілководдя гирла р. Чорної Каламіта не могла бути безпосередньо портом — місцем стоянки і вивантаження морських суден. Порт, очевидно, був недалеко від гирла, на південній стороні севастопольського рейду, десять між сучасною залізничною станцією Інкерман і Кілен-бутою, біля якої, на думку А. Л. Бертьє-Делагарда, в давнину знаходилось поселення під назвою Авліта²⁰. Тут берегові скелі відступають від води і залишають значну смугу для причалу суден, вивантаження товарів і проїзджої дороги. Порт з'єднувався з фортецею дорогою, яка спочатку йшла по лівому березі р. Чорної, а потім, напроти фортеці, повертала до неї і через міст і насипну дамбу, що була побудована на болотистій ділянці Інкерманської долини, переходила на правий берег. До Каламіти, як зазначалось вище, сходились і дороги, які з'єднували її з глибинними районами гірського і степового Криму. Паллас, який відвідав Крим в кінці XVIII ст., ще бачив залишки цієї дороги. Він писав: «Звідси (від фортеці), косо через долину, якою протікає ріка (р. Чорна.— Е. В.) і яка в ширину має близько 30 сажнів, пролягає широка, дуже зруйнована мостова і знаходиться дуже пошкоджений міст з трьома арками або з 4-ма, якщо рахувати і ту, що була наведена через боковий струмок, але вже зрушилась. Як дорога, так і міст, очевидно, дуже старі»²¹.

Порт, розташований на березі в районі севастопольського рейду, був захищений фор-

тецею, яка стояла від нього на віддалі до 2 км. Тримати товари далеко від фортеці було небезпечно. Через це виникла необхідність пересунути склади і ринок біжче до фортеці, під її захист. Цим місцем, очевидно, і була слобода фортеці, розташована на плато Монастирської скелі, на північ і північний схід від фортеці.

Слобода фортеці

На карті російського штурмана Батуріна, яка була знята в 1773 р., поруч з руїнами фортеці показане маленьке напівзруйноване селище, що складалося лише з восьми невеликих неправильних кварталів, які вміщують близько півсотні будиночків. В селищі показана велика мечеть, що свідчить про його минуле значення. У 80-х роках XIX ст. Бертьє-Делагард бачив біля розвалів цієї мечеті незначні залишки житлових споруд і видовбану в скелі цистерну розмірами $3 \times 1,8 \times 1,1$ м, добре відштукатурену розчином вапна і товченої цегли. Поблизу цього місця, в маленькій ложбині, знаходилось кілька неглибоких колодязів, в яких за його часу ще була вода²².

Огляд цієї місцевості в 1948 р. показав наявність тут залишків стародавнього поселення. На площині 200×200 м у великій кількості траплялись уламки середньовічної кераміки. Слідів споруд на поверхні вже не було, за винятком залишків якихось дуже пізніх будов в південно-східній частині поселення²³. В 1949 р. на віддалі 300 м на схід від фортеці були відкриті залишки господарського водопроводу, що йде з гір в напрямку слободи, який був досліджений в 1950 р. На протязі 5 м було розчищено 10 повних колін гончарних труб, виготовлених з червоної добре випаленої глини. Водопровід проходить на глибині 1 м від сучасного рівня землі в глинистому материкові. Труби знаходяться в канаві шириною 0,4 м; для стійкості труб між ними і стінками канави були покладені невеликі камені. Труби закріплювались між собою вапняним розчином.

В результаті археологічних розкопок, проведених на території слободи Інкерманською експедицією в 1950 р., вдалося визначити її розміри і межі. Сім закладених траншей дозволили встановити північну і південну межі слободи (рис. 1). Східна її межа досить відразу визначалась геологічними шурфами 1940 р., західна — рельєфом місцевості (обри-

¹⁹ Л. Колли, Падение Кафы, ИТУАК, № 55, Симферополь, стор. 149—150.

²⁰ А. Л. Бертьє-Делагард, Остатки древних сооружений..., стор. 194—195.

²² А. Л. Бертьє-Делагард, Остатки древних сооружений..., стор. 201—204.

²³ Можливо, це залишки павільйону, побудованого Потьомкіним до приїзду Катерини II.

вом і крутими схилами р. Чорної). Розкопки показали, що загальна площа слободи становить 2,5—3 га і що остання не примикала безпосередньо до фортеці, а стояла від неї на віддалі 150 м, що цілком відповідало ви-

ного часу²⁴ на слободі є яма № 10. Це велика прямокутна в плані яма, витягнута із сходу на захід, з крутими стінками. Глибина від рівня материка 2,4 м. Розміри дна — 2×1,9 м. Північна її частина перекрита розвалом спо-

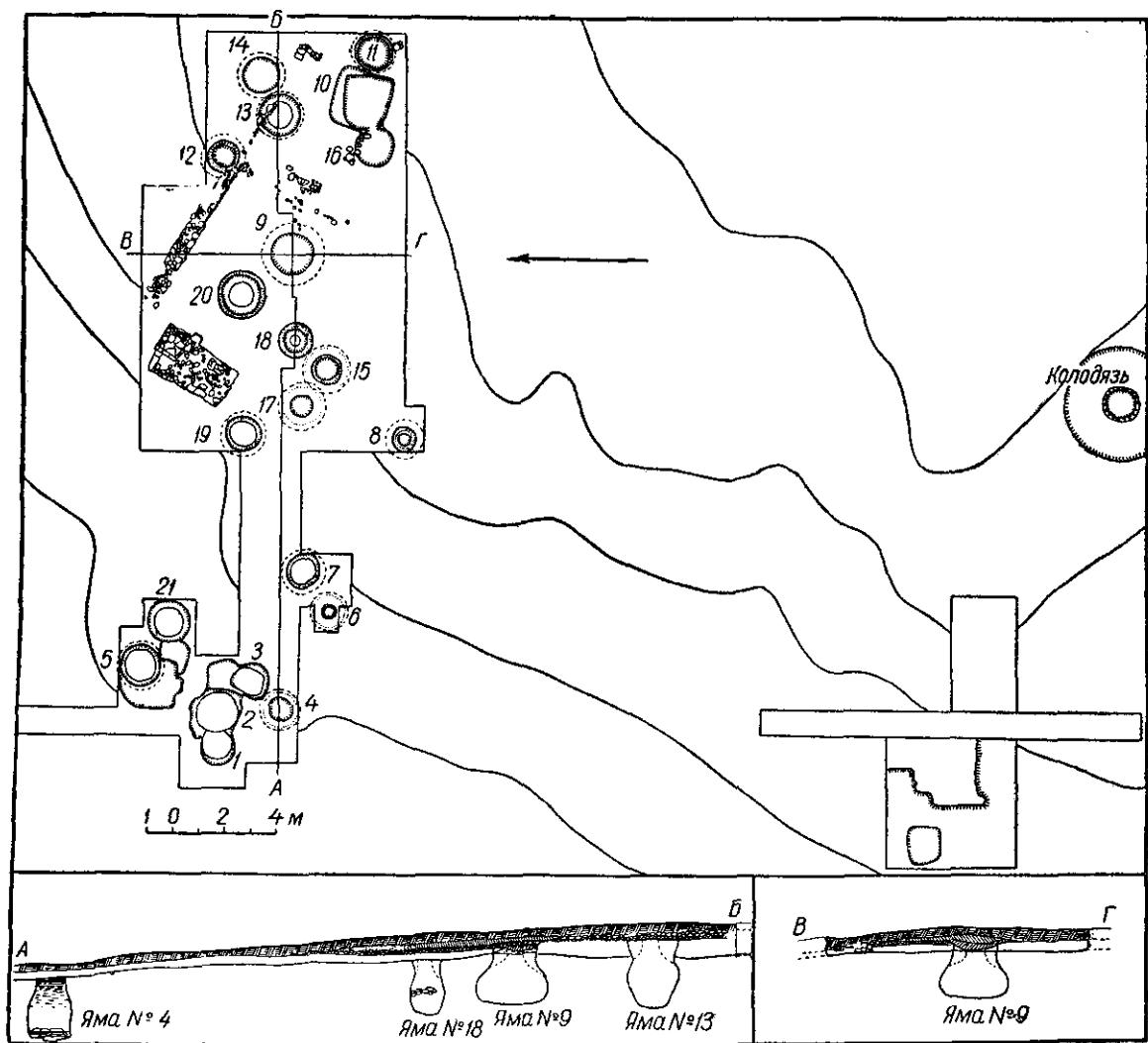

Рис. 12. План і розрізи розкопів на території слободи фортеці.

могам військової справи — перед фортецею обов'язково зберігався вільний від забудови простір.

Розкопками 1950 р. на слободі виявлено велику кількість зернових ям, а також залишки дворів з будівлями (рис. 12). На розкопі площею 201 м², що був закладений на місці траншеї V, було розчищено 21 господарську яму, які нижніми частинами входили в материкову глину.

Найбільш ранньою спорудою середньовіч-

руди пізнього періоду життя слободи. В заповненні ями трапились уламки червоноглинняного посуду (понад 200), полів'янного посуду зеленого і жовтого кольору, фаянсового посуду, зокрема тарілки і блюда, оздоблені синім, червоним і зеленим рослинним узором на білому фоні, цегли і покрівельної черепиці, залізні дуже окислені вироби, кістки домашніх тва-

²⁴ На території слободи відкрита господарська яма ранньотаврського часу і окремі уламки посуду цього ж періоду. Матеріали публікуватимуться окремо.

рин, птиці, луска риби, шкаралупа яєць. Через те що яма № 10 була пошкоджена ямами № 11 і 16 середнього періоду життя слободи, можна зробити висновок, що вона відноситься до найстаріших споруд поселення. Ця яма від-

Рис. 13. Слобода фортеці. Уламки фаянсової посудини із зображенням лелек з господарської ями № 2.

різняється формою від інших господарських ям. Можливо, що в ранній період життя слободи вона використовувалась як підвал житлового приміщення, сліди якого до нас не дійшли. Яма може бути віднесена до XIV—початку XV ст.

До другого середньовічного етапу можуть бути віднесені ряд господарських ям (№ 3—9, 11—13, 16—20) і одна вигрібна яма (№ 2). В цей час на розкопаній ділянці знаходився великий двір, на якому були зерносховища — зернові ями. В плані ями були круглі, в розрізі — бочковидні або грушовидні. Найбільший діаметр (в середній частині) доходить до 1,3—1,75 м, глибина від рівня старої поверхні — 1,7—2,7 м. Іноді ями зверху були перекриті плоскими каменями — кришками. Бочковидні в розрізі ями нагадують великі глиняні посудини — піфоси — з плоским дном. Господарська яма подібного типу — найстаріше зерносховище на території Криму. Такого типу зернові ями відомі в Неаполі Скіфському,

Ескі-Кермені і багатьох інших середньовічних городищах і селищах. Прототипом цих ям є ями таврських поселень. Разом з тим нерідко залишенні господарські ями в більш пізній період існування поселення використовувались для відкідів і мусону або як вигрібні ями. В заповненні багатьох ям (за винятком кількох порожніх) виявлено зола, вугольки, кістки тварин, луска риби, яєчна шкаралупа і вироби або уламки виробів, які можуть бути датовані XV—XVII ст. Це — уламки червонолакового посуду, полив'яного, інколи додатково прикрашеного підглазурною фарбою, фаянсового посуду (тарілка, прикрашена по білому фону синіми фігурами чорногузів, рис. 13)²⁵, глиняні трубки для курива, гири, уламки полив'яних підсвічників, черепиці з покрівлі «татарського» типу, залізні, бронзові і кістяні вироби (наприклад, флейта) та інші знахідки. В ямі № 2 під верхнім шаром щільної жовтуватої землі виявлені кістяк чоловіка, що лежав на спині, в нахиленому положенні, немов на осипі ями, головою на схід, з розкинутими руками і неприродно зігнуту правою рукою і витягнутою лівою ногою. Кістяк не був похованням, найімовірніше він потрапив у яму під час ворожої навали на поселення. Під кістяком в землі були знайдені: маленький уламок червоноглиняної посудини і уламок плоскої дахової черепиці, які датуються часом не пізніше XV ст.

Аналогічні ями існували і в інших частинах поселення. В транші № 3 1950 р. біля північної межі слободи виявлено майже кругла в плані яма воронкоподібної форми діаметром 1,8×2 м і глибиною від її верхнього краю 0,48 м. В зольній засипці ями зустрічались тонкі прошарки червонуватої випаленої глини. Серед золи знайдені уламки червоноглиняної посудини, уламок полив'яної посудини світло-зеленого кольору, 90 кісток дрібних домашніх тварин, стулки мідії і устриць.

Ще одна яма була виявлена в геологічному шурфі, що прокопаний у східній частині слободи в 1940 р.²⁶ Яма мала в розрізі бочковидну форму. Верхня частина її була частково пошкоджена. Глибина ями 1,75 м, діаметр боків — 1,83 м, діаметр дна — 1,35 м, діаметр шийки — 0,82 м. Беручи до уваги полив'яну кераміку, що знайдена в засипці ями, остання може бути датована XV—XVI ст.

Розкопками 1950 р. на території слободи були відкриті залишки дворів і будівель, зв'язаних з найбільш пізнім періодом її існування.

²⁵ Цей мотив дуже нагадує сюжет на китайському посуді середини XVI ст.

²⁶ В шурфі була виявлено ще одна яма таврського часу.

Господарські ями, виявлені на розкопі на місці траншеї V, були перекриті у верхньому горизонті залишками двору із будівлею пізнього періоду життя слободи. Будівля була прямокутної в плані форми, витягнута з північного заходу на південний схід, розмірами $4,5 \times 11$ м. В будівлі була одна (північно-східна) кам'яна стіна, викладена на глині з необробленого каменю. Товщина стіни 0,6 м. Інші стіни, треба думати, були дерев'яними або плетеними і обмазані глиною. Долівка була викладена дрібним камінням і місцями плоскими кам'яними плитами. За аналогією з багатьма сільськими і міськими будинками Криму XIII—XVIII ст. можна вважати, що будинок міг бути двоповерховим, з житловим верхнім поверхом. Цей тип будинку, хоч і називається «татарським», у вихідних своєї конструкції нічого татарського не має. До приходу татаро-монголів на півострів такі будинки будувались в містах Криму (наприклад, на городищі Ескі-Кермен). Єдина кам'яна стінка будинку, очевидно, була глухою і служила для захисту від північно-східних вітрів. На захід від будинку розташувався двір, викладений дрібним камінням.

На віддалі 1 м від північно-західної стіни будинку виявлені залишки великої дворової печі розмірами $1,75 \times 3,2$ м. Зберігся фундамент печі, викладений із каменю на глині. Корпус печі займає приблизно $\frac{2}{3}$ всієї площини фундаменту. В північно-східній частині печі був спеціальний пристрій для приготування шашлику (прямокутний кам'яний ящик, складений з великих вапнякових каменів; внутрішні розміри — $0,8 \times 0,8$ м, в нахилених стінках його зроблені неглибокі пази для кріплення вертелів).

З пізнішим будинком, розкритим в розкопі біля траншеї № 5, очевидно, були зв'язані нововикопані ями № 14, 15 (зернові) і № 1, 21 (вигрібні). Ями № 2, 3, 14, 17, споруджені раніше, використовувались в пізній період як місця для викиду сміття.

В траншеї № 6 на глибині 0,25—0,3 м була розчищена дворова викладка з дрібного каміння. На горизонті викладки знайдені: бочковидне глиняне грузило, кістяна пряжка, уламок точильного бруска і шматок залізного шлаку. На захід від викладки на глибині 0,15—0,2 м розчищені залишки зруйнованої глинобитної долівки, спорудженої на шарі дрібного каміння. На долівці місцями були невеликі плями золи, а в західній її частині виявлена яма прямокутна в плані, з дуже закругленими кутами, глиною від горизонту долівки 1,25 м. Плоске дно ями поступово переходило у вертикальні стінки, які від рівня долівки продовжув-

вались вгору складкою з невеликих, покладених в один ряд необтесаних каменів. На підставі керамічних залишків, знайдених в ямі і на горизонті викладки долівки, останні можуть бути датовані кінцем XV—XVII ст.

На схід від південного кінця траншеї № 6 знаходився залишений колодязь, на глибині 1,5 м викладений камінням, а нижче — вирізаний в скелі. Діаметр його вгорі 1,2 м. Сучасна глибина від поверхні землі близько 7 м. Нижче цього рівня він завалений камінням. Слід вважати, що колодязь відносився до житлового комплексу, частково відкритого в траншеї № 6.

В траншеї № 4 на глибині 0,25—0,45 м відкриті залишки стіни, викладеної з невеликих необтесаних каменів на глині. Ширина її 0,95 м. Збереглись два ряди кладки на висоту до 0,2 м. В західному напрямку стіна продовжувалась лише на 2 м, очевидно, вона була розібрана. В східному напрямку через 2,05 м стіна повертала на північ, але і тут була дуже зруйнована вибраним камінням. З південного боку до стіни примикала друга стіна подібної кладки шириною 0,75 м. Ця стіна простежена на 1,9 м, а далі виявилась розібраною. Обидві стіни були у верхньому шарі і пов'язані з пізнім періодом існування слободи.

Приурочуючи окремі етапи руйнування і відновлення поселення до відомих нам історичних подій, зв'язаних з фортецею Каламіта, можна намітити кілька періодів життя поселення. Так, перший розгром середньовічної слободи, очевидно, стався в результаті боротьби Феодорійського князівства з генуезцями на початку XV ст. Відомо, що в 1433 р. феодорити захопили у генуезців Чембало, але останні в 1434 р. відвоювали його і спалили при цьому Каламіту, яка, між іншим, скоро знову була відновлена²⁷. Очевидно, така доля спіткала і слободу біля Каламіти. Виходячи з цього, виявлений матеріал XIV — початку XV ст. (яма № 10) може бути пов'язаний з першим періодом життя середньовічної слободи.

Вдруге Каламіта та її слобода зазнали зруйнування під час турецької інтервенції 1475 р. 1433—1475 рр. можна пов'язати з другим, середнім періодом в житті слободи. До цього періоду відноситься двір із зерновими ямами в розкопі біля траншеї № 5. Велика кількість зернових ям показує, що в слободі в середині XV ст. скупчувалось дуже багато товарного зерна. Цей хліб надходив в порт Каламіту з тірських долин Криму. Крім торгівлі зерном, населення слободи займалось рибаль-

²⁷ А. Л. Бертьє-Делагард, Каламита и Феодоро, стор. 7.

ством і рибою торгівлею, про що свідчать знахідки глиняних грузил для рибацьких сітей, значна кількість рибних кісток і луски. Велика кількість кісток домашніх тварин (корови і вівці) свідчить про досить розвинуте пастуше скотарство навколо фортеці Каламіта і перш за все в гірських районах південно-західного Криму; продукти скотарства, як і землеробства, були предметами вивозу з порту князівства Феодоро. Численні знахідки шкаралупи курячих яєць свідчать про розведення птиці.

В результаті інтервенції 1475 р. порт і слобода були знищені, а у фортеці засів турецький гарнізон. Сліди розгрому і пожеж ми знаходимо в багатьох зернових ямах, що відносяться до XV ст. Особливо яскраво це видно на прикладі нижнього шару господарської ями № 2, де знайдений кістяк одного з мешканців слободи, труп якого під час розорення поселення турками, очевидно, був кинутий в яму, а потім засипаний сміттям. Більшість зернових ям була пограбована і залишилась відкритими. Деякі старі ями (№ 6, 8) були забуті і збереглись закриті кам'яними плитами. Це свідчить про те, що час між загибеллю слободи в 1475 р. та її наступним відновленням був значним. Початок останнього будівельного періоду може бути визначений на підставі характеру фаянсового посуду, це — XVI або початок XVII ст. В цей час тут виникає невелике селище, сліди якого поруч з руїнами фортеці бачив і наніс на план у XVIII ст. штурман Батурін.

Могильник

В 1948 р. під час огляду території за 0,5 км на схід від фортеці Каламіта, в обрізі одного з окопів періоду Великої Вітчизняної війни були виявлені дві підбійні могили (№ 1, 2). Під час роботи Інкерманської археологічної експедиції в 1950 р. було встановлено, що на північ від слободи знаходитьться значний могильник, який відноситься до останньої. Проведеними в цьому році розкопками на площі 300 м² було відкрито 81 поховання.

Основним типом похованальних споруд є підбійна могила. Прості ґрунтові могили — ями становлять лише 8% загальної кількості відкритих поховань (6 могил). Всі могили (підбійні і ямні) однієї орієнтації (із заходу на схід). Підбої, як правило, зроблені в південних стінках могильних ям. Глибина могил коливається від 1 до 1,3 м. Підбій, що дорівнює довжині могильної ями, неглибокий (ширина 0,5—0,6 м); в більшості випадків дно його робилось на одному рівні з дном могильної ями. Виняток становлять 8 могил, в яких дно підбою де-

шо поглиблено в порівнянні з дном могильної ями. Під час спорудження підбою не враховувалась слабкість ґрунту, тому майже всі стелі підбоїв обвалились. Це свідчить про те, що під час влаштування могил не передбачалось в майбутньому їх відкривати для повторних поховань. Поодинокі випадки повторного використання могил, очевидно, явище не навмисне: починаючи робити нову могилу, не знали, що в цьому місці вже є поховання.

У всіх підбійних могилах підбій закладався розколотими дубовими або сосновими балками. Балки закладів ставились не вертикально, а упиралися нижніми кінцями в нижню частину протилежної підбою (північної) стіни. Тільки в могилі № 28 заклад зроблений інакше: на краю могили поставлені дві балки, а до них прибиті дошки. Спільність основних елементів похованальної архітектури об'єднує розкопані могили в комплекс з єдиною традицією, що вироблялась протягом багатьох віків.

За обрядом поховання розкопані могили розділяються на дві групи, які, очевидно, відносяться до різних хронологічних періодів. Більш ранніми є могили з похованнями в трунах, більш пізніми — могили з кістяками без трун. Це видно з того, що ряд могил без трун руйнували могили з похованнями в труні. Оскільки слобода середньовічної фортеці Каламіта, як зазначалось вище, мала три будівельних періоди (з XIV ст. до 1434 р., з 1434 р. до 1475 р. і з 1475 р. до XVIII ст.), то, очевидно, до перших двох періодів можна віднести могили з похованнями в трунах, до останнього — поховання без трун.

Поховання в трунах із залишками в них нижніх частин надмогильних дерев'яних хрестів і кістяками, орієнтованими головою на захід, є, слід думати, християнськими похованнями. Поховання без трун із повернутими на південь черепами являють собою, мабуть, поховання, здійснені за мусульманським звичаєм.

Наявність двох різних обрядів поховання в могильнику ми не наважуємося пояснювати появою етнічно нового населення в слобідці. Очевидно, старе християнське населення слободи в умовах турецької окупації (з 1475 р.) змушене було перейти в мусульманство.

* * *

Археологічні роботи Інкерманської експедиції 1948, 1950 і 1952 рр., що проводились на Інкерманському і Чорноріченському могильниках, могильнику на західних схилах висоти «Сахарна голівка», поселенні на схилах Загайтанської скелі і біля середньовічної фортеці Каламіта дають матеріали для розуміння

окремих етапів історії південно-західного Криму протягом довгого часу.

Названі три могильники, судячи по виявленіх на них типах поховань споруд, належали пізньоскіфському населенню із домішкою сарматського та інших елементів. Появу цього населення в Інкерманській долині можна віднести на підставі датування інвентаря поховань до перших століть н. е. і частково пов'язати з нападом на півострів готів, а пізніше гунів, які відтиснули місцеве населення передгірських і північних схилів другої гряди гір цієї частини півострова в гірські долини, в тому числі і в Інкерманську. Це нове населення підкорило в долині давнє місцеве таврське населення, що виявилося в переважанні поховань в підбійних могилах і склепах над ямними могилами із скороченими кістяками.

Велика кількість речей в похованнях, зокрема посуду херсонеського типу, свідчить про те, що жителі цього району перебували під великим впливом культури Херсонеса — велико-го в той час ремісничо-торгового центру Пів-нічного Причорномор'я.

Матеріали могильників свідчать про існування в суспільстві, що залишило їх, різних за своїм соціальним становищем груп населення. Інкерманський могильник з інвентарем, багатим озброєнням, з переважаючими чоловічими похованнями, без сумніву, належав озброєній військовій групі населення долини—дружинникам та їх слугам. Можливо, що в районі Чорноріченського могильника, в якому переважали жіночі і дитячі поховання, жили сім'ї тих воїнів-дружинників, які перебували безпосередньо в районі Інкермана. В Чорноріченському могильнику трапились багаті поховання, що, очевидно, належали представникам суспільної верхівки або їх сім'ям, і прості безінвентарні поховання бідного прошарку населення. Не можна не звернути уваги на топографічне розташування могильників, про які йде мова. Так, Інкерманський могильник, могильник дружинного типу, розташований в північній частині долини, близьче до степу, біля дороги, яка йшла із степу до Херсонеса, в районі, де напад степовиків був найбільш імовірним. Багатий інвентарем Чорноріченський могильник захований в глибині долини. Дуже імовірно, що обидва могильники належали єдиній групі населення, що прийшла із-за гір. Ранні поховання могильника біля висоти «Сахарна голівка», розташованого між двома вищезгаданими могильниками, в центрі родючої долини, мали багато спільногого з останніми в типах поховань та інвентаря. Але похованальні

споруди могильника біля «Сахарної голівки» скромніші і інвентар їх бідніший. Населення, що залишило цей могильник, належало до малозаможного прошарку суспільства.

Дальший хід історії, нам здається, йшов так. У V ст. н. е. Інкерманський могильник, очевидно, уже не функціонував. В кінці V або на початку VI ст. н. е. виникає майже поруч, на Монастирській скелі, фортеця Каламіта та її ранній могильник, розташований в Циганському яру, який відноситься до початку середньовіччя²⁸. Можливо, соціальна група воїнів, що ховала померлих на Інкерманському могильнику, поклала початок верхівці суспільства, що починало феодалізуватися. Ця верхівка базується на фортеці Каламіта. Жителі району висоти «Сахарна голівка» з IV ст. н. е. заселяють схили Загайтанської скелі, життя на відкритому сільському поселенні тривало тут аж до X—XI ст. Це були представники сільських виробників Інкерманської долини, які залишили нижній, а потім і верхній горизонти могильника біля висоти «Сахарна голівка», а також могильник, розташований на північно-західних схилах Загайтанської скелі.

Так, в матеріалах археологічних пам'яток, розкопаних в Інкерманській долині в 1948, 1950 і 1952 рр., відобразилися основні етапи переходу від первіснообщинного ладу у гірських племен (таврів) і рабовласницького ладу у скіфського населення до зародження і формування тут феодального суспільства.

Процес розвитку суспільства в XI—XIII ст. в Інкерманській долині поки що не висвітлений в історичних джерелах. З XIV ст. фортеця Каламіта стає опорним пунктом морської бази Мангупського феодального князівства. Археологічні матеріали слободи фортеці виразно говорять про значення порту Каламіта в заморській торгівлі цього князівства. Матеріали середньовічного комплексу фортеці Каламіта XVI—XVII ст. відображають тяжкі роки турецької окупації, яка підірвала культурні і економічні зв'язки населення долини з Причорномор'ям, а також перехід населення слободи до мусульманства.

Дальші археологічні дослідження пам'яток I тисячоліття н. е. Інкерманської долини, безсумнівно, дадуть нові і більш виразні матеріали для висвітлення історії населення південно-західного Криму в епоху середньовіччя — епоху зародження, встановлення і розвитку феодальних відносин.

²⁸ Див. статтю Н. П. Кацур «Археологічна карта Інкерманської долини в цьому збірнику».

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАБОТЫ В РАЙОНЕ ИНКЕРМАНА

Резюме

Территория в районе поселка Инкерман, расположенного недалеко от впадения р. Черной в Севастопольскую бухту, насыщена археологическими памятниками. Значительных археологических исследований до последнего времени здесь не проводилось. Поэтому результаты широко поставленных археологических работ 1948, 1950 и 1952 гг. в районе Инкермана представляют большой научный интерес. В данной работе публикуются материалы позднеантичного времени и эпохи средневековья: Инкерманского могильника, могильника у высоты «Сахарная головка», поселения и могильника у Загайтанской скалы и комплекса памятников у крепости Каламита.

Инкерманский могильник

Инкерманский могильник расположен на правом берегу р. Черной, недалеко от ее устья, на пологом склоне холма. Могильник занимает территорию 75 000 м². В статье публикуются материалы, добытые на могильнике в 1940, 1941 и 1948 гг. В числе 50 раскопанных погребальных сооружений было 26 подбойных могил, 17 ямных и 7 земляных склепов.

Подбойные могилы составляют 4 группы: а) ориентированные с востока на запад с подбоем в северной стенке могильной ямы (21); б) ориентированная с востока на запад с отклонением к северо-востоку с двумя подбоями — в северной и южной стенках ямы (1), в) ориентированные с севера на юг с подбоем в западной стенке ямы (2), г) ориентированные с севера на юг с подбоем в восточной стенке ямы (2).

В числе ямных могил были: а) большие могилы, ориентированные с востока на запад, перекрытые по заплечикам массивными каменными плитами (4), б) могилы, ориентированные с северо-запада на юго-восток с заплечиками (4), в) могилы, ориентированные с севера на юг без заплечиков (7), г) могилы, ориентированные с востока на запад без заплечиков (2).

Земляные склепы имели различную ориентацию: камерой на север (3), на северо-восток (1), северо-запад (1), на восток (1). Склепы имели удлиненный дромос, прямоугольную или трапециевидную в плане камеру и коробовый или куполообразный потолок.

Все названные, различные по обряду типы захоронений содержали однотипный инвентарь, имеющий прямую аналогию в материалах позднеантичных городов Северного Причерноморья, а также в памятниках первых веков н. э. южной полосы Восточной Европы. На основании вещевого материала, в частности находок монет, могильник может быть датирован IV в. н. э. Распределение инвентаря в могилах свидетельствует о значительной имущественной дифференциации внутри общества, оставившего могильник. Значительный процент погребений с оружием позволяет отнести памятник к могильникам дружинного типа, на которых хоронили воинов и их слуг.

Могильник у высоты «Сахарная головка»

На правом берегу р. Черной, в 3 км от ее устья, на западном склоне высоты «Сахарная головка» расположен раннесредневековый могильник площадью около 5000 м². В 1951—1952 гг. на площади в 525 м² было открыто 75 погребальных сооружений: подбойные могилы (43), ямные могилы (7), земляные склепы (24), погребение в амфоре (1).

Подбойные могилы ориентированы почти все, за исключением одной, с северо-востока на юго-запад, составляют четыре группы: а) могилы с подбоем в северо-западной стенке (35), б) могилы с подбоем в юго-восточной стенке (5), в) могила с подбоем в северо-восточной стенке (1), г) могилы с двумя подбоями — в северо-западной и юго-восточной стенах (2).

Все ямные могилы были ориентированы с юго-запада на северо-восток. Земляные склепы, открытые на могильнике, в зависимости от формы потолка камеры составляют три группы: а) склепы с коробовым потолком (3), б) склепы с плоским потолком (2), в) склепы с куполообразным потолком (19).

Работы на могильнике показали, что памятник этот двуслойный. К раннему периоду (конец IV—V вв. н. э.) могут быть отнесены подбойные и часть ямных могил, а также склепы с коробовыми и плоскими потолками и погребение в амфоре (?). К верхнему слою могильника (VI—VII вв. н. э.) относятся склепы с куполообразными потолками и ямные могилы № 3 и 4. Погребальный инвентарь могильника

близок к материалам многих раннесредневековых могильников горного и южнобережного Крыма. Могильник связан с нижними слоями поселения на склонах Загайтанской скалы.

Поселение и могильник у Загайтанской скалы

В нижней части юго-западного склона Загайтанской скалы, представляющей правый берег р. Черной, расположены остатки значительного поселения и его могильника. В 1952 г. в связи со строительными работами на территории поселения были проведены археологические исследования. На участке I удалось проследить 4 строительных периода в жизни поселения. От первого периода сохранилась нижняя часть ямы, от второго — остатки опорной стены, к которой позднее были пристроены дома № 1 и 2, от последнего периода — следы дома и каменных вымосток двора. Найденный при раскопках материал позволяет предположить, что поселение возникло в IV в. н. э. и просуществовало до X в. На участке II были также открыты остатки зданий раннесредневекового времени. На участке III были раскрыты остатки вырубленной в скале давильни для винограда и опорной стенки, поддерживавшей искусственную площадку над давильней.

В 350—400 м к северо-западу от участка III сохранились следы могильника. В 1948 и 1950 гг. здесь было исследовано четыре могилы, которые заключали в себе каменные гробницы и по аналогии с известными уже в других пунктах Крыма такими же «плитовыми» могилами могут быть датированы VIII—X вв. н. э. Раскопанные погребения представляют кладбище поселения у Загайтанской скалы в поздний период его существования.

Средневековый комплекс крепости Каламита

Крепость расположена на мысу Монастырской скалы в устье р. Черной. С двух сторон она защищена обрывами, с третьей — высеченными в камне рвом и крепостными стенами с шестью башнями. Площадь внутри крепостных стен составляет 7500 м².

В 80-х годах прошлого столетия А. Л. Бертье-Делагард, описав остатки крепости, пришел к выводу, что она была построена в 1427 г. мангупским (феодорийским) князем Алексеем как опорный пункт княжества у выхода к Черному морю и затем капитально пе-

ределана турками в конце XVI или в начале XVII вв.

Археологические исследования крепости Инкерманской экспедицией в 1950 г. внесли некоторые изменения в старое представление о времени сооружения крепости и об отдельных этапах ее строительства. Новые исследования позволили установить пять строительных периодов в истории крепости: 1) создание крепости, устройство проезда, рва, ворот (у башни V); по аналогии с оборонительными сооружениями Эски-Кермена и Мангупа наиболее древние оборонительные сооружения могут быть датированы раннесредневековым временем — VI в. н. э.; 2) закладка проезда и перенесение ворот в другое место (у башни I), 3) устройство калитки в старом проезде, 4) строительство 1427 г., 5) ремонт крепости турками в конце XVI — начале XVII вв.

Таким образом, крепость Каламита, построенная в раннесредневековое время, может быть введена в группу так называемых пещерных городов Крыма. В XIV—XV вв. она становится опорным приморским пунктом Мангупского княжества.

В результате археологических раскопок, проведенных на территории слободы крепости в 1950 г., были определены ее границы и размеры. Отстоящая на 150 м от крепости, согласно требованиям военного дела, слобода занимала площадь около 3 га. Раскопками обнаружено большое количество хозяйственных (зерновых) ям, остатки дворов и построек, которые относятся к трем хронологическим периодам в жизни слободы: 1) конец XIV в.— 1434 г., 2) 1434—1475 гг. и 3) после 1475 г.

Большой интерес представляет двор с большим количеством зерновых ям, относящийся ко второму периоду, свидетельствующий о том, что в середине XV в. в слободе скапливалось большое количество товарного зерна.

К северу от слободы находился могильник, на котором в 1950 г. было открыто 81 погребение (подбойные и ямные могилы). Погребения нижнего слоя могут быть связанны с первыми двумя периодами жизни слободы, верхнего слоя — с последним периодом жизни слободы.

Работы Инкерманской экспедиции представили новые материалы для понимания истории населения юго-западного Крыма на протяжении длительного времени. Эти материалы способствуют выяснению этнического и социального состава населения Инкерманской долины, процесса сложения у него классового феодального общества.

В. П. БАБЕНЧИКОВ

ЧОРНОРІЧЕНСЬКИЙ МОГИЛЬНИК

Чорноріченський могильник розташований біля с. Чорноріченське (колишній Чоргунь), на східному схилі 2-ої Федюхіної висоти, напроти Госфортової гори. Досить кругтий схил (25—30°), де знаходитьться могильник, як і всі Федюхіни висоти, складається з глини жовтувато-білого кольору (продукт розкладу мергелів). Могильник займає територію не менше 4200—4500 м².

В 1950 р. для розкопок могильника був організований Чорноріченський загін, керівництво яким було доручено автору цієї статті. Загоном була розкрита площа 575 м², що становить приблизно 1/8 частину всього могильника. Більшість могил було відкрито в центральній частині могильника (рис. 1), ряд поховань — в північно-східній і окремі поховання — в південно-західній частині могильника. Всього було розкопано 87 поховальних споруд, які відносяться до першої половини I тисячоліття н. е.¹

Найбільш численну групу поховань становлять підбійні могили (38). Вони складаються з прямокутної могильної ями глибиною 2—3 м і підбою такого ж плану, але, як правило, із закругленими кутами (іноді форма підбою близька до овала), де вміщувалось поховання. Висота підбою в середньому 0,6 м. Підбій складався великими плоскими необтесаними кам'яними плитами, поставленими на ребро, висота яких перевищувала висоту підбою. Більшість могил орієнтовані з північного сходу на південний захід, але зустрічаються й іншої

орієнтації: із сходу на захід, з півночі на південь, з північного заходу на південний схід. Особливий інтерес становлять 14 поховань в колодах, які в ряді випадків встановлювались на плоских каменях. Як правило, заглиблення в колодах з метою економії праці робилось вузьким, в результаті чого кістки рук покійника, втиснутого в колоду, лежали на тазі, інколи тильним боком одна на одній. В окремих випадках в похованнях були перехрещені ноги. Чотири поховання були в кошмі (повсті). Разом з похованням в могилу клали посуд, металеві прикраси та інші предмети побуту.

Другу групу поховань становили ямні могили (9). Розташовані в верхній частині могильника, вони різко відрізняються від інших типів поховань не тільки влаштуванням, а й тим, що були безформними і мілкими. Насипана зверху земля покривала поховання незначним шаром 0,7—0,8 м. Кістяки в більшості були у витягненому положенні і тільки один був скорочений. Орієнтація різна; речей в могилах не було.

Третю групу могильних споруд становили земляні склепи. Їх відкрито сім: три пограбовані і чотири непорушених. В склеп вів вузький дромос, який підводив до входного отвору, як правило, закритого кам'яною плитою. В середину склепу вели два-три східці. Форма камери в плані наближалась до квадрата із трьох закругленими кутами. Долівка — рівна, стіни плавно переходили в куполоподібну стелю. Висота склепів від 1 до 1,6 м. Інвентар за своїм складом аналогічний інвентарю підбійних могил.

Значну (четверту) групу поховань становлять трупоспалення в урнах (33). Урни закопувались неглибоко, на глибину 0,3—0,7 м, че-

¹ Дальше дослідження Чорноріченського могильника неможливе через те, що на його місці побудовано стадіон. Матеріал, добутий під час розкопок могильника, зберігається в Бахчисарайському історико-археологічному музеї.

рез що більшість їх була дуже зруйнована. Розкопані урни розташувались у верхній частині могильника, де зберігся верхній шар землі, і тільки одна була знайдена в нижній частині схилу. Майже всі урни закопані без зв'язку з іншими могилами, за винятком двох випадків. Так, в підбійній могилі № 59 біля голови кістяка стояла урна із залишками трупоспалення. Урна із залишками спалення була знайдена і в закладі підбійної могили № 78. За типом і технікою виготовлення посудини урни розподіляються на дві групи: велику, що складається з амфор, і меншу, що складається з ліпного посуду, виготовленого із недостатньо відмученої глини з чорною, часто лощеною поверхнею. Шийки урн прикривались невеликими посудинами або черепками, інколи каменями. В деяких випадках яма обставлялася вертикальними каменями у вигляді огорожі. Всередині урн разом з попелом і перепаленими кістками траплялись речі, в більшості випадків знищенню вогнем, ідентичні речам із підбійних могил, через що можна заключити, що поховання спалених прахів в урнах одночасове із похованнями в підбійних могилах. На могильнику було розкопано два поховання коня.

I. Підбійні могили

№ 1². Могильна яма і підбій в плані прямокутні із закругленими кутами, орієнтовані з північного заходу на південний схід. Розміри могильної ями — $1,4 \times 0,65$ м, глибина — 1,3 м. Підбій викопаний в північно-східній стінці ями, розміри його — $1,57 \times 0,75$ м, висота — 0,6 м. Закладна плита із привізного пісковика. На дні підбою лежали на невеликій віддалі один від одного два плоских каменя, між якими, частково заходячи на них, зберігся шар якось згнилого органічного тіла, очевидно дерева поховальної колоди («домовини»), бо в торцевих частинах шар був значно товще³. В колоді була похована, очевидно, дитина, тому що сліди гнилого дерева в довжину не перевищували 0,9 м. Кістки зовсім зотліли, залишилось тільки кілька кісточок від черепа в північно-західній частині могили. Ця знахідка показує орієнтацію похованого. Біля його голови стояв червоноглинняний округлобокий глечик з однією ручкою і вузькою шийкою, яка трохи розширюється доверху, висотою 19,5 см (табл. 1, 2); поруч з ним лежав гострореберний горщик із сірої глини висотою

² Підбійні могили № 1—3 виявлені в південно-західній частині могильника.

³ Звичай встановлення колоди на каменях, простежений в Чорноріченському могильнику, зафіксований в Криму вперше.

7 см і діаметром тулуба 9,5 см та дві червонолакові чашки, в одній з них — яєчна шкаралупа і кісточки якоїсь маленької птиці. Висота однієї з чашок 5 см, діаметр вінець — 17,5 см; другої — 3,5 см і 14,5 см. Крім посуду біля ший похованого знайдені намистини: дві янтарні і одна пастова, яка розпалася під час зачистки⁴. Біля ніг виявлений кусок якогось залізного предмета.

№ 2. Могила орієнтована з північного сходу на південний захід. Могильна яма в плані

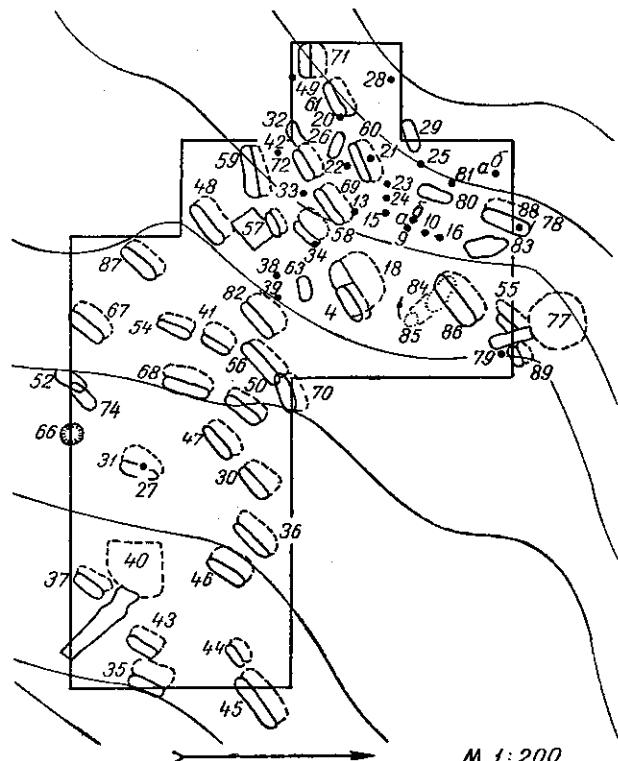

Рис. 1. Чорноріченський могильник. Розташування поховань в центральній частині могильника.

прямокутна із закругленими кутами, розмірами $1,6 \times 0,55$ м, глибиною 1,9 м. Підбій в плані овальної форми, викопаний в північно-західній стінці ями. Розміри його $0,05 \times 0,95$ м, висота — 0,6 м. Заклад складався з трьох плит; збільшуючи висоту його, над плитами був покладений ще ряд каменів. На дні підбою — сліди зотлілого органічного тіла, очевидно, залишки дерев'яної колоди, під вузькою частиною якої лежала підставна плита. Кістяк,

⁴ Речовий матеріал Чорноріченського могильника настільки численний і різноманітний, що в даній, першій його публікації він не міг бути поданий вичерпно. Результати всебічного вивчення окремих груп знахідок цього могильника публікуватимуться в наступних виданнях.

орієнтований головою на північний схід, дуже зотлів.

Біля голови стояв посуд: червоної глиняний глечик грушоподібної форми з однією ручкою і шийкою, що розширюється доверху, висота

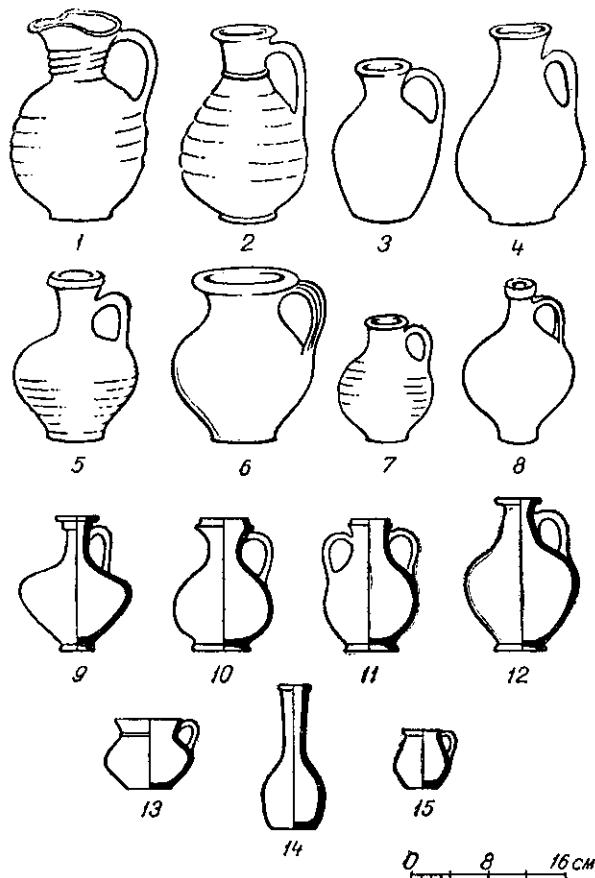

Табл. I. Глиняний посуд так званого «херсонеского типу».

22,8 см; червоноолакова чашка з вертикальним профільованим бортиком (висота 4,5 см, діаметр вінець 15 см), в якій знаходилась інша червоноолакова чашка із загнутими всередину краями (висота 4 см, діаметр вінець 10 см); ліпна чашка (висота 4,5 см, діаметр вінець 14,5 см), в якій лежали кістки жертвової тварини і залізний ніж; ліпна посудина, в якій були кістки птаха, прикрита перевернутою ліпною чашкою; скляний роздавлений бальзамарій. В районі шиї і таза знайдені: дві срібні сережки з тонкими золотими щитками у вигляді сердечка, з вставками посередині (в одній сердолік, в другій опал (?)), до щитка із зворотного боку прикріплена бронзова дужка, яка застібалася внизу (типу табл. II, XIII); бронзовий пластинчатий перстень з овальним сердоліком на щитку (табл. II, 9); шматочок брон-

зового дроту і невизначеного залізного предмета; 11 янтарних намистин (табл. III, 27); янтарні довгасті підвіски з перехватом вгорі (табл. III, 17, 18); скляні намистини: дві голубуваті з подовженими жолобками (табл. III, 10, 11), дві круглі — одна прозора зелена, друга куляста темна непрозора, 18 синіх у формі паралелепіпеда із зрізаними кутами, дві позолочені.

№ 3. Могильна яма і підбій в плані прямоугольні із закругленими кутами, орієнтовані з північного сходу на південний захід. Розміри могильної ями — 1,9 × 0,5 м, глибина — 1,46 м. Підбій в північно-західній стінці могильної ями, розмірами 1,96 × 1,05 м, висотою 0,6 м. Заклад був з чотирьох плит.

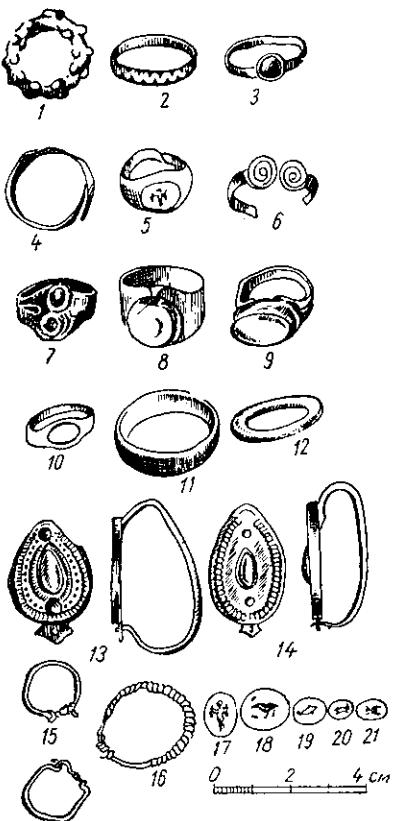

Табл. II. Металеві вироби (сережки, персні, кільця).

В могилі поховано два кістяки, кістки яких цілком зотліли. По залишках черепних кісток можна визначити їх орієнтацію — вони лежали головою на північ з невеликим відхиленням на схід. Простежуються залишки колод з підкладеними плитами у вузькій частині. Дно підбою було покрито вугольками. Біля голів похованих стояв посуд: червоноолакова чашка із загнутими всередину краями, висотою

4,8 см, діаметром вінець 15 см; червонолакова чашка з вертикальним профільованим бортиком, висотою 4,6 см, діаметром вінець 14 см (табл. IV, 4); червонолаковий одноруччний глечик з шийкою, що розширяється біля верши-

вка (табл. II, 8). На тазі лежала срібна чотирикутна кришка від коробочки із вставленим посередині великим овальним сердоліком; позолочене поле прикрашене навколо сердоліка зернью і по периметру джгутиком, який імітує зернь. На краю кришки зроблені петлі. Розміри 9×4 см (табл. VI, 5).

Біля шиї другого кістяка лежали срібна монета Гордіана III (238—244 рр. н. е., табл. VII, 8) і намистини — скляні, пастові і сердолікові. Біля плеча був знайдений залізний наконечник списа (табл. VI, 14) і два уламки залізного ножа. На руках кістяка знайдені бронзові браслети з незімкненими кінцями, діаметром 5 і 4,7 см та біля правої руки глиняне прясло (табл. VIII, 6).

№ 4⁵. Могильна яма і підбій в плані прямокутні із закругленими кутами, орієнто-

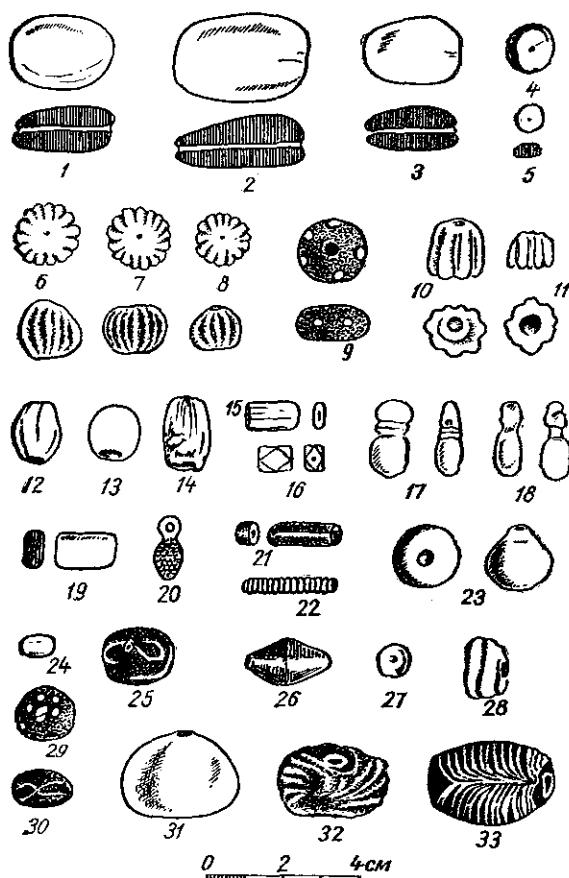

Табл. III. Намистини.

ни, висотою 22,5 см; скляний бальзамарій; ліпна сіроглинняна конічна чашка висотою 3,6 см (табл. V, 10); друга ліпна сіроглинняна чашка. На чашках лежали дві кістки жертвової тварини і залізний ножик.

Біля шиї похованого, покладеного більше до закладу, лежали дві серцевидні срібні сережки із золотою накладкою, прикрашенні овальною сердоліковою вставкою і зернью, з дугоподібною застібкою із зворотного боку. Розміри — 2,5×2 см (табл. II, 13); в районі шиї знайдені також дві темні кільцеподібні намистини і пастові пронизки — виті гладкі трубочки. На грудях зліва лежала бронзова так звана лучкова одночастинна фібула з підв'язаним приймачем, висотою 4 см; на пальцях лівої руки були знайдені три срібних персні, на одному з яких збереглась сердолікова вста-

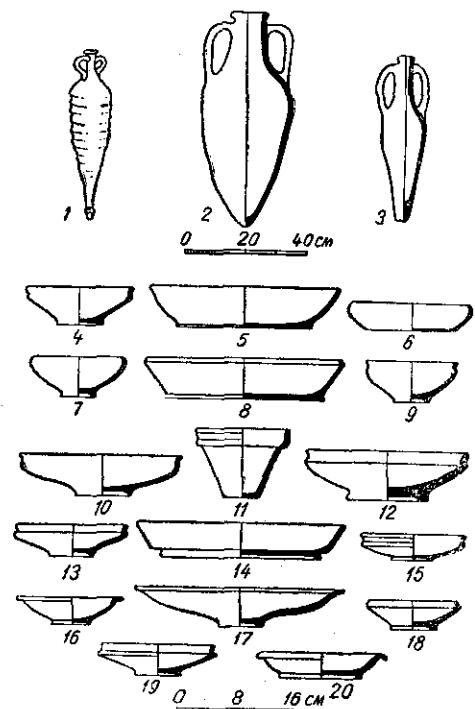

Табл. IV. Амфори (1—3), червонолаковий (4—17, 19, 20) та сіроглинняний (18) посуд.

ні з північного заходу на південний схід. Розміри могильної ями — 1,4×0,5 м, глибина — 1,4 м. Підбій викопаний в північно-західній стінці ями, розміри його — 1,25×0,4 м, висота — 0,6 м. Закладні плити звалені в безпорядку. Кістяк дитячий, орієнтований на північний схід, зотлілий. На дні підбою сліди

⁵ Подібна могила № 4 була відкрита в центральній частині могильника.

гнилого дерева і плоский камінь. Інвентар розміщений в основному біля ніг. Це червонолаковий глечик з однією ручкою висотою 15,2 см, скляний бальзамарій з високою шийкою і потовщеню нижньою частиною висо-

західній стінці ями, розміри його — 1,1 × 0,6 м, висота — 0,34 м. Поховання дитяче. Від кістяка залишились рештки черепної коробки, орієнтація поховання південно-західна. Закладні плити (3) і всі речі, що знайде-

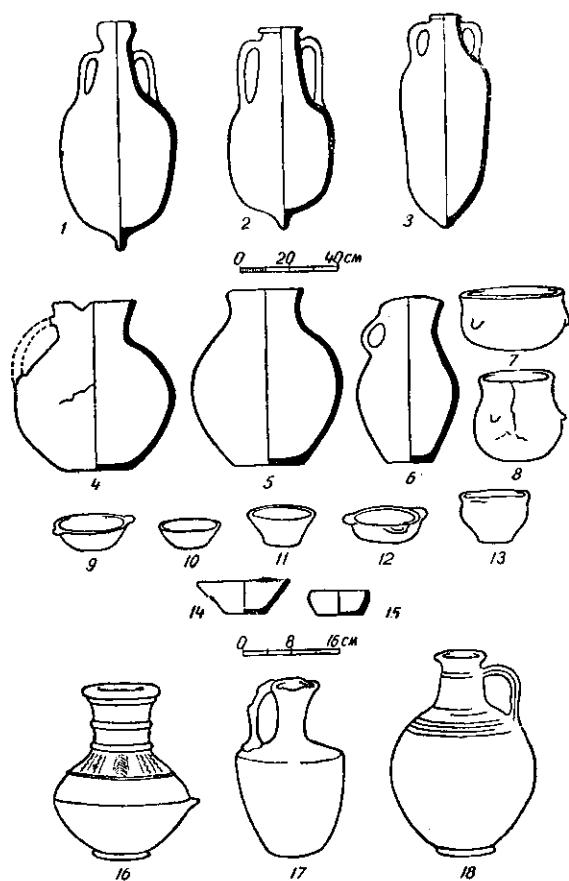

Табл. V. Кружальній (1—3, 16, 18) та ліпний посуд і бронзовий глек (17).

тою 12 см, уламок бронзової фібули (табл. IX, 3), кільце із вставленим синім склом, настини — із зеленого скла у вигляді підвіски (табл. III, 20), скляні круглі білого кольору, пастова біла довгаста (табл. III, 19), пастові з інкрустацією; уламок кістки тварини. В районі грудної клітки дитини лежав залізний ножик.

№ 5 (17)⁶. Могила споруджена впоперек дромосу склепу № 2 (7). Могильна яма і підбій в плані прямокутні із закругленими кутами, орієнтовані з південного заходу на північний схід. Розміри могильної ями — 1,1 × 0,5 м, глибина — 0,75 м. Підбій в північно-

⁶ Цифри в дужках означають польові номери могил. Цими ж цифрами позначені номери могил на рис. I. Могила 5 відкрита в південно-західній частині могильника.

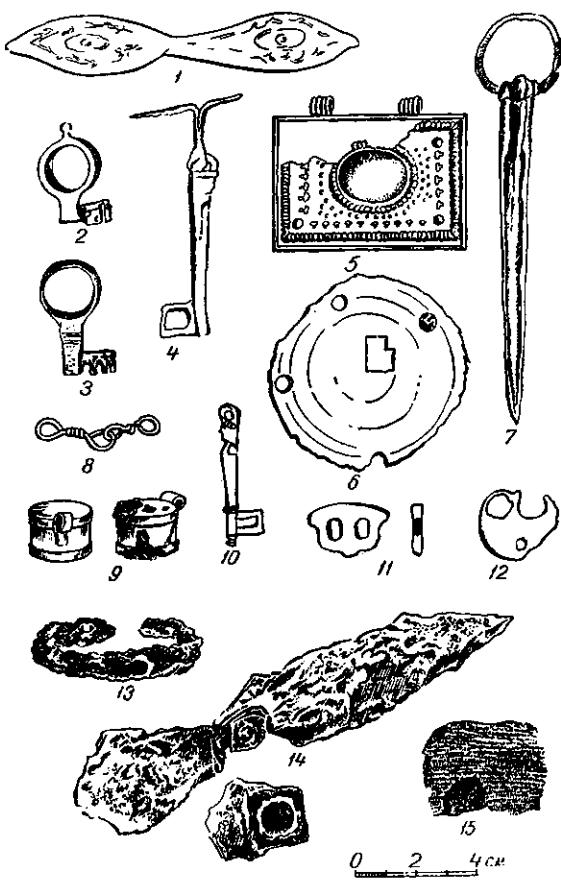

Табл. VI. Металеві вироби.

ні в могилі, зсунуті. Плита, яку підкладали під поховальну колоду, разом із залишками черепа лежала на середині підбою. Тут знаходився посуд: ліпний глек із сірої глини з невисокою шийкою, біконічним тулубом і відбитою ручкою висотою 10 см і ліпна сіроглиняна конічна чашка висотою 4 см, діаметром 16 см (табл. V, 14; X, 3).

№ 6 (18)⁷. Могильна яма і підбій в плані прямокутні із закругленими кутами, орієнтовані з північного сходу на південний захід. Розміри могильної ями — 2,14 × 0,9 м, глибина — 1,7 м. Підбій викопаний в північно-західній стінці ями, розміри його — 2,14 × 1 м висота — 0,5 м. Дно підбою нижче дна могильної ями на 0,35 м. Підбій закладений плито-

⁷ Могили № 6—38 відкриті в центральній частині могильника.

ми, з яких збереглися тільки дві. В могилі поховано два покійники (рис. 2 і 3). Кістяки збереглися погано, орієнтовані головами на північний схід і лежали в колодах; у похованого ближче до підбою біля голови добре просте-

ний ножик довжиною 8 см. На плечі другого покійника знайдений бальзамарій із закругленою нижньою частиною і високою вузькою шийкою, висотою 10 см (рис. 4, 6), біля кисті руки — срібний перстень з розширеною пе-

Табл. VII. Металеві вироби: монети (1—3, 6—8), лунниця (4), пряжки (5, 9—11).

жуvalася торцева частина гнилої колоди. Біля голови цього похованого був посуд: червонолакова чашка з трохи загнутими всередину краями висотою 3,5 см, діаметром вінець 16,3 см (табл. IV, 6); червоноглиняний глечик з однією ручкою висотою 14,1 см; заліз-

редньою частиною і трьома гніздами для каменів, один з яких зберігся (табл. II, 7), уламок бронзового персня із сердоліковою вставкою і нерозіривним зображенням (гемма), пружина бронзової фібули, бронзова голка і намистини, зокрема дрібні позолочені, якими,

очевидно, був обшитий шерстяний одяг (на кістках збереглись шерстини). Зліва біля стегнової кістки лежав залізний кинжал довжиною 25 см.

№ 7 (30). Могила орієнтована з північного сходу на південний захід. Могильна яма в плані прямокутна із закругленими кутами,

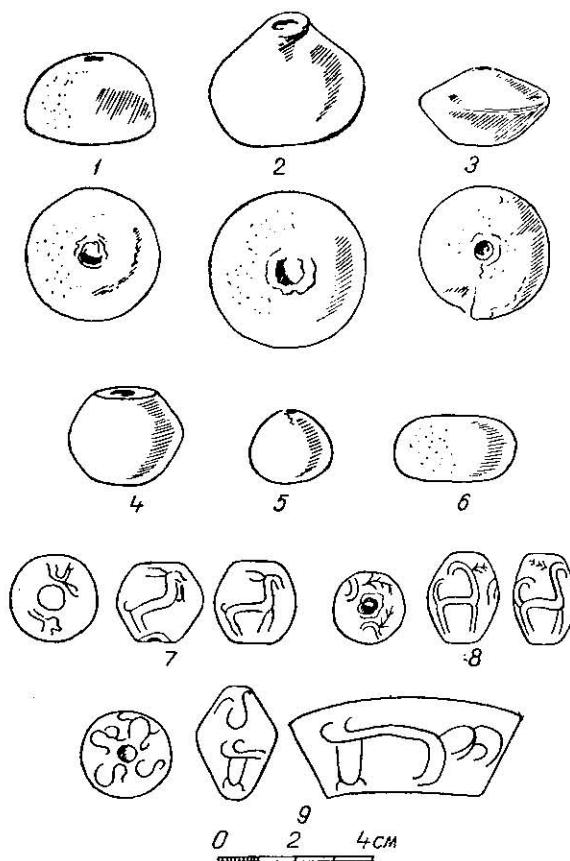

Табл. VIII. Глиняні прасла.

розмірами $1,7 \times 0,53$ м, глибиною 1,65 м. Підбій викопаний в північно-західній стінці ями. Він мав неправильну форму, північно-східна його частина була розширенна. Довжина підбою 1,7 м, найбільша ширина — 0,63 м, висота — 0,6 м. Заклад був з невеликих плит. В підбої лежав кістяк жінки, орієнтований головою на північний схід. Частина кісток зотліла, череп розтрощений (рис. 5). В підбої знайдено бронзове кільце із щитком і кілька переважно скляних намистин дуже поганої збереженості.

№ 8 (31). Могильна яма безформна. Простежити її край не вдалося, тому що вона була викопана в перекопаному ґрунті. Тільки приблизно можна встановити її довжину (1,75 м), ширину (0,45 м) і глибину (0,7 м).

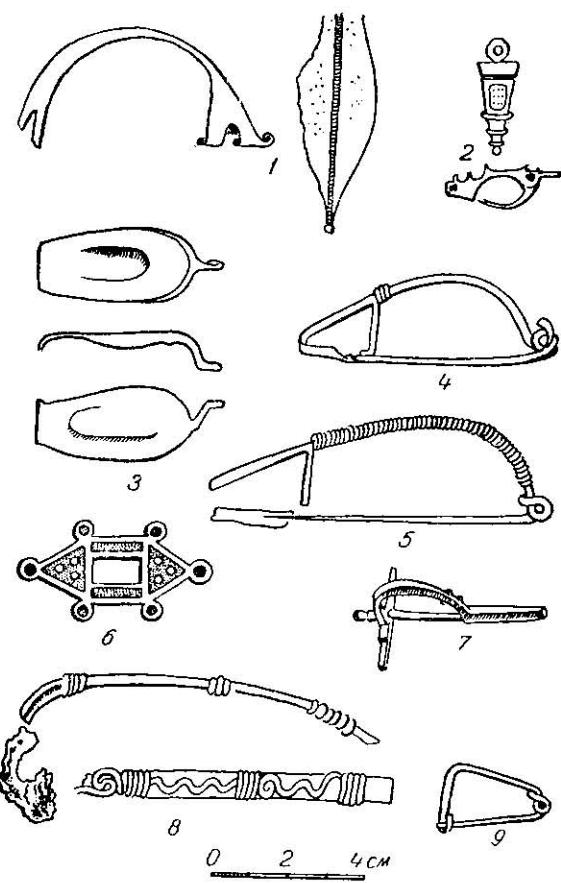

Табл. IX. Фібули.

Табл. X. Ліпній посуд.

Орієнтована могила з північного сходу на південний захід (?). Під час розкриття могили в землі знаходилась зола з вугольками і уламками таврської кераміки⁸. Підбій викопаний

⁸ Поблизу була виявлена таврська яма, над могилою № 8(31) була знайдена і урна № 15 (27).

в північно-західній стінці ями, він мав довжину 1,65 м, ширину 0,83 м. Контури його теж неправильні, заклад був зруйнований. В могилі похована літня жінка. Кістяк орієнтований головою на північний схід; руки витягнені біля тулуба, ноги скрещені (права на

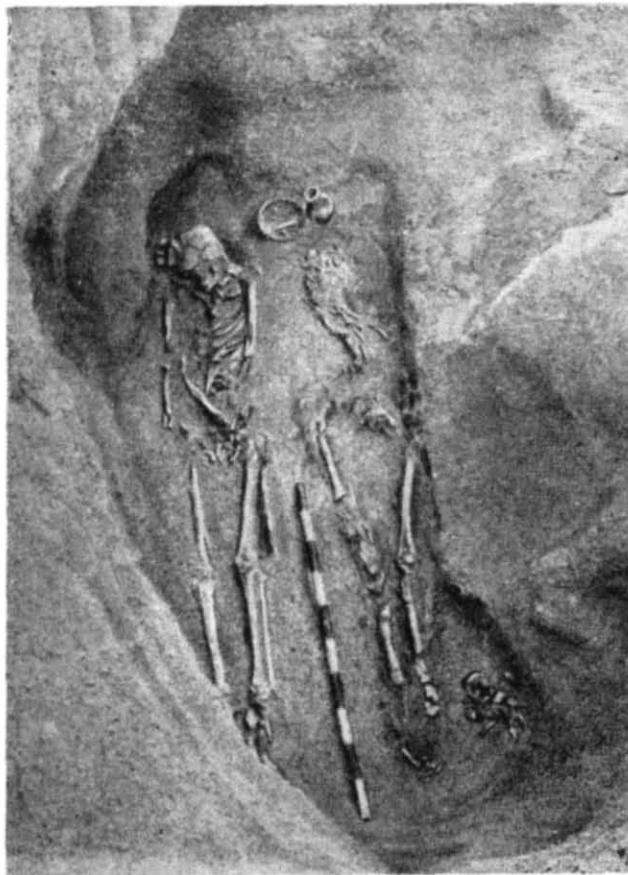

Рис. 2. Підбійна могила № 6.

лівій). Посуд виявлений збоку кістяка, біля лівої ліктьової кістки. Знайдена червонолакова чашка з вертикальним бортиком висотою 3,7 см, діаметром вінець 15,3 см. Поруч знаходились два глечики — один з широкою шийкою і однією ручкою висотою 8 см, другий теж одноручний, з вузькою шийкою, висотою 13,8 см. Крім того, знайдені уламки ліпної посудини із погано випаленої глини, кривий залізний ніж довжиною 9,5 см, поясна залізна пряжка і бронзовий ключ із залишками якогось бронзового предмета, можливо, замка (табл. VI, 3).

№ 9 (35). Могильна яма і підбій в плані прямокутні із закругленими кутами, орієнтовані з північного сходу на південний захід (рис. 6). Розміри могильної ями — 1,95 × 0,65 м,

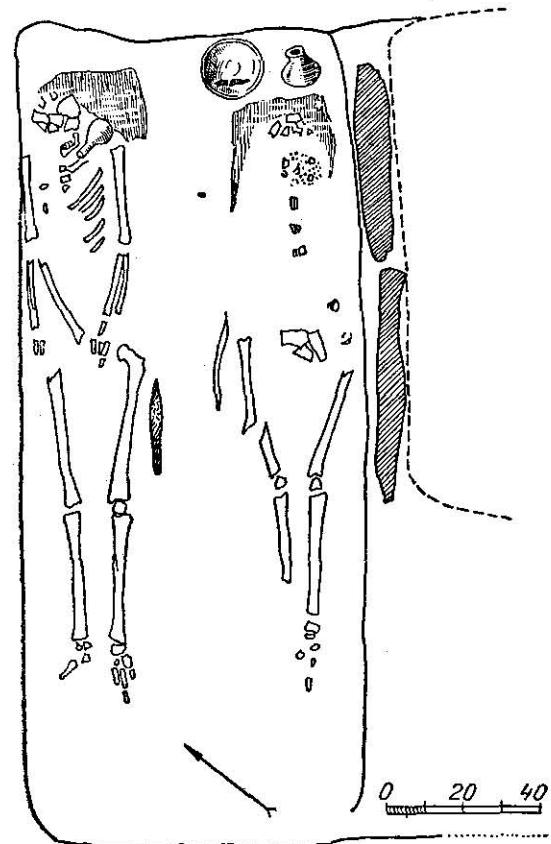

Рис. 3. Підбійна могила № 6.

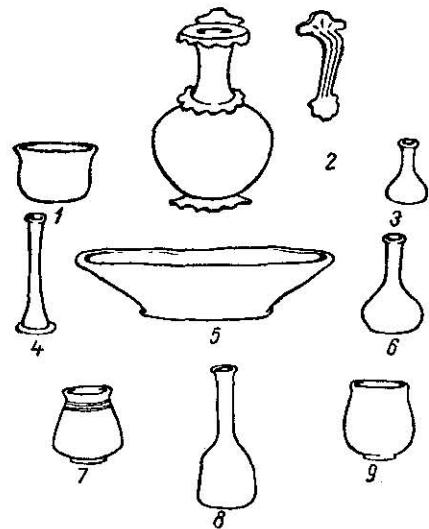

Рис. 4. Скляний посуд з Чорноріченського могильника.
Зменшено в 7 разів.

глибина — 0,95 м. Підбій викопаний в північно-західній стінці ями, розміри його — 2,1 × 0,9 м, висота — 0,6 м. Заклад складався з

кількох плит, одна з яких дуже велика (довжина 1,4 м). Проміжки між плитами заповнені уламками піфоса (единий на могильнику випадок заповнення щілин керамічними уламками). Поховання орієнтовано головою на північний схід. Кістяк належить жінці, він був у

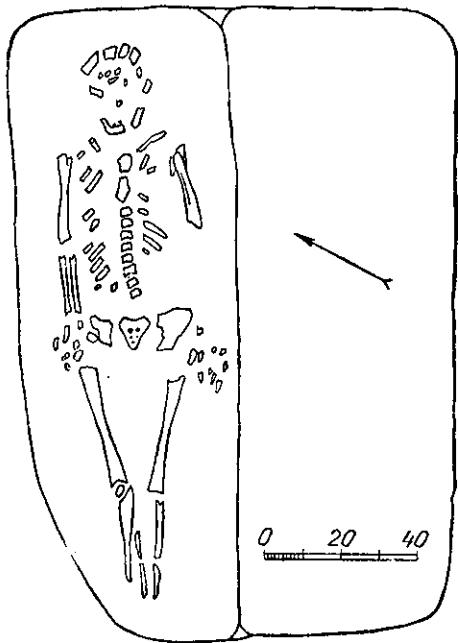

Рис. 5. Підбійна могила № 7.

витягненому положенні, права рука на правому стегні, череп розтрощений.

Біля голови похованого були посудини: ліпний напівкулястий горщик з трьома наліпами на тулубі, висотою 9,2 см, діаметром боків 16 см (табл. V, 7; XI, 2); такого ж типу ліпний горщик з трьома наліпами на тулубі, висотою 14 см, діаметром боків 12 см (табл. V, 8; XI, 1); ліпний приземкуватий горщик висотою 7,2 см, діаметром боків 11,8 см (табл. V, 13); червонолаковий глечик із закругленими боками, трохи розширеною шийкою, висотою 26 см; сіроглинняний кружальний лощений глечик, прикрашений рельєфними валиками і по плечиках рисунком, зробленим вертикальними пролошеними лініями, які утворюють «ялинку» і «хвилю», висотою 23,7 см (табл. V, 16; XII, 2). Цей глечик за технікою виготовлення і формою нагадує посуд черняхівської культури⁹. Тут знайдений також скляний бальзамарій і кубок (рис. 4, 9).

⁹ Б. І. и В. І. Ханенко. Древности Приднепровья, в. IV, К., 1902, табл. XX, 557—558.

Крім посуду в могилі знайдено багато дрібних речей. Названі нижче речі розміщувались з лівого боку кістяка від черепа до кисті руки, унізаної п'ятьма кільцями і перснями (3 браслети і 3 персні були на зап'ясті і кисті правої руки). Дві сережки (по обидва боки черепа) з яйцеподібним срібним позолоченим щитком, орнаментованим зерню, із сердоліковою вставкою посередині. Розміри сережок — 3,5×2 см (табл. II, 14). Чотири срібні персні; три з них пластинчаті з овальним щитком і кінцями, що з'єднуються на ньому (закритими вставкою каменя), четвертий — з кінцями, що заходять один на один: передня частина розширена в овальний щиток, на якому мастикою був прикріплений камінь-вставка. Ще один такий же перстень, на якому зберігся сердолік, був знайдений розломаним на три

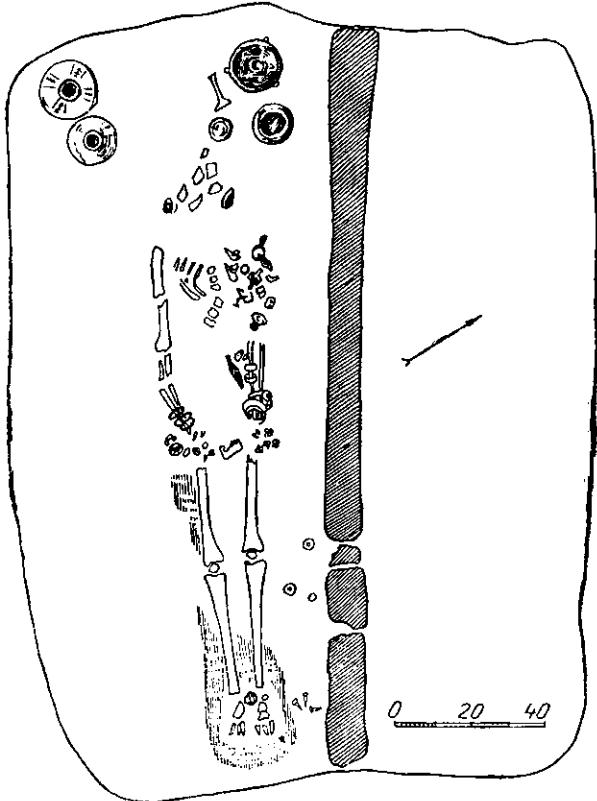

Рис. 6. Поховання в підбійній могилі № 9 з численним інвентарем.

частини. Два бронзові персні з трикутними вирізами по краях, діаметром 2,2 см (табл. II, 2). Бронзовий плоский перстень, кінці якого прикрашенні валютами, що змикаються в його передній частині у вигляді щитка, діаметром 2 см (табл. XIII, 13). Бронзовий перстень з жуковиною (камінь випав), діаметром

2,1 см (табл. II, 3)¹⁰. Сердолікова овальна гемма, що випала з персня, із зображенням орла, який поїдає жертву (табл. II, 18), і голубий камінь-вставка. Два бронзових дротяних кільця діаметром 2,5 см (табл. II, 12).

Табл. XI. Ліпний посуд.

Бронзова підвіска з перехватом посередині висотою 3,5 см (табл. XIV, 8). Бронзова довгаста підвіска, прикрашена нарізною сіткою, висотою 4,9 см (табл. XIV, 12). Бронзова підвіска у вигляді птаха з кільцем на спині, розмірами 2,6×2,3 см (табл. XIV, 14). Бронзова пряжка у вигляді пластинки з двома отворами, розмірами 3,5×1,7 см (табл. VI, 11). Два бронзових браслети з кінцями, на яких накручені дріт і які закінчуються гачком і петлею, діаметром 6,5 см (табл. XIII, 8). Бронзовий пластинчатий браслет з кінцями, що заходять один за один, орнаментований прокресленою великою сіткою, діаметром 6,1—5,2 см (табл. XIII, 4). Срібний пластин-

чатий браслет на шарнірах з круглим щитком, покритим позолоченою пластинкою, прикрашений зернію і джгутиком, який імітує зернь, всередині плоский овальний сердолік. Діаметр браслета 6,5 см¹¹ (табл. XIII, 1).

Срібний браслет із товстого дроту з розширенними кінцями, діаметром 6,3 см (табл. XIII, 6). Бронзовий прорізний щиток пряжки із стилізованими кінськими голівками, направленими в різні боки, і стрілками між ними (табл. XV, 4; VII, 10). Бронзовий бубонець у вигляді полусфери з рисунком із концентрических кружків (табл. XIV, 13). Три бронзові «лучкові» фібули (одночастинні) з підв'язаним приймачем і одна арбалетна. Три глиняних прасла — біконічне, напівкулясте і «дзигоподібне» (табл. VIII, 1, 5). Бронзовий замочок (табл. VI, 9).

¹⁰ Такого типу персні побутували в II—III ст. н. е. в Неаполі Скифському (В. П. Бабенчиков, Некрополь Неаполя Скифского, «История и археология древнего Крыма», К., 1957, табл. IV, 1, 4, 5).

¹¹ Аналогічні браслети відомі в Керченських катакомбах перших століть н. е. і в Литві у Версквайському могильнику V ст. н. е. (А. А. Спіцын, Вещи с інкрустацией из Керченских катакомб, ИАК, в. 17, СПб., 1905, стор. 119, рис. 28; А. Могора, Возникновение классового общества в Прибалтике, СА, XVII, М., 1953, стор. 113, рис. 5).

Крім описаних речей в підбої було знайдено ще 366 намистин, із яких відзначимо пастові коричневу і синю з жовтими лініями, які пересікаються (табл. III, 25), і мозаїчні

Табл. XII. Бронзовий глек (1), сіроглиняні кружальні посудини (2, 4), кістяні підвіски (3), бронзова підвіска (5).

з червоними, синіми, зеленими і жовтими краплинками на чорному фоні (табл. III, 29, 30), великі янтарні довгасті і скляні, переважно сині, самих різноманітних форм — гранчасті, дископодібні, кулясті, кільцеподібні і т. д. Серед речей були знайдені дві срібні монети імператора Гордіана III (238—244 рр. н. е., табл. VII, 6, 7) і імператора Каракалли (211—217 рр. н. е., табл. VII, 2), які дозволили датувати могилу III ст. н. е. Монета Каракалли лежала зліва на грудях, монети Гордіана III — одна між нижніми кінцівками, друга під фалангами лівої руки.

Могила № 9 має бути віднесена до найбільш багатих поховань і порівняно з іншими, майже безінвентарними підбійними могилами, як, наприклад, могила № 7, свідчить про майнову диференціацію суспільства.

№ 10 (36). Могильна яма і підбій в плані мали не цілком правильну прямокутну форму із закругленими кутами, орієнтовані з північного сходу на південний захід. Розміри мо-

гильної ями — $2,2 \times 0,5$ м, глибина — 0,72 м. Підбій викопаний в північно-західній стінці ями, розміри його — $2,3 \times 0,5$ м, висота — 0,5 м (рис. 7).

Заклад з тонких невеликих плит. В підбої лежав кістяк жінки, дуже зотлілий, головою на північний схід, в дерев'яній колоді. Під головою колода була прямо обрублена, бокові її стінки симетрично розширялися до половини, а потім закруглено і плавно звужувались в напрямку ніг, де ширина колоди не перевищувала 0,2 м, тоді як біля голови вона становила 0,33 м; найбільша ширина колоди в середині — 0,42 м. Ноги похованої були скрещені (права на лівій). Біля поховання знайдено три бронзові речі: браслет із закручени-

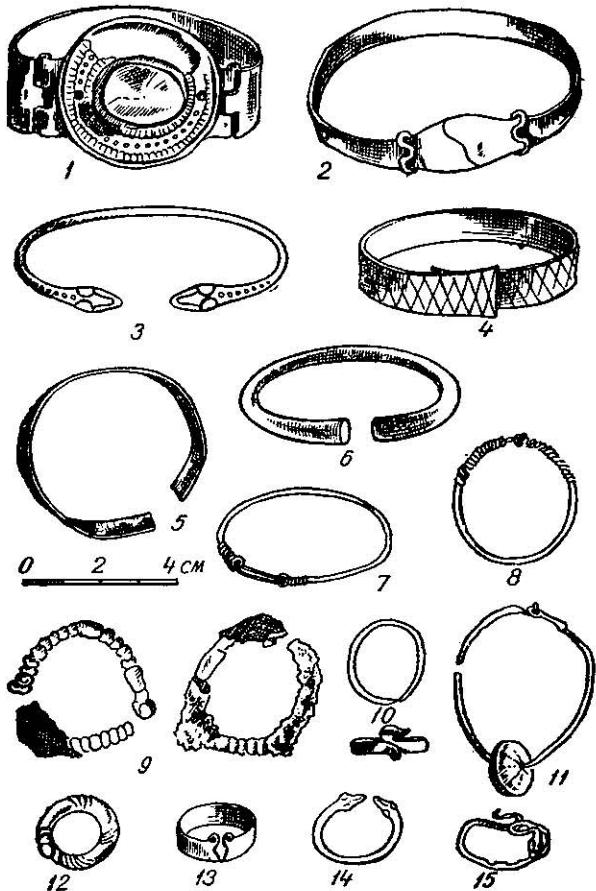

Табл. XIII. Металеві вироби (браслети — кільця).

ми кінцями діаметром 7,5 см, поламана «лучкова» пластинчата фібула і голка з вушком довжиною 6,6 см. Браслет був надітій на зап'ястя лівої руки, фібула і голка лежали на середині грудної клітки.

№ 11 (37). Могильна яма і підбій в плані прямокутні із закругленими кутами, орієнто-

вані з північного сходу на південний захід. Розміри могильної ями — $1,53 \times 0,4$ м, глибина — 0,75 м. Підбій викопаний в північно-західній стінці ями, розміри його — $1,55 \times 0,55$ м, висота — 0,5 м. Заклад з трьох плит. Довжина

гось предмета, такого ж розміру (табл. II, 10). Разом з ними біля кисті правої руки виявлено кілька уламків перснів із скла, бронзи і срібла.

В похованні було багато намистин. Знайдені янтарні намистини різноманітних розмірів і

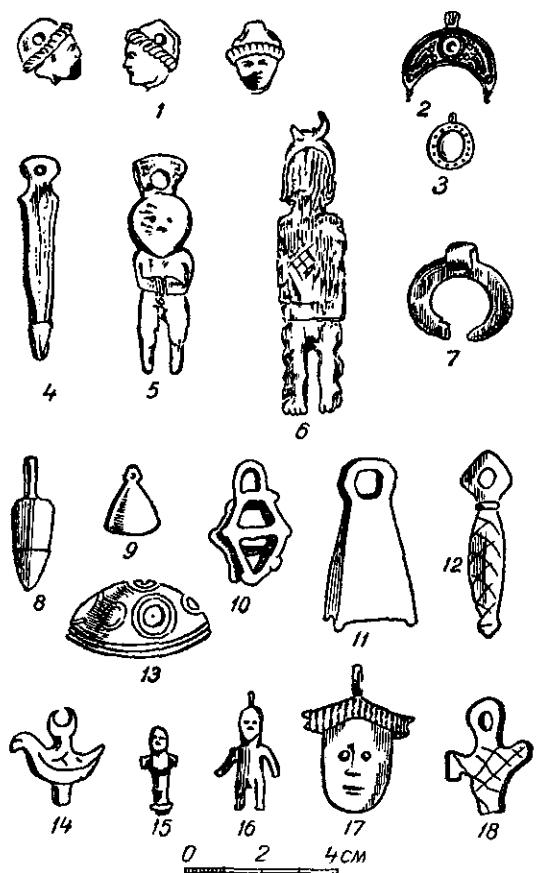

Табл. XIV. Підвіски.

найбільшої — 0,8 м, товщина — 0,4 м. Кістяк жіночий, зотлілий, орієнтований головою на північний схід, лежав на спині, з витягненими вздовж тулуза руками. Біля голови стояла червонолакова чашка. Біля правого плеча знаходилась бронзова дужка з петлями на кінцях, глиняне біконічне прясло із сірої глини висотою і діаметром 2,8 см, уламки невідомого залізного предмета і бронзова «лучкова» фібула висотою 3,4 см. На грудях лежав залізний ніж довжиною 13,2 см, і бронзове кільце з поздовжнім ребром. На фаланах лівої руки кістяка були знайдені два персні: один із витого скляного джута коричневого кольору з голубими і жовтими прожилками, з вставкою із синього скла, діаметром 2,2 см (табл. XIII, 12) і другий бронзовий з скляною вставкою, на якій вирізано зображення яко-

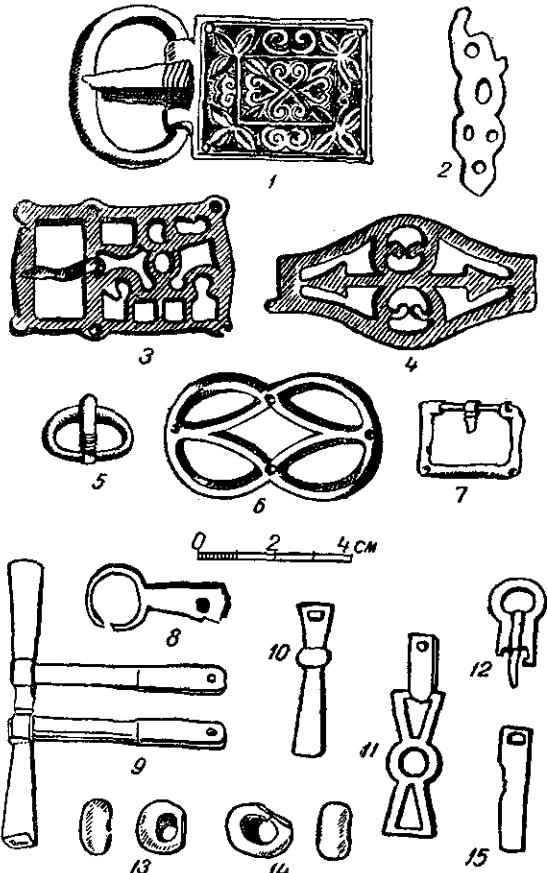

Табл. XV. Пряжки та предмети кінського спорядження.

форм (18), пастові (9), з них дві червоно-коричневого кольору з голубим кружком, в центрі якого темно-синє вічко в білому ободку; скляні сині позолочені і «під кришталь», сердолікові, топазові (2) та ін. Особливо багато пастових чорних пронизок, нарізаних з тонкої трубки, діаметром 0,4 см (табл. III, 21). Такі намистини широко розповсюджені в могильниках Криму, зокрема в могильнику Неаполя Скіфського III—IV ст. н. е. Як особливість поховань, відмітимо рожеву фарбу в порошку в грудочках, знайдену на грудях (рум'яна?).

№ 12 (41). Могильна яма і підбій в плані прямокутні із закругленими кутами, орієнтовані з північного сходу на південний захід. Розміри могильної ями — $1,25 \times 0,5$ м, глибина — 0,83 м. Внизу яма звужувалась (ширина

біля дна 0,2 м). Підбій викопаний в північно-західній стінці ями, розміри його — $1,45 \times 0,5$ м, висота — 0,5 м. Заклад з тонких невеликих плит, в середній частині виступає в яму напівкругом. Поховання орієнтовано на

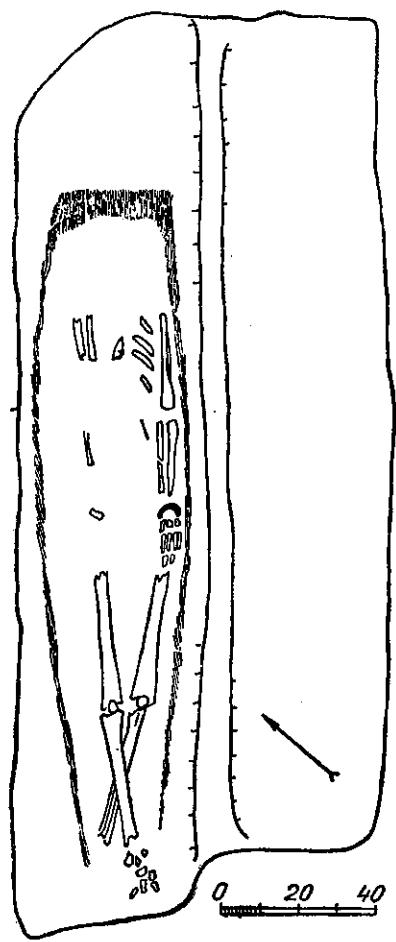

Рис. 7. Поховання в підбійній могилі № 10.

північний схід, про що можна судити на підставі залишків черепної коробки. Всередині підбою лежала невелика плита, на якій, звичайно, встановлювалася колодка. Слідів інших кісток не виявлено. Судячи з розмірів підбою, в ньому було поховано дитину. В підбої знайдені уламки амфори і піфоса, кусок якогось невизначеного бронзового предмета, гранчаста скляна намистина.

№ 13 (43). Могильна яма і підбій в плані прямокутні із закругленими кутами, орієнтовані з північного сходу на південний захід. Розміри могильної ями — $1,4 \times 0,4$ м, глибина — 0,61 м. Підбій викопаний в північно-західній стінці ями, його розміри — $1,4 \times 0,15$ м, висота — 0,4 м. Закладні плити звалились

всередину могильної ями. В підбої була похована літня жінка. Кістяк лежав на спині, головою на північний схід. Кістки зовсім зотліли. На місці черепа збереглись куски черепної коробки і кілька стертих зубів. До правого плеча була косо прикладена чашка, покрита коричневим лаком із сіруватим відтінком. Чашка покладена в могилу розбитою, тому що не всі її частини були виявлені. Біля неї знайдено залізний ножик, біля ніг — дві скляні і дві пластові намистини.

На лівому плечі лежав якийсь залізний предмет, визначити його не вдалося; окис заліза проник в тканину, структура якої добре збереглась (табл. VI, 15). Поруч з цим предметом лежав точильний камінь з просвердленою діркою для підвішування. На грудях виявлена «лучкова» фібула висотою 2,9 см, біля пояса, з лівого боку, — бронзова пряжка.

№ 14 (44). Могильна яма і підбій мали в плані форму, яка наближається до овала, орієнтовані із північного сходу на південний захід. Розміри могильної ями — $1 \times 0,5$ м, глибина — 0,75 м. Підбій викопаний в північно-західній стінці ями, розміри його — $1 \times 0,4$ м, висота — 0,5 м. Заклад із трьох плит прикривав підбій. Похована була дитина, про що свідчать розміри підбою і знайдені молочні зуби. Поховання орієнтоване на північний схід, кістяк зотлів. Біля голови лежав невеликий дворучний червоноґлинняний глечик висотою 12,8 см і уламки чашки з вертикальними бортіками, покритий коричневим лаком, висотою 4 см і діаметром вінець 14 см (табл. IV, 15). Аналогічна чашка I-II ст. н. е. знайдена в Керчі. Крім того, знайдено звичайний ритуальний ножик довжиною 9,5 см і скляна п'ятигранна намистина зеленого кольору.

№ 15 (45). Могильна яма і підбій в плані прямокутні із закругленими кутами, орієнтовані з північного сходу на південний захід (рис. 8). Розміри могильної ями — $2,8 \times 0,4$ м, глибина — 0,55 м. Підбій викопаний в північно-західній стінці ями, розміри його — $2,8 \times 0,55$ м, висота — 0,65 м. Підбій був закритий подвійним закладом, що складався з плит, покладених в два ряди. В підбої була похована жінка. Кістки зотліли, але з їх розташування видно, що кістяк лежав на спині, головою на північний схід, права рука була витягнена вздовж тулуба, ліва лежала на тазі. Біля голови похованої знайдена червоно-лакова чашка з косими стінками і вертикальним бортіком на кільцеподібній підставці. Висота 6,4 см, діаметр вінець 22 см (табл. IV,

12). В чащі знайдений уламок скляного стаканчика. Біля голови знаходились також дві срібні сережки у вигляді кілець із закрученими кінцями. Біля грудей знайдені бронзові предмети — бубонець, підвіска, бляшка з вушками на зворотному боці (табл. VI, 12); кіль-

(табл. XIII, 15). З лівого боку кістяка було скучення намистин, різноманітних за формою і матеріалом. Більше було дрібних круглих скляних намистин, що дуже схожі на бісер. Траплялись також намистини різних форм із скла, пасти, топаза, гагата, янтарю.

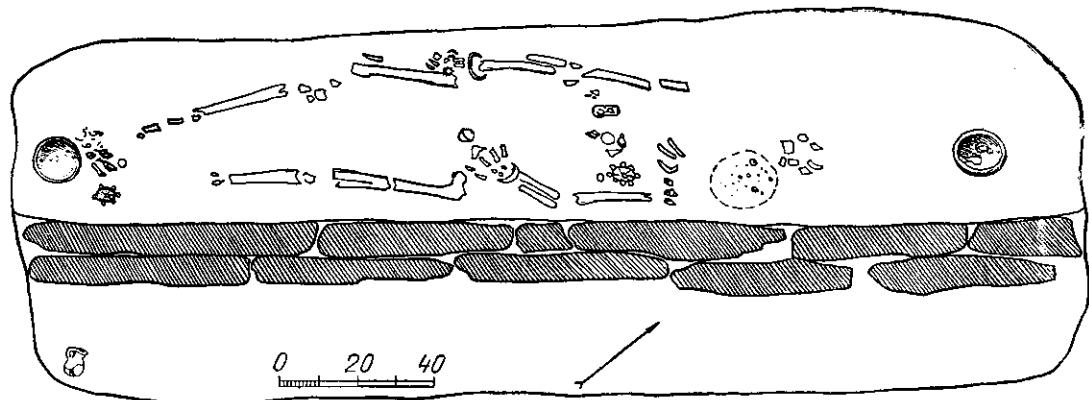

Рис. 8. Підбійна могила № 15.

це діаметром 1,8 см; велике кільце діаметром 4,8 см з надітою на нього арбалетною фібулою з пластинчатим приймачем висотою 5 см (табл. IX, 7); 9 «лучкових» фібул висотою від 2,9 до 3,9 см; на лівому боці грудей лежала бронзова фібула у вигляді круглого щита з припаяними на зовнішній окружності кільцями і кружками (по 4), поверхня фібули прикрашена різниколірною емаллю — на синьому і зеленому фоні нанесені білі і червоні квітки, діаметр щита 5 см (рис. 9), 1) ¹². На зап'ястях рук знаходились бронзові браслети — один із зав'язаними кінцями діаметром 7,1 см (табл. XIII, 7), другий — з кінцями, що не сходяться, прикрашеними звіриними голівками ¹³. На фалангах пальців збереглось сім уламків перснів і п'ять цілих: два срібних з синіми вставками на круглому щитку і три бронзових — один гладкий, другий з конічними шишками і третій із загнутими у вигляді гачків кінцями (один кінець оформленний у вигляді зміїної голівки)

¹² Аналогічні фібули відомі в Ольвії і на Кавказі (А. І. Фурманська, Фібули з розкопок Ольвії, Археологія, VIII, К., 1953, стор. 87, табл. VI, 18; МАК, VIII, М., 1888, табл. СХХVI, рис. 13).

¹³ Браслети, аналогічні першому, відомі в Танаїсі, Неаполі Скіфському, Володимирському кургані (Т. Н. Кипович, Танаїс, М.—Л., 1949, рис. 7; П. Шульц, Мавзолей Неаполя Скіфского, М., 1953, табл. XV; А. А. Спицын, Владимирские курганы, ІАК, в. 15, СПб., 1905, стор. 149, рис. 282). Браслети з кінцями, прикрашеними звіриними голівками, були знайдені в Неаполі Скіфському (В. П. Бабенчиков, Некрополь Неаполя Скіфского, «Істория и археология древнего Крыма», стор. 124, табл. III, 6, 8).

Біля ніг похованої знайдена червонояскова чашка з косими стінками і вертикальним бортіком на кільцеподібній підставці, висотою 4,4 см, діаметром вінець 17,4 см; в чащі знаходились уламки низького круглодонного скляного стаканчика (рис. 4, 1); тут же знайдені прорізна бронзова пряжка (табл. VII, 9) і бронзова щиткова фібула з прорізною чотирипелюстковою розеткою посередині, яка мала квадратну серцевину; поверхня щитка покрита різниколірною емаллю — на зеленому фоні нанесені чорні квадрати із зеленими квітами і білі квадрати із синіми кубиками всередині, що чергуються з ними; центральна розетка прикрашена зеленою і жовтою емаллю; діаметр щита 5 см (рис. 9, 2).

Біля похованої знайдені також дуже окислені і поламані бронзові і залізні речі, призначення яких не встановлено, бронзова прорізна бляшка, срібний перстень із скляною вставкою, монета Марка Аврелія (161—180 рр. н. е., табл. VII, 1), друга монета, яка залишилась невизначеною, сіроглиняне біконічне прясло і глиняне прясло із стилізованими зображеннями оленів (табл. VIII, 8).

В північно-західній частині могильної ями знайдено розбитий на куски одноручний глиняний глечик. Монета Марка Аврелія датує поховання II ст. н. е.

№ 16 (46). Могильна яма і підбій в плані прямокутні, із закругленими кінцями, орієнтовані з північного сходу на південний захід. Розміри могильної ями — 2 × 0,4 м, глибина —

0,75 м. Підбій викопано в північно-західній стінці ями, розміри його — 1,9×0,65 м, висота — 0,5 м. Підбій мав східець. Заклад з великих каменів посунутий з місця.

Поховання в колоді орієнтоване головою на північний схід, кістки зотліли, від черепа

хідній стінці ями, розміри його — 2,4×0,6 м, висота — 0,63 м. Збереглись дві закладні плити. В підбої була похована жінка, головою на північний схід, у витягненому положенні. Померла була завернута в тканину, відпечатки якої вирисують голову і плечі (рис. 10).

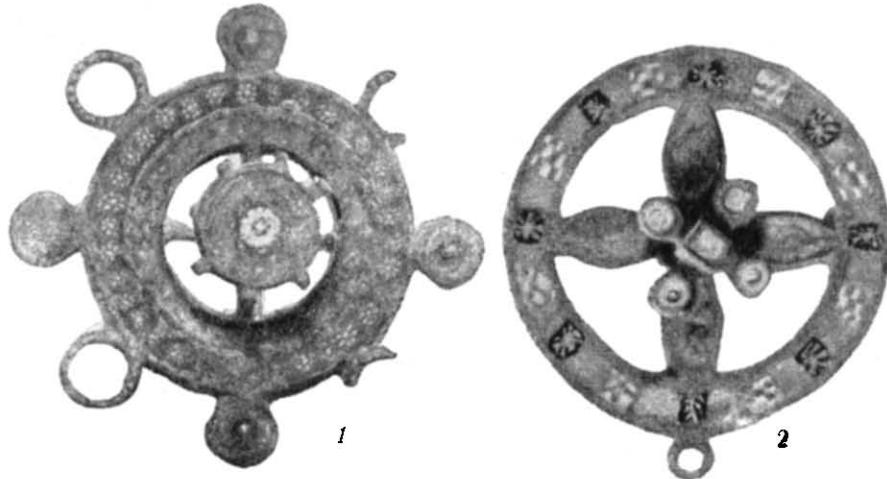

Рис. 9. Фібули, прикрашені емаллю.

залишилось кілька кісточок. Біля ніг похованого виявлені кістки іншого кістяка, можливо, зрушеного під час повторного використання підбою. Речей у похованні було небагато: маленький дворучний червоноглинняний глечик висотою 19,7 см, залізний ніж з перехрестям біля ручки довжиною 10 см, глинане біконічне прясло діаметром 2 см, яке дозволяє вважати поховання жіночим. Серед каменів закладу знайдена кришталева підвіска у вигляді голівки юнака з гостроконечною шапкою, облямована в нижній частині хутром. Підвіска мала вушко (табл. XIV, 1).

№ 17 (47). Форма могильної ями і підбою подібна до овала, орієнтована з північного сходу на південний захід. Розміри могильної ями — 1,8×0,45 м, глибина — 1,5 м. Підбій викопаний в північно-західній стінці ями, розміри його — 1,85×0,45 м, висота — 0,5 м. Заклад з невеликих плит. Поховання орієнтовано головою на північний схід. Кістяк зотлів. Біля голови збереглись залишки черепної коробки і кілька зубів. Положення кістяка — витягнене, на спині.

Біля голови виявлений червонолаковий глечик з однією ручкою висотою 17 см і червонолакова тарілка висотою 5,3 см і діаметром 21 см, в якій лежала жертвовна кістка.

№ 18 (48). Могильна яма і підбій в плані прямокутні із закругленими кутами, орієнтовані з північного сходу на південний захід. Розміри могильної ями — 2,9×0,55 м, глибина — 1,5 м. Підбій викопаний в північно-за-

хідній стінці ями, розміри його — 2,4×0,6 м, висота — 0,63 м. Збереглись дві закладні плити. В підбої була похована жінка, головою на північний схід, у витягненому положенні. Померла була завернута в тканину, відпечатки якої вирисують голову і плечі (рис. 10).

Навколо шийних хребців лежало намисто із довгастих янтарних намистин. Тут були знайдені також розкидані дрібні вугольки, круглі і дископодібні янтарні намистини (табл. III, 1), намисто із гагата (6) та із жовтого «під топаз» і червоного скла (табл. III, 2, 3), глинане біконічне прясло. Вздовж хребців лежали уламки срібних сережок із закрученими кінцями, срібний перстень з овальним щитком, бронзові вироби — перстень із круглим гніздом для вставки, фібула, обмотана тонким дротом, ажурна підвіска біконічної форми (табл. XIV, 10)¹⁴. На лівій руці був надітий браслет, виготовлений із товстого дроту з кінцями у вигляді зміїних голівок, діаметром 6,8 см (табл. XIII, 3)¹⁵. Біля ніг знайдені залишки залізного замка, дуже зруйнованого окисами, і уламки фібули.

¹⁴ Аналогічна підвіска перших століть н. е. знайдена в Херсонесі (К. К. Косяцюшко-Валюжинич, Извлечение из описи о раскопках Херсонеса Таврического в 1900 г., ИАК, в. 2, 1902, стор. 28, рис. 29).

¹⁵ Такого ж типу браслет II—III ст. н. е. походить з Неаполя Скіфського (В. П. Бабенчиков, Некрополь Неаполя Скіфського, «Істория и археологія древнього Крыма», стор. 124, табл. III, 7).

№ 19 (50). Могильна яма і підбій в плані прямокутні із закругленими кутами, орієнтовані з північного сходу на південний захід. Розміри могильної ями — $1,8 \times 0,4$ м, глибина — 1,1 м. Підбій викопаний в північно-західній стінці ями. Розміри його — $1,9 \times 0,45 - 0,3$ м, висота — 0,55 м. Заклад зруйнований. Поховання орієнтоване головою на північний схід. Кістяк зотлів. Від черепа залишились дрібні кусочки. Положення кістяка витягнене. Біля голови стояла одноручна посудина з вузькою шийкою і дуже відігнутими вінцями, висотою 8,5 см. Крім того, біля поховання знайдено: бронзовий перстень з овальним гніздом для вставки, бронзова «лучкова» фібула висотою 6,7 см (табл. IX, 4)¹⁶, бронзова голка з вушком.

№ 20 (54). Могильна яма і підбій в плані прямокутні із закругленими кутами, орієнтовані з північного сходу на південний захід. Розміри могильної ями — $1,45 \times 0,35$ м, глибина — 0,85 м. Підбій викопаний в північно-західній стінці ями, розміри його — $1,6 \times 0,4$ м, висота — 0,5 м. В підбої похована дитина, орієнтована головою на північний схід. Кістки зотліли, збереглись два куски черепної коробки і кілька молочних зубів. Навколо поховання сліди гнилої кошми.

Біля голови знаходились червоноглинняна посудина з вінцями, як у ойнохой, із слідами червоного лаку на поверхні, висотою 11,2 см, червонолаковий бокал і лілна чашка в уламках, а також залізний ніж довжиною 13 см, біля шні — намистини — три бронзові бочкоподібні, дві пастові і три скляні. Біля голови та шні знайдено 4 бронзові підвіски — 2 чотиригранні, прикрашені ялинковим орнаментом, одна у вигляді кульки з вушком і остання — округлої форми, з насічками сіткою, з ромбічним вушком. На грудях лежала «лучкова» фібула висотою 5,8 см (табл. IX, 9)¹⁷.

На руках і біля таза знайдено: уламки бронзового браслета, сплющений бронзовий перстень з кінцями, що звужуються і звернуті в дві пружини, діаметром 2,3 см (табл. II, 6), бронзова монета Юлія Меза (помер в 223 р., табл. VII, 3). На тазі лежала кругла заливана пряжка діаметром 3,5 см.

№ 21 (55). Могила орієнтована з північного сходу на південний захід, перерізана в північній частині дромосом склепу № 4 (77). Моги-

льна яма прямокутної форми, мала розміри $1,5 \times 0,3$ м і глибину 0,7 м. Підбій викопаний в північно-західній стінці ями, овальної форми, розмірами $1,55 \times 0,4$ м, висотою 0,45 м. Заклад з тонких невеликих плит. В підбої, очевидно, була похована жінка. Похован-

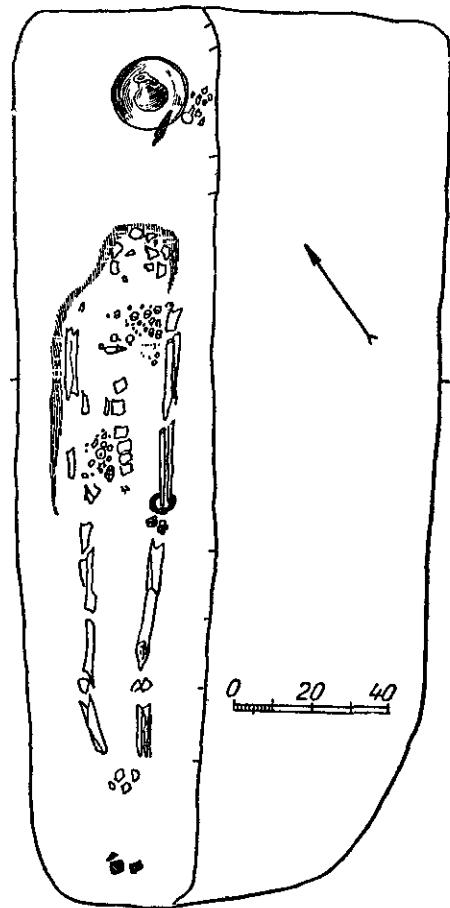

Рис. 10. Поховання в підбійній могилі № 18.

ня орієнтоване головою на північний схід. Кістки, за винятком правої руки, збереглись непогано, але відсутній череп, який був виявлений в дромосі склепу № 77, що перерізував могилу. Речей в похованні не було.

№ 22 (56). Могильна яма і підбій в плані прямокутні із закругленими кутами, орієнтовані з північного сходу на південний захід. Розміри могильної ями — $2,3 \times 0,5$ м, глибина — біля північної стінки 0,7 м, біля південної — 1 м. Підбій викопано в північно-західній стінці ями розмірами $2,3 \times 0,6$ м, висотою 0,56 м, із східцями вниз. Заклад складався з великої кількості каменів (до 40 штук). Траплялись дуже великі плити до 0,7 м довжиною і 0,2 м ширину. Кістяк, очевидно, жіночий, поганої збереженості, частково зберігся череп.

¹⁶ Подібні фібули відомі в Ольвії (А. І. Фурманська, вказ. праця, табл. III).

¹⁷ Аналогічна фібула III ст. н. е. знайдена в Неаполі Скіфському (В. П. Бабенчиков, Некрополь Неаполя Скіфського, «Історія і археологія древнього Крима», стор. 23, табл. II, IV).

На правій нозі лежали кістки дитини. Поховання орієнтовне головою на північний схід.

В головах кістяка знаходилися: червоно-глиняна амфора з яйцеподібним тулубом і загостреним дном, висотою 60 см, ліпний горщик з ручкою і червонолаковий одноручний глечик висотою 24 см. На грудях знайдена бронзова «лучкова» фібула (табл. IX, 5), на тазі — бронзовий браслет, виготовлений із товстого дроту, діаметром 7 см і два срібних браслети — один пластинчатий з незамкненими кінцями діаметром 7 см (табл. XIII, 5)¹⁸, другий із щитком на шарнірі діаметром 6 см. Біля таза стояла червонолакова чашка. Біля правої ноги знайдені залізні вудила, точильний камінь з просвердленим отвором і багато уламків залізних і бронзових предметів, в тому числі зруйнована бронзова монета, визначити яку не вдалося.

В різних місцях підбою знайдені: уламки бронзової поясної пряжки, бронзовий бубнець з вушком, прикрашений паралельними рисочками (табл. XIV, 9), срібна підвіска-лунниця з пластинчатим вушком розмірами 3×2 см (табл. XIV, 7), намистини — вісім скляних і пастових і одна бронзова біконічна. Під камінням закладу лежали: плоска ліпна чашка з несиметрично сплощеними біля вінця трьома наліпами-ручками, висотою 4,5 см, діаметром вінець 12,8 см (табл. V, 12; X, 2), уламки залізного ножа, два розбитих бальзамарії і велика кістка тварини.

№ 23 (57). Могильна яма і підбій в плані прямокутні із закругленими кутами, орієнтовані з північного сходу на південний захід. Розміри могильної ями — 1,25×0,3 м, глибина — 0,5 м. Підбій викопано в північно-західній стінці ями, розміри його — 1,12×0,3 м, висота — 0,4 м, заклад складався з невеликих, частково звалених плит. В підбої лежав дуже зотлілий кістяк дитини, орієнтований головою на північний схід. Речі зрушені з своїх місць. З правого боку таза знайдена бронзова підвіска у вигляді людської маски з конічним головним убором, розмірами 4,5×3,3 см (табл. XIV, 17; XII, 6), поруч з підвіскою був бронзовий браслет з кінцями, які заходять один за один, діаметром 5,8 см. Троянди вище знаходились два бронзових кільця з шишками діаметром 2,2 см (табл. II, 1)¹⁹, уламки бронзових «лучкових» фібул, за-

¹⁸ Аналогічний браслет, що датується першими століттями н. е., знайдений в Танаїсі (Т. Н. Кніпович, Танаїс, стор. 61, рис. 17 б, в).

¹⁹ Подібні кільця відомі в Північному Причорномор'ї (М. І. В'язмітіна, Вивчення сарматів на території Української РСР, Археологія, VIII, К., 1953, рис. 6, 7).

лізні гудзики з петлями і дві намистини із зеленого скла з реберчастою поверхнею.

Під закладом в північно-східній частині могильної ями знайдені: червонолакова чашка з вертикальним бортником висотою 3,5 см і діаметром вінець 14,2 см і червонолаковий дворучний закруглений глечик висотою 14,2 см (табл. I, 11)²⁰.

№ 24 (58). Могила орієнтована з північного сходу на південний захід. Могильна яма прямокутна в плані, розмірами 1,2×0,33 м, глибиною 0,87 м біля південної стінки і 1 м біля північної. Підбій овальної форми, викопаний в північно-західній стінці могильної ями, розмірами 1,5×0,8 м, висотою 0,5 м, із східцем висотою 5 см; збереглась одна плита закладу. В підбої поховані двоє дітей, орієнтовані головами на північний схід. Кістки зотліли, залишились сліди кошми, яка окреслювала людську фігуру.

Біля голови кістяка близького до закладу поховання були посудини: одноручний червонолаковий круглобокий глечик з вузькою шийкою висотою 18 см (табл. I, 5), червонолакова чашка з косими стінками і вертикальним бортником висотою 4,2 см, діаметром вінець 14,5 см (табл. IV, 13)²¹.

Поруч з ними знаходилися скляний бальзамарій в уламках і залізний ножик, трохи зігнутий, на якому збереглись кусочки дерева, довжиною 11,2 см. З лівого боку грудей лежала фібула-брошка у вигляді бронзового фігурного стержня довжиною 5,7 см, посередині якого прикріплений ромб розмірами 2,7×2,4 см, орнаментований емаллю; зовнішній обвід — синьою, внутрішній — червоною, центральна частина ромба — жовтою з чотирма синіми вкрапленнями по кутах (рис. 11, 2)²². Біля правого стегна лежав залізний ніж з залишками дерева на місці ручки довжиною 9,6 см. У різних місцях підбою були знайдені уламки «лучкових» фібул.

№ 25 (59). Могильна яма і підбій в плані мали неправильну форму з закругленими кутами. Могила орієнтована майже з сходу на захід, з незначним відхиленням на північ. Розміри могильної ями — 2,1×0,6 м, глибина — 1,05 м. Підбій викопано у північній стінці ямки, його розміри — 2,15×0,5 м, ви-

²⁰ Подібний глечик I—III ст. н. е. відомий з Неаполя Скіфського (В. П. Бабенчиков, Некрополь Неаполя Скіфського, «Істория и археология древнего Крыма», стор. 129, табл. VII, 5).

²¹ Такого ж типу чашка, що датується II—III ст. н. е., відома в Танаїсі (Т. Н. Кніпович, Танаїс, стор. 70, рис. 25, 4).

²² Аналогічні фібули відомі в Ольвії (А. І. Фурманська, вказ. праця, табл. VI).

сота — 0,5 м. Заклад складався з великої кількості плит. В підбої похована жінка, орієнтована головою на схід, з незначним відхиленням на північ. Кістяк зберігся погано, ноги його були схрещені. Під верхньою половиною кістяка простежується сіро-коричнева пляма від зотлілої тканини або дерева. Біля голови, але дещо вище рівня долівки, на східці-лежанці знаходився посуд: одноручний ліпний глечик висотою 27 см з попелом і поламаними кістками людини (табл. V, 6; XI, 5)²³, червонолакова чашечка з загнутими всередину вінцями, глиняний бальзамарій висотою 15 см (табл. I, 14). Біля правого плеча знайдена довгаста намистина із пасти на гіпсової основі і поламана фібула. Нижче таза була виявлена фібула з пластинчатою дужкою висотою 1,4 см²⁴.

№ 26 (60). Могильна яма і підбій в плані прямокутні із закругленими кутами, орієнтовані з північного сходу на південний захід. Розміри могильної ями — 2,1 × 0,32 м, глибина — 0,75 м. Підбій викопаний в північно-західній стінці ями, його розміри — 2,1 × 0,5 м, висота — 0,45 м. Заклад із шести плит. Кістяк, очевидно, жінки, похований у дерев'яній колоді, слід якої з потовщенням в торцевих частинах був явно помітний, зберігся погано. Кістяк витягнений і орієнтований головою на північний схід. На його грудях знайдена «лучкова» фібула висотою 3,4 см.

№ 27 (61). Могильна яма і підбій у плані прямокутні із закругленими кутами, орієнтовані з північного сходу на південний захід. Розміри могильної ями 1,85 × 0,4 м, глибина — 0,6 м. Підбій викопаний в північно-західній стінці ями, розміри його — 1,85 × 0,5 м, висота — 0,45 м. Заклад з тонких плит. У підбої лежав кістяк, очевидно, жіночий, орієнтований головою на північний схід, у витягненому положенні. Збереженість кістяка погана. Біля голови знайдені червоноглинняний одноручний глечик з сильно опуклими боками і вузькою шийкою висотою 14 см (табл. I, 9), скляний бальзамарій висотою 16,2 см, вигнутий залізний ніж довжиною 12 см. Біля верхньої частини грудей знаходилась халцедонова біконічна пастова біла намистина та бронзова «лучкова» фібула з обмотаною дротяною дужкою висотою 7 см²⁵.

²³ Аналогій — Тірітака, II—IV ст. н. е. (Е. Г. Кастанаян, Лепная керамика Мирмекия и Тиритаки, МІА, № 25, М.—Л., 1952, стор. 283, рис. 46, 8, стор. 278, рис. 39, 5).

²⁴ Неаполь Скіфський, II—I ст. до н. е. (П. Н. Шульц, Мавзолей Неаполя Скіфского, М., 1958, табл. 16).

²⁵ Аналогій — Ольвія, I ст. до н. е. і рубіж н. е. (Б. В. Фармаковский, Раскопки некрополя древ-

№ 28 (67). Могильна яма і підбій в плані неправильної форми, орієнтовані з північного сходу на південний захід. Розміри могильної ями — 1,8 × 0,46 м, глибина — 1,3 м. Підбій викопаний в північно-західній стінці

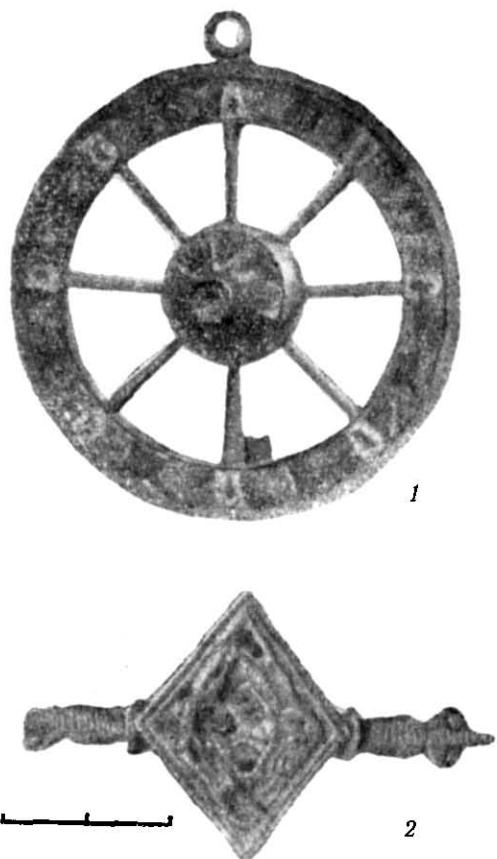

Рис. 11. Фібули, прикрашені емаллю.

ями, розміри його 1,95 × 0,6 м, висота — 0,45 м. Заклад зрушений і тільки одна плита збереглась на місці. Кістяк лежав у колоді ве-ретеноподібної форми і був орієнтований головою на північний схід. Кістки дуже зотліли.

Біля голови кістяка знаходився маленький одноручний глечик у червонолаковій чашці. Чашка з закругленими стінками і відігнутими назовні і вниз вінцями мала на дні нерозбірливі клеймо. Висота 3,2 см, діаметр вінець 16,8 см (табл. IV, 20). Біля лівого плеча лежали уламки бронзової «лучкової» фібули і намистини — 3 великі янтарні і 30 малих скляних позолочених. Біля лівого коліна ле-

ней Ольвії в 1901 р., ІАК, в. 8, СПб., 1903, стор. 92—93, рис. 69; А. І. Фурманська, вказ. праця, табл. III).

жало глиняне біконічне прясло діаметром 2,2 см.

№ 29 (68). Могильна яма і підбій у плані прямокутні із закругленими кутами, орієнтовані з північного сходу на південний захід. Розміри могильної ями — $2,15 \times 0,4$ м, глибина — 1,2 м. Підбій викопаний в північно-захід-

ка з розчепіреними руками і в високій шапці висотою 3,2 см (табл. XIV, 16)²⁸, біконічне прясло із сірої глини діаметром і висотою 2,9 см, просвердлений астрагал, намистини — сердолікова, янтарні, гагатові (табл. III, 23), скляні і пастові, в тому числі позолочені. Особливо цікава знахідка — фрагмент заліз-

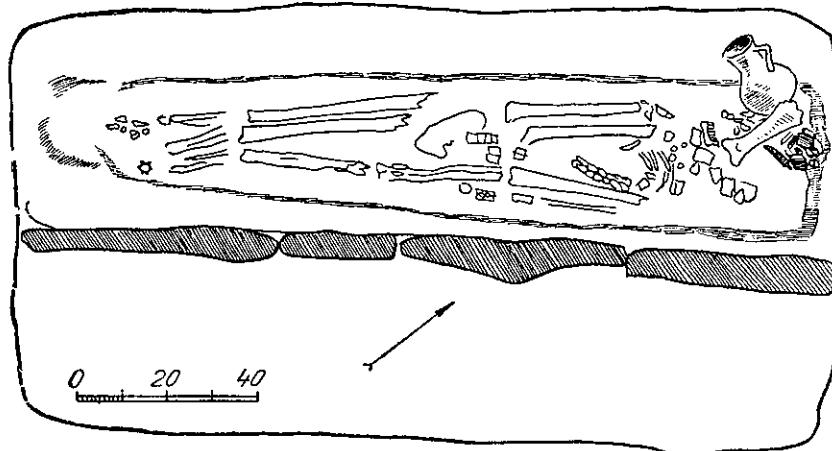

Рис. 12. Поховання в підбійній могилі № 30.

ній стінці ями, його розміри — $2,15 \times 0,65$ м, висота — 0,5 м. Заклад з невеликих плит, складених у два яруси — один над одним. У підбій була похована жінка, кістяк якої орієнтований головою на північ, з незначним відхиленням на схід. Кістки збереглись погано. Похована лежала в колоді.

Біля голови стояв одноручний глечик, покритий лаком з сильним сірим блиском, висотою 18 см. На правому плечі знаходилась червонолакова чашка з скошеними стінками, вертикальним бортиком і штампованим орнаментом на дні, висота 4,5 см, діаметр вінець 45 см²⁶ (табл. IV, 19). В чашечці лежав залізний ніж довжиною 11,2 см. З лівого боку біля таза знаходились речі, які злежались так, що їх важко було роз'єднати. В їх числі були: бронзова фібула і пластинчата дужка від фібули (табл. IX, 1), залізне кільце з залишками тканини, що приварилась до нього (табл. XIII, 9); бронзове кільце з кінцями, що заходять один за один, один кінець гострий, другий зварився з бронзовою пластинкою; бронзове кільце з шишечками, срібні виті сережки з гачками і петельками на кінцях (табл. II, 16), срібний браслет з незімкненими, розплющеними кінцями діаметром 6,8 см²⁷, бронзова підвіска у вигляді чоловіч-

ної кольчуги. В північно-східному куті могильної ями знайдені залізна пряжка і фібула. При похованні було також багато металевих виробів, призначення яких визначити не вдалось.

№ 30 (69). Могильна яма і підбій у плані прямокутні із закругленими кутами, орієнтовані з північного сходу на південний захід. Розміри могильної ями — $1,5 \times 0,4$ м, глибина — 1,5 м біля північно-західної стінки і 1 м біля південно-східної. Підбій викопаний в північно-західній стінці ями, його розміри — $1,9 \times 0,6$ м, висота — 0,55 м. Висота вирізаного східця в підбії 0,05 м. Заклад з досить великих плит (рис. 12). В дерев'яній колоді лежала два кістяки, головами на північний схід, один на одному, причому у одного з них ноги були схрещені. Не дивлячись на погану збереженість кісток, положення кістяків було ясним.

В головах знаходилися: одноручний глечик, покритий червоним лаком, висотою 20,3 см, уламки чашки, залізний ніж довжиною 2 см і велика кістка жертовної тварини. Крім того, в похованні знайдені: бронзова «лучкова» фібула з дужкою, що орнаментована тонким дротом у вигляді змійки, висотою 9,3 см; інша бронзова фібула; прямокутна поясна пряжка з ажурною пластинкою, що

²⁶ Т. Н. Кніпович, Краснолаковая керамика первых веков н. э., МИА, № 25, стор. 302, рис. 4, 1.

²⁷ Аналогії — Неаполь Скіфський, II—III ст. н. е. (В. П. Бабенчиков, Некрополь Неаполя Скіф-

ского, «История и археология древнего Крыма», стор. 124, табл. III).

²⁸ Там же, стор. 127, табл. VI, 4.

має зображення знака Савромата II, розмірами $5,9 \times 2,8$ см (табл. XV, 3; VII, 11); бронзове кільце діаметром 2,4 см, глиняне біконічне прясло діаметром 3 см, велика пастова намистина і скляний бальзамарій в уламках.

№ 31 (70). Могильна яма і підбій у плані прямокутні із закругленими кутами, орієнтовані з північного сходу на південний захід.

ний бальзамарій висотою 10,5 см. На місці кістяка були знайдені: височне кільце з скрученими кінцями діаметром 4,2 см; бронзові сережки із дроту з петелькою і гачком на кінцях і надітою намистиною, діаметром 3,2 см (табл. XIII, 11); срібний перстень з розширеним щитком діаметром 1,9 см; бронзовий перстень діаметром 1,3 см з сердоліко-

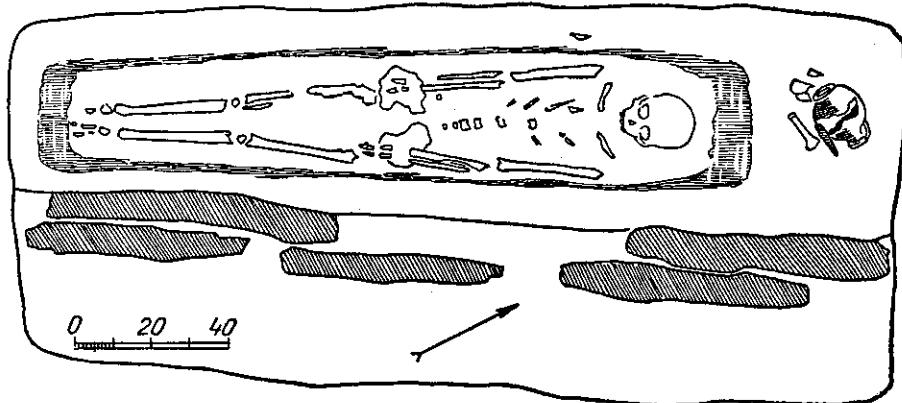

Рис. 13. Поховання в підбійній могилі № 34.

Розміри могильної ями — $1,6 \times 0,5$ м, глибина в північній частині — 1,5 м, в південній — 0,7 м. Підбій викопаний в північно-західній стінці ями, його розміри — $1,6 \times 0,4$ м, висота — 0,48 м. Заклад зруйнований. В підбій був похований чоловік років 40—50. Кістяк лежав головою на північний схід, у витягнено-му положенні, череп деформований. В головах стояв горщик з однією ручкою, виготовлений із темної глини на гончарному кругу, покритий темним лаком. Висота 7,5 см (табл. I, 13).

№ 32 (71). Могильна яма і підбій у плані прямокутні із закругленими кутами, орієнтовані з сходу на захід. Розміри могильної ями — $1,5 \times 0,52$ м, глибина — 1,9 м. Підбій викопаний у північній стінці ями, розміри його $1,56 \times 0,72$ м, висота — 0,65 м. Заклад складений з великих плит, що стоять в нахиленому положенні, поміж якими знаходяться великі камені. В могилі був похований, напевно, хлопчик, судячи з довжини підбою. Слідів кошмі або колоди не збереглось. Кістки та кож не збереглись. В районі грудей простежені залишки рожевої фарби, а дещо з боку від поховання — сліди конопляної вірьовки.

В головах стояли: одноручний глечик, покритий червоним лаком, висотою 17,1 см, маленький червонолаковий горщик з однією ручкою висотою 6,3 см²⁹ (табл. I, 15), скля-

вою гемою, на якій зображено звірка, подібного до пташка, на коротеньких ніжках з хвостом догори, який іде вліво; срібне кільце діаметром 1,8 см; бронзова підвіска у вигляді чоловічка з розчепреними руками і ногами, вирізана із пластинки, з петелькою на спині, висотою 1,6 см; інша підвіска, також у вигляді чоловічка, але стилізованого, подібного класичній гермі, довжиною 2,7 см (табл. XIV, 15); глиняне біконічне прясло з зображенням оленя, що біжить вправо, і зайчика (?), який їсть траву (табл. VIII, 7); чотири янтарні намистини; дві бронзові «лучкові» фібули (одна зломана)³⁰; бронзова фібула, яка має вигляд рамки з прямокутним вирізом всередині і трикутниками зверху і знизу; на усіх трьох їх кутах знаходяться кружки, заповнені білою і голубою пастою; голубі смужки нанесені по боках вирізаного прямокутника; на зворотному боці фібули — голка з приймачем для застібання, довжина 5 см (табл. IX, 6).

№ 33 (72). Могильна яма і підбій у плані прямокутні із закругленими кутами, орієнтовані з північного сходу на південний захід. Розміри могильної ями — $1,45 \times 0,48$ м, глиби-

го, «История и археология древнего Крыма», стор. 129, табл. VII, 2).

³⁰ В. П. Бabenchikov, Некрополь Неаполя Скифского, «История и археология древнего Крыма», стор. 129, табл. VII, 2.

²⁹ Аналогія — Неаполь Скіфський, I—III ст. н. е. (В. П. Бабенчиков, Некрополь Неаполя Скифско-

на — 0,95 м. Підбій викопаний в північно-західній стінці ями, розміри його — 1,58 × 0,55 м, висота — 0,6 м. Заклад з аморфних каменів. В підбої похована жінка. Кістяк орієнтований головою на північний схід, череп відкотився вправо і лежав на потилиці. Кістки порівняно

висота — 0,55 м. Заклад складений з величезних плит. Поховання в чітко виявленій колоді, головою на північний схід (рис. 13), кістки збереглися частково. Положення кістяка витягнене, обидві кисті рук знаходяться на тазі, повернені одна до одної зворотними боками внаслідок того, що плечі кістяка поміщені у вузький простір колоді.

У головах, за межами колоди, стояли червоноглянцій одноручний глечик, покритий червоним лаком, висотою 21,8 см і скляний бальзамарій висотою 11,8 см (рис. 4, 4). Тут же був знайдений залізний ніж довжиною 13,5 см. Справа на грудях лежала бронзова «лучкова» фібула висотою 3,3 см. Така ж фібула, але більшого розміру, висотою 8,5 см лежала справа поза колодою; на пальці правої руки знаходився надітий срібний перстень з округлим щитком, на якому замість каменя прикріплене синє скельце.

№ 35 (82). Могила орієнтована з північного сходу на південний захід. Могильна яма прямокутна із закругленими кутами, розмірами 1,9 × 0,45 м, глибиною 1,65 м. Підбій неправильної овальної форми, викопаний в північно-західній стінці ями, має розміри 2,03 × 0,9 м, висоту 0,4 м. Заклад складений з великих плит в нижньому ряді і малих — у верхньому. В підбої лежало два кістяки: близче до закладу — жіночий, а під стіною підбою — чоловічий, обидва орієнтовані головами на північний схід (рис. 14).

Кістяк жінки лежав у витягненому положенні, обидві руки його знаходились під тазом, голова повернута вправо. Другий кістяк також витягнений, руки його лежали на тазі, голова — на потилиці, ноги — схрещені.

В головах стояв невеликий одноручний округлобокий глечик, покритий червоним лаком, висотою 15,5 см (табл. I, 12). На грудях у обох кістяків лежало по бронзовій фібулі висотою 2,8 см. Біля шиї і ніг жіночого кістяка знайдено багато намистин — сердолікових, янтарних, гагатових, пастових круглих і маленьких кільцевидних, скляних, відлитих по декілька разом. Намистини лежали почасті зверху кісток ніг; ймовірніше, ними було обшите взуття. Тут же знайдено глиняне біконічне пряяло діаметром 3,4 см (табл. VIII, 3).

№ 36 (86). Могильна яма і підбій у плані мали неправильну прямокутну форму із закругленими кутами (рис. 15). Орієнтована могила з північного сходу на південний захід. Розміри могильної ями — 2,3 × 0,6 м, глибина — 0,7 м. Підбій викопаний у північно-західній стінці ями, його розміри — 2,6 × 0,7 м,

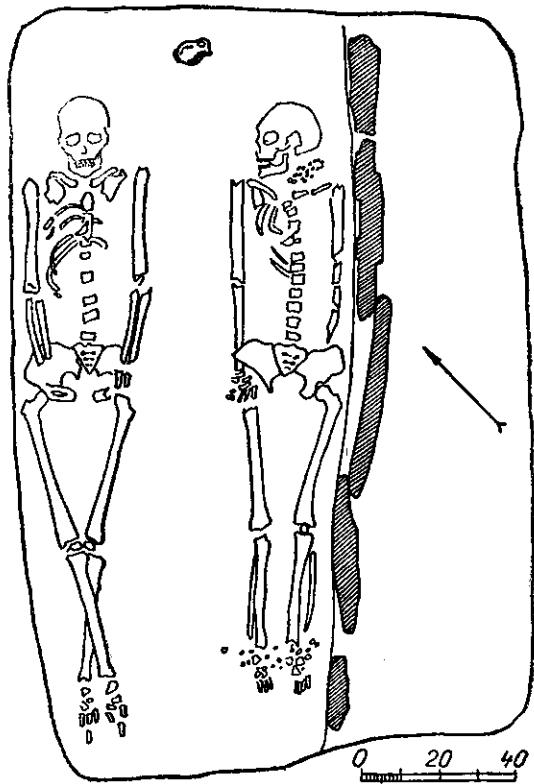

Рис. 14. Поховання в підбійній могилі № 35.

доброї збереженості. Кістяк лежав на правому боці. Положення кістяка скорчене: руки зігнуті в ліктях і немов би упираються в боки, ноги підігнуті, але не різко.

Посуду при похованні не було. Біля голови були знайдені срібні сережки у вигляді кілець з гачками і петельками на кінцях діаметром 1,8 см (табл. II, 15), бронзова «лучкова» фібула висотою 4,9 см, друга бронзова фібула висотою 2 см, три бронзових голки, кістяна підвіска, намистини пастові (4) і гагатові (36), уламки бронзових і залізних предметів, які не піддаються визначеню.

№ 34 (78). Могильна яма і підбій у плані прямокутні із закругленими кутами, орієнтовані з північного сходу на південний захід. Розміри могильної ями — 2,3 × 0,45 м, глибина — 0,75 м. Підбій викопаний в північно-західній стінці ями, розміри його — 2,5 × 0,58 м,

висота — 0,55 м. У підбій вів східець висотою 7 см. Заклад був складений з великих плит.

У підбої знаходилась колода довжиною 1,8 м і ширину 0,38 м, в якій була похована жінка, орієнтована головою на північний схід. Кістяк лежав у витягнутому положенні, обидві кисті рук лежали на тазі і були повернені одна до одної зворотними боками долонь.

В головах похованої, за межами колоди, лежали: червоноглинняний одноручний округлобокий глечик висотою 16,7 см (табл. I, 8), червоноглинняна чашка висотою 5,2 см, діаметром вінець 13,6 см, скляний тонкостінний кубок висотою 10 см (рис. 4, 7), скляна тарілка, розбита на дрібні кусочки, діаметром 30 см (рис. 4, 5), бронзовий замок у вигляді пластинки з отвором для ключа і з вставленим в нього бронзовим ключем (табл. VI, 4), залізний ніж. Біля шкії знайдені: срібні сережки у вигляді кілець з гачками і петельками, діаметром 1,7 см, уламок бронзового ланцюжка (табл. VI, 8), бронзова голка довжиною 7 см, глиняне біконічне прясло розмірами 3 × 1,3 см, пастова намистина з малюнком, халцедонова намистина з канелюрами. Тут же зустрілось кілька уламків бронзових предметів — з'єднаних разом кілець і фібул.

Біля грудей знаходились: три бронзові «лучкові» фібули висотою 3,1—3,9 см; уламок фібули з залізою голкою і дужкою, обмотаною дротом (табл. IX, 8); кругла фібула у вигляді колеса, зовнішній ободок якої орнаментований квадратами, заповненими різноцільною емаллю — жовтою, синюю і білою, діаметр 6,5 см (рис. 11, 1). На зап'ястях і кистях стулених рук знаходились: бронзовий браслет з розплющеними незімкненими кінцями діаметром 6,8 см, бронзовий перстень діаметром 2,2 см (табл. XIII, 10), бронзовий перстень з гніздом для вставки діаметром 2 см, срібне пластинчате кільце з змінними голівками на кінцях діаметром 2,1 см (табл. XIII, 14).

№ 37 (87). Могильна яма і підбій у плані прямокутні із закругленими кутами, орієнтовані з північного сходу на південний захід. Розміри могильної ями — 1,73 × 0,45 м, глибина — 1,2 м. Підбій викопаний в північно-західній стінці ями, має розміри — 1,8 × 0,45 м, висоту — 0,6 м. Підбій знаходиться нижче дна могильної ями на 5 см. Заклад викладений з аморфних каменів. Кістяк лежав у колоді, орієнтований головою на північний схід, у витягнутому положенні, кисті його рук знаходились на тазі. Кістки поганої збереженості.

Біля голови знаходились одноручний округлобокий глечик, покритий червоним лаком, висотою 14 см (табл. I, 10) і червонолакова чашка з вертикальним бортіком висотою 4,8 см, діаметром вінець 17,6 см. Між кічицями кістяка лежала золота лунниця, ор-

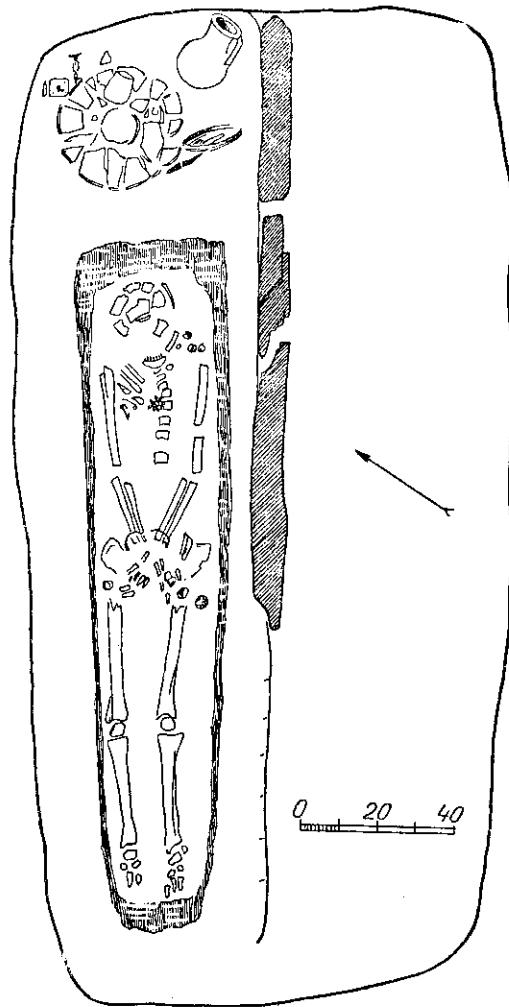

Рис. 15. Підбійна могила № 36.

наментована сканню і зернью. Вздовж бортіка лунниці знаходиться джгутик, сплетений із тонкого дроту. Такий же джгутик оточує вставку (камінь випав). Від вставки вправо і вліво відходили гілочки, які закінчувались маленькими завитками і кульками, переважно по три з четвертою зверху, у вигляді виноградного гроно. З кінців лунниці звішувались такі ж грони. Ширина лунниці 2,5 см, висота з щитком 1,4 см (табл. XIV, 2; VII, 4).

Крім того, біля кістяка були знайдені: бронзова коробочка-піксіда висотою 4,2 см,

діаметром 2,9 см; бронзовий перстень з гніздами для каменю діаметром 2,9 см, уламки бронзових «лучкових» фібул, три глиняних біконічних прясла діаметрами 1,7—2,7 см, 26 намистин: халцедонові ребристі (табл. III, 6—8), сердолікові (табл. III, 4, 5), янтарні (типу табл. III, 1—3), гагатові, кришталеві, скляна синя біконічна (табл. III, 26), скляні білі (табл. III, 28), пастові і т. д.

№ 38 (89). Могильна яма і підбій у плані овальні, орієнтовані з північного сходу на південний захід. Розміри могильної ями — $0,85 \times 0,43$ м, глибина — 0,4 м. Підбій викопаний у північно-західній стінці ями, розміри його — $0,85 \times 0,4$ м, висота — 0,25 м. Заклад був складений з двох великих плит. Судячи з розмірів підбою, поховання було дитяче. Кістки не збереглись, крім верхньої частини черепа.

В головах знаходились одноручний червонояківий глечик висотою 17 см (табл. I, 6), а біля нього — скляний бальзамарій в уламках. Під черепом лежали три великі намистини — халцедонова (табл. III, 31) і дві пастові коричневі з білими зигзагами (табл. III, 32). Під намистинами лежало велике бронзове дзеркальце діаметром 7 см.

Дещо збоку, під стінкою підбою були знайдені: два дротяних колечка з закрученими кінцями діаметром 1,7 і 1,6 см, височне кільце із бронзового дроту з закругленими кінцями і кістяною підвіскою та уламки залізного ножа, до якого прикріплена кістка.

II. Ямні могили

№ 1 (26)³¹. В ямі овальної форми розмірами $1,45 \times 0,52$ м, глибиною 0,7 м була похована молода жінка, орієнтована головою на захід з деяким відхиленням на північ. Збереженість кістяка погана. Речей в похованні не було.

№ 2 (29). Яма неправильної прямокутної форми, розмірами $0,95 \times 0,52$ м, глибиною 0,6 м. Поховання в ногах перерізане фунда-

³¹ Всі ямні могили розташовані в центральній частині могильника.

ментом пізньої стінки. Похована — молода жінка до 20 років, орієнтована головою на захід. Положення кістяка витягнене, кисті рук на тазі, череп лежав на правій щоці. Кіст-

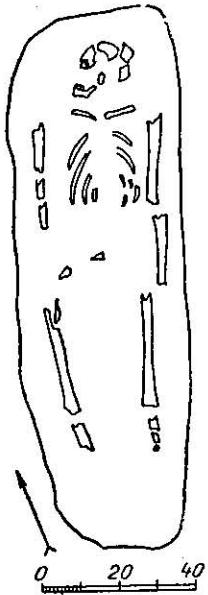

Рис. 16. Ямна могила № 4.

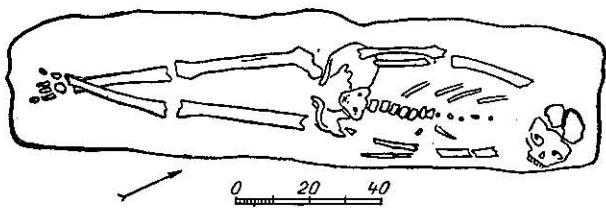

Рис. 17. Ямна могила № 6.

ки збереглись добре. В засипці знайдена маленька срібна монета татарсько-генуезького періоду. При похованні речей не було.

Рис. 18. Ямна могила № 7.

№ 3 (32). Яма неправильної прямокутної форми, розмірами $1,3 \times 0,48$ м, глибиною 0,6 м. Поховання орієнтоване головою на захід. Кістяк зберігся погано, можливо, був

зруйнований зараз же після поховання. Речей в могилі не було.

№ 4 (52). Яма неправильної чотирикутної форми, розмірами $1,48 \times 0,45$ м, глибиною 0,3 м. Кістяк дуже зотлів, орієнтований головою на північний схід. Речей при ньому не було (рис. 16).

№ 5 (63). Яма овальної форми, розмірами $1 \times 0,55$ м, глибиною 0,5 м. В могилі похована дитина, головою на північний схід. Череп зберігся непогано, решта кісток зотліла. Кістяк лежав на правому боці в скорченому положенні, речей не було.

№ 6 (74). В ямі овальної форми, розмірами $1,65 \times 0,42$ м, глибиною 0,7 м лежав кістяк жінки, у витягненому положенні, головою на північний схід. Кисті рук знаходились на тазі, ноги схрещені, голова відкотилася вліво. Кістки порівняно доброї збереженості. Речей не було (рис. 17).

№ 7 (80). В ямі круглої форми, розмірами $1,6 \times 0,5$ м, глибиною 0,7 м похована молода жінка до 20 років, головою на північ. Кістки доброї збереженості, положення — витягнене, кисть лівої руки знаходилась на тазі, голова лежала на правій щоці. Речей не було (рис. 18).

№ 8, 9 (84, 85). Могили знаходились під підбійною могилою № 36 (86) і були дуже зруйновані при ритті підбою останньої. Розміри — $1,95 \times 0,65$ м, глибина близько 0,85 м. Орієнтовані з півночі на південь. Кістки пошкоджені і зотлілі.

III. Земляні склепи

№ 1 (6). Склеп орієнтований камeroю на північний захід³² (рис. 19). У склеп вів дромос довжиною 4 м і ширину 0,95 м, який поступово знижувався до глибини 2 м. Вхідний отвір закладений великими каменями, за якими вертикально стояла велика закладна плита розмірами $1,7 \times 0,75$ м. За закладною плитою знаходився ще один ряд каменів різної величини. А за ними розташувалася друга, ще більш потужна, вертикально поставлена закладна плита розмірами $1,75 \times 0,95$ м, обкладена з усіх боків дрібними каменями. Друга закладна плита прикривала безпосередньо вхідний отвір округлої форми, висотою 0,8 і шириною 0,9 м. Подібний заклад в кримських могильниках виявлено вперше. Камера склепу в плані мала форму неправильного овала довжиною 2,75 м і ширину 1,5 м. Стеля куполовидної форми мала максимальну висоту

1 м. Вхідний отвір влаштовано в довгій стінці склепу. Кістяк був у колоді, залишки якої добре простежуються на долівці склепу. Під

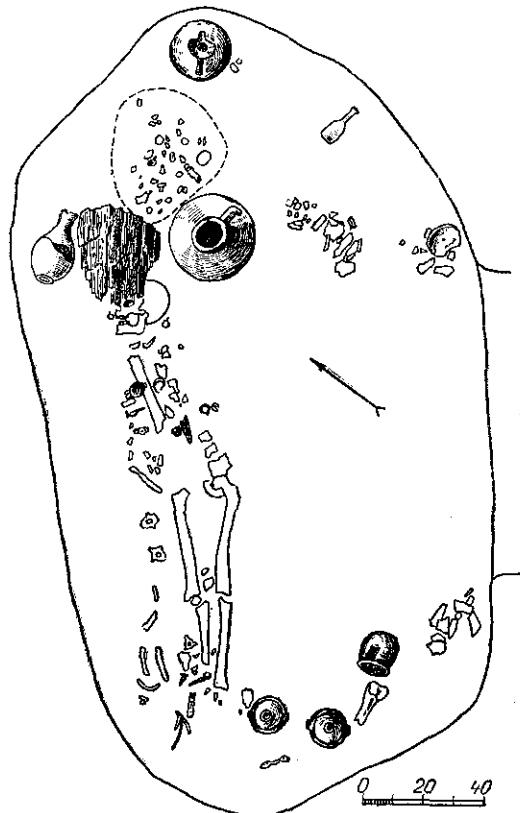

Рис. 19. Камера склепу № 1.

кістяком було знайдено багато вугликів. Торцева частина колоди біля черепа згнила, але збереглося волокно. Вода, яка проникала в склеп, піднімала колоду, а коли вона виходила, залишався шар мулу і ліску; торець колоди і знаходився на цьому шарі, піднімаючись, таким чином, все вище і вище і кінець кінцем виявився вище черепа і частково над ним. Вода, яка потрапляла в склеп, а потім виходила по нахиленій підлозі в його південно-західну частину, понесла за собою деякі кістки кістяка та більш легкі речі, що лежали на ньому.

У склеп була похована молода жінка років 20, головою на північний схід. Череп зберігся добре. Вимірювання, зроблені антропологом загону К. Ф. Соколовою, дали показник 84, рівний показникам таврських черепів, що дозволяє відносити поховану до місцевого населення. При похованні виявилось багато речей.

³² Відкритий у північно-східній частині могильника.

В головах і ногах був поставлений посуд. В головах знаходилися: бронзовий глечик з залізною ручкою та свинцевими ніжками і з носиком, як у ойнохой, висотою 28 см (табл. V, 17; XII, 1) ³³; великий глиняний глечик з однією ручкою, покритий червоним лаком, з темними смугами і прокресленими борозенками по шийці і плечиках, висота глечика 31,5 см (табл. V, 18); червонолаковий глечик з однією ручкою, з вінцями, як у ойнохой, висотою 23 см (табл. I, 1) ³⁴; груба ліпна чашка із темної глини з двома маленькими ручками-наліпами, висотою 3,7 см, діаметром вінець 12 см; скляне блюдечко в уламках діаметром 15,6 см; скляний бальзамарій висотою 14,2 см (рис. 4, 8) і два таких же розбитих.

В ногах знаходились: профільована нерівномірно покрита червоним лаком чашечка, яка мала темні плями, висотою 3 см, діаметром вінець 10,5 см; червонолакова чашка із злегка загнутими всередину краями, висотою 6,2 см, діаметром вінець 11,5 см ³⁵; червонолакова чашка із злегка відігнутими назовні краями (в уламках), приблизно тих же розмірів; горщик з однією ручкою, з різко відігнутими назовні вінцями висотою 11,9 см, діаметром вінець 13,5 см; ліпна чашка з двома ручками-наліпами висотою 4,5 см, діаметром вінець 13,5 см (табл. V, 9; X, 5); ліпна чашка з домішками кварцу в глині, з двома ручками-наліпами, які ледве виступають і мають зачлені краї, висотою 4,7 см, діаметром вінець 23,6 см. Обидві ці чашки були накриті червонолаковими чашками, які відігравали роль кришок.

Решта предметів лежали почести на кістяку, почести в головах, де начебто були покладені купкою або вивалились із шкатулки або мішечка, які згнили. Всі предмети були зрушені з місць (потоком води?), і тому їх місце положенню не можна надавати особливого значення.

Знахідки в головах: бронзові підвіски — конічна з перехватом висотою 4,2 см, у вигляді пташки висотою разом з кільцем 3,2 см (табл. XIV, 18), дзвіночка висотою з вушком 4,3 см, чотиригранні пірамідки на ніжках висотою 4,5 см (табл. XIV, 11), кульки діаметром 3,5 см і 4,5 см; дві бронзові фібули

³³ Ця посудина за формою і технікою виготовлення оригінальна для могильників Криму.

³⁴ Аналогічний глечик знайдено в Пантікею (І. Т. Кругликова, О місцій керамікі Пантікає і ее значенні для изучения состава населенія этого города, МИА, № 33, 1954, стор. 83, рис. 1, 2).

³⁵ Аналогічну чашку — див. Т. Н. Кипович, Танаїс, рис. 25, 8.

висотою 3,8 і 3,9 см. Під правою щокою лежала золота сережка у вигляді колечка діаметром 1,6 см, яка була надіта на бронзове кільце діаметром 2,1 см.

Біля правого плеча лежало бронзове дзеркальце діаметром 3,5 см, з прямокутним вушком і круглим отвором у ньому, поруч з дзеркальцем знаходилась велика «лучкова» фібула висотою 12,3 см, з дужкою, обмотаною дротом. Біля лівого плеча знайдена золота підвіска у вигляді опуклого з обох боків диска з вушком, прикрашеним по кругу випуклими бугорками, діаметрами 1,7×1,1 см (табл. XIV, 3).

Знахідки в ногах: золоті наочники, які складалися з двох довгастих листовидних овалів, з'єднаних вузькою смужкою. Виготовлені вони із тонкого листа золота. Пелюстки прикрашені поглибленим орнаментом. Загальна довжина 12 см (табл. VI, 1) ³⁶. Наочники знайдені далеко від черепа, в ногах кістяка, куди вони безперечно були віднесені водою, що потрапляла в склеп; довга бронзова голка довжиною 12 см, з кільцем діаметром 2,5 см на потовщеному кінці, можливо, вживалась для роз'язування вузлів (табл. VI, 7); залізний ніж довжиною 12 см; кістяна загострена донизу підвіска висотою 4 см; срібний браслет з щитком, який прикріплений шарнірами до кінців браслета, на щитку в оправі збереглась рожевого кольору маса, яка заповнювала оправу, діаметр браслета 7 см, розміри щитка — 3,7×1,8 см (табл. XIII, 2); срібний перстень з розширенням, в яке встановлена сердолікова тема, що зображує Амура, повернутого вправо, який несе у витягненій руці грому винограду. Фігурка у вищій мірі динамічна. Діаметр персня 2,1—2,2 см (табл. II, 5).

Знахідки в різних місцях поховання: персні — вісім срібних і сім бронзових цілих (таб. II, 4), не рахуючи уламків; більшість із них з округлим або овальним щитком, в якому нерідко збереглись пастові і скляні вставки, інколи геми. У щиток одного із срібних перснів вставлено сердоліковий ромбик — для вставки в перстень була використана чотиригранна сердолікова намистина із зрізаними кутами; бронзова фібула з трикутним щитком, оздобленим білою емалевою квадратною вставкою з вкрапленими в неї дев'ятьма чорними зернятками (табл. IX, 2); проріз-

³⁶ Аналогія — Херсонес, перші століття н. е. (Н. Н. Погребова, Золотые лицевые пластины из погребений мавзолея Неаполя Скифского, «Істория и археологія древнього Крима», стор. 148, 149).

ний бронзовий щиток від фібули, прикрашений кількома круглими і овальними отворами (табл. XV, 2); бронзовий ключик у вигляді герми (табл. VI, 10); кістяні амулети у вигляді людських фігурок: одна з них зобра-

зберігся кістяк жінки, яка була похована біля західної стінки і орієнтована головою на північний схід. Паралельно йому лежав кістяк чоловіка, поганої збереженості. Поруч з останнім і паралельно йому лежав кістяк дівчин-

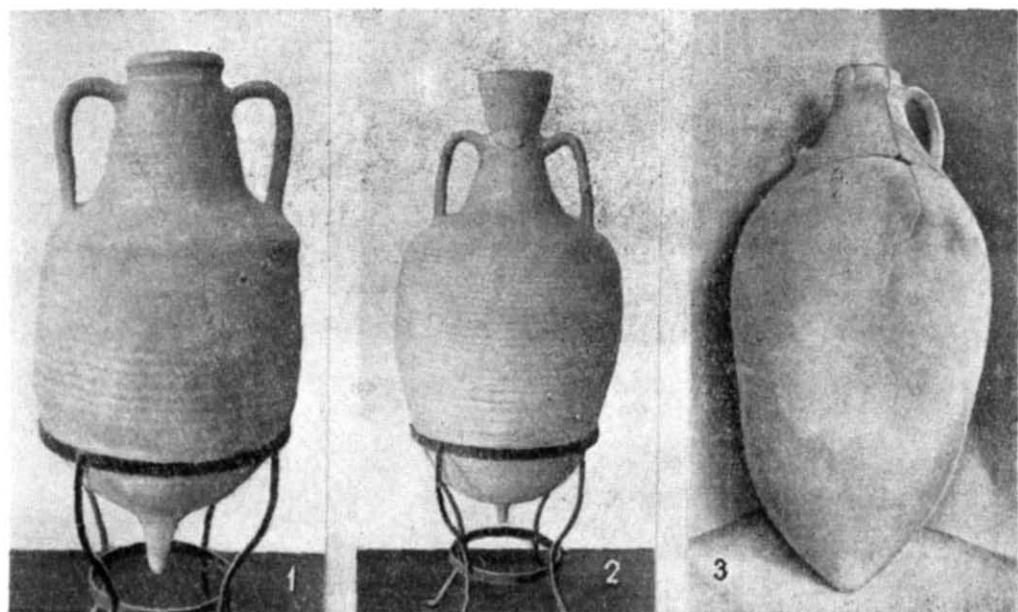

Табл. XVI. Глиняні урни-амфори.

жує чоловічка в панцирі (табл. XIV, 6; табл. XII, 3), друга — якесь жіноче божество з великою круглою головою (табл. XIV, 5; XII, 5); різноманітні намистини: пастові інкрустовані (табл. III, 33), скляні інкрустовані і просто пофарбовані, халцедонові, гагатові, янтарні, причому самих різноманітних форм — плоскі, круглі, циліндричні, грушовидні та ін.

№ 2 (7)³⁷. Склеп орієнтований камeroю на північний захід. Дромос склепу, кінець якого перерізаний підбійною могилою № 3 (17), простежений на 3 м від закладної плити. Ширина дромосу 1,8—0,9 м з поступовим нахилом до входного отвору, де його глибина досягає 3 м. Закладна плита висотою 0,5, шириною 0,8 м. Камера склепу неправильної прямокутної форми із закругленими кутами, її розміри — 2,25×2,16 м. В камеру вів східець висотою 0,23 м. Стеля камери куполовидна, висота її біля входу 0,8 м, в центральній частині склепу — до 1,2 м. В південно-західному куті був східець. В камері склепу знаходились чотири кістяки: чоловіка, жінки, дівчинки років 12 і дитини (рис. 20). Краще всіх

ки, який зберігся досить добре. Череп цього кістяка відкотився вправо і лежав на місці грудей кістяка чоловіка (?). Над головою дівчинки перпендикулярно до неї лежав кістяк дитини, дуже пошкоджений, орієнтований на південний схід. Під усіма кістяками простежувались чорно-руді плями — сліди зотліої колоди. Поруч з кістяками на підлозі знаходилися плоскі камені, на яких, звичайно, і встановлювались колоди.

Більша частина речей знаходилась біля кістяка жінки.

В головах стояв посуд: червоноолакове блюдо з косими стінками і загнутими всередину краями на плоскій підставці, висотою 5,5 см, діаметром вінець 26 см (табл. IV, 8); червоноолакове блюдо з скощеними стінками на кільцеподібній підставці, висотою 5,5 см, діаметром вінець 25,5 см (табл. IV, 14); лак яскраво-червоний, оранжевий. У блюді лежав червоноглинняний глечик з однією ручкою, з слідами червоного лаку на поверхні, висотою 11,5 см (табл. I, 7)³⁸. Біля блюда лежало

³⁷ Аналогія — Неаполь Скіфський, I—III ст. н. е. (В. П. Бабенчиков, Некрополь Неаполя Скіфського, «Істория и археология древнего Крыма», стор. 129, табл. VII, 3).

³⁸ Відкритий у південно-західній частині могильника.

кілька чашечок: червонолакова із злегка відігнутим краєм висотою 4 см, діаметром вінець 10,5 см; червонолакова із злегка загнутими всередину краями висотою 4,5 см, діаметром вінець 11,4 см; лак з коричневим відтінком; ліпна сіроглинняна конічна чашка ви-

ковий глечик з яйцевидним тулубом, що розширяється донизу; на місці перехода шийки у вінця глечик орнаментований накладними валиками; висота 22 см. Біля правого плеча кістяка жінки лежав залізний наконечник спіса, аналогічний знайденому в могилі № 3, дов-

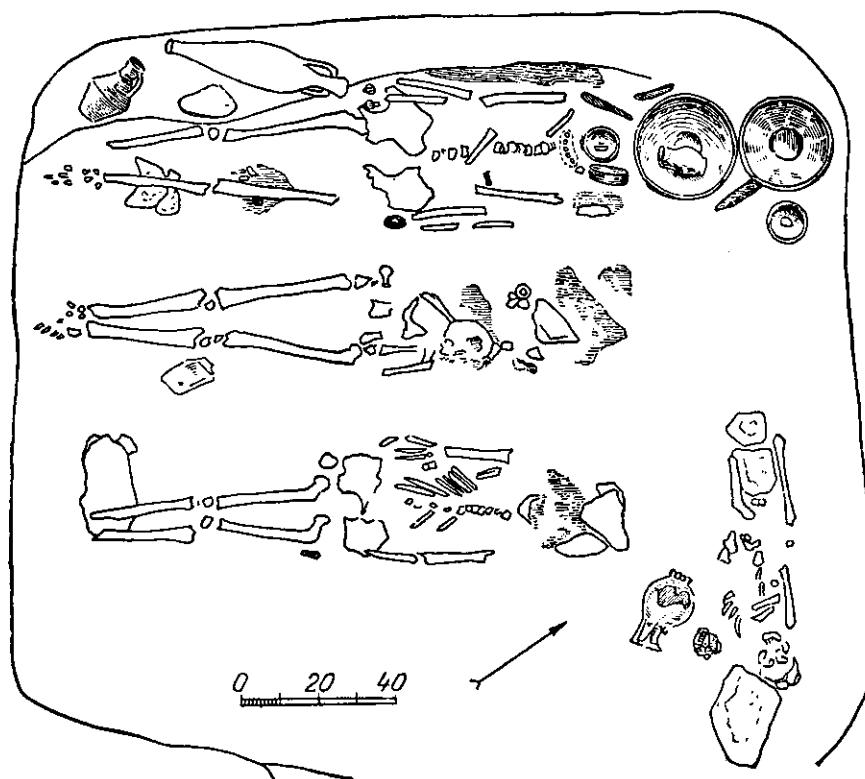

Рис. 20. Камера склепу № 2.

сотою 5,5 см, діаметром вінець 11,5 см (табл. V, 11; X, 3); сіроглинняна чашка, виготовлена на гончарному крузі, з гострим ребром у верхній частині стінок і лощеною поверхнею, типу дніпровських «полів поховальних урн», висота 4,2 см, діаметр вінець 12,2 см (табл. IV, 18; XII, 4). В ногах жіночого поховання, на східці лежала невелика амфора з вузькою шийкою і конічною нижньою частиною, з написом червоною фарбою на шийці і плечику; тулуб закінчується ніжкою, злегка розширеною у нижній частині; ручки сплющені з боків; висота 58 см³⁹. В середині виявилися спалені людські кістки. Поруч з нею, на тому ж східці, лежав одноручний червонола-

жиною 22 см, а недалеко від нього залізний ніж довжиною 14,8 см (кінджал?). На кістяку в районі пояса знайдені залізна пряжка розмірами 4×2,5 см, біля лівого стегна — глиняне прасло діаметром 4,5 см (табл. VIII, 2) і бронзовий гудзик. Біля кисті правої руки — срібне кільце із закругленими кінцями, а також бронзове кільце. Біля лівого коліна — бронзовий кружок діаметром 6,5 см з ключем, уламками залізних частин і зотлілих кісток. У різних місцях знайдені скляні круглі і циліндричні намистини синього і червоного кольору.

В похованні дитини біля таза знаходилась пряжка розмірами 3×2 см (табл. XV, 7), а біля лівої руки — скляний округлобокий глечик з високою і вузькою шийкою. Вінця глечика, нижня частина шийки і кільцева ніжка прикрашені зашпірами; ручка фігурна, з складним профілем, підні-

³⁹ Відноситься до типу амфор III ст. н. е. (Н. В. Анифимов, Позднесарматское погребение из Прикубанья, «Археология и история Боспора», I, Симферополь, 1952, стор. 210, рис. 7).

мається над вінцями у вигляді віяла. Висота 17,4 см (рис. 4, 2; 21).

Біля кістяка дівчинки, недалеко від правого ліктя, знайдена залізна пряжка розмірами $6,5 \times 3$ см. Біля правого стегна кістяка чоловіка — уламки бронзових кілець і якогось залізного предмета.

№ 3 (40)⁴⁰. Склеп орієнтований камерою на північний захід. Дромос довжиною 4,85 м поступово розширився в напрямку до вхідного отвору в камеру. Початкова його ширина 0,45 м, а біля входу в камеру — 1,15 м. Біля вхідного отвору глибина дромосу становила 3 м. Вхідний отвір розмірами $0,8 \times 0,8$ м був закритий невеликою, але масивною плитою неправильної квадратної форми. В камеру вели три східці (загальна висота їх 0,7 м, ширина — 1 м). Камера мала прямокутну форму із зірзаним південно-східним кутом, розміри її — $3,2 \times 2,6$ м. Стеля у вигляді склепіння, частково обвалилась. Початкова висота камери в центральній частині не перевищувала 1,7 м. В камері знаходились залишки двох зотіліх кістяків. На долівці лежали також кілька плоских каменів і простежувались сліди гнилого дерева; очевидно, обидва покійники були поховані в колодах. Орієнтовані кістяки головою на північ, з незначним відхиленням на схід. Визначити стать і вік не було можливості.

Біля першого похованого, який лежав у вхідних східців, в головах був посуд: червоноолакове блюдо з загнутими всередину краями висотою 5,5 см, діаметром вінець 25 см; в цьому блюді був скляний кубок з відігнутим назовні краєм і трохи розширенім в боках тулубом (в уламках). Поруч з блюдом знаходилась червоноолакова чашка із злегка загнутими всередину краями, з вирізаною буквою Н на внутрішньому її боці, висота 4,5 см, діаметр вінець 11,6 см; тут же знайдена кістка жертвеної тварини. Біля ніг лежав одноручний червоноолаковий глечик з відростком на ручці, висота 14,4 см; на 10—12 см вище таза знаходилась амфора з вузькою шийкою, конічною нижньою половиною і з написом, зробленим червоною фарбою на шийці і по плечиках, висотою 22 см (табл. IV, 3)⁴¹.

Біля другого поховання в головах лежав залізний кинджал з залишками дерев'яних піхов довжиною 31 см і ширину 5 см, а біля таза — поржавіла залізна пряжка іovalь-

не бронзове кільце з потовщенням з одного боку. В ногах лежав посуд: червоноолакова чашка з відігнутим назовні і дещо опущеним вниз краєм висотою 4 см, діаметром вінець 19 см, скляний бальзамарій з широким тулу-

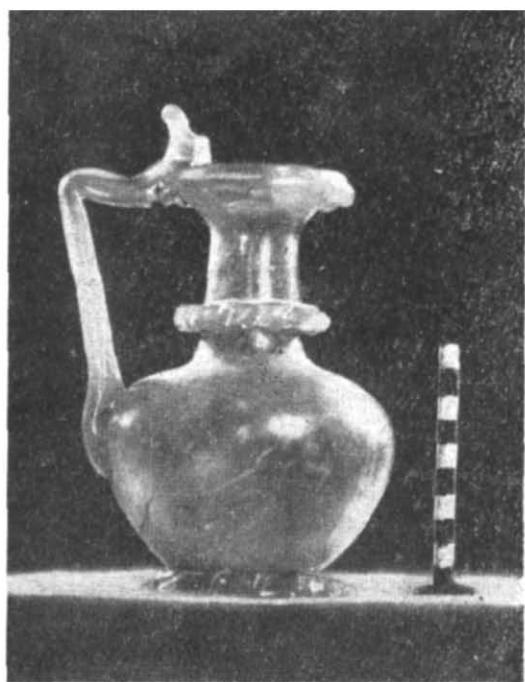

Рис. 21. Скляний глечик із склепу № 2.

бом (в уламках), біконічне прясло діаметром 3,1 см (табл. VIII, 4). Недалеко від правої гомілки під самою стінкою лежала червоноолакована чашка з майже плоскими закругленими стінками і горизонтально відігнутим краєм, висота 5,3 см, діаметр вінець 20,6 см (табл. IV, 17). У чашці знаходились кістка жертвеної тварини і залізний ножик довжиною 13 см.

№ 4 (77). Склеп орієнтований камерою на північний захід (рис. 22), дромос простежений в довжину на 1,5 м, частина його знищена підбійними могилами № 21 (55) і 38 (89). Ширина дромосу 0,75 м. Всередину склепа веде східець. Вхідний отвір висотою 0,65 і ширину 0,8 м заставлено плитою, поставленою вертикально, яка була привалена ззовні ще кількома плитами, що стояли одна на одній.

Камера склепу мала неправильну прямокутну форму із закругленими кутами. Її розміри — $2,2 \times 2,45$ м, висота у центрі — 1,75 м. Стеля у вигляді склепіння. Всередині склепу біля західної стінки зроблений східець неправильної форми, на якому виявлено уздечний набір із бронзи і заліза з залишками ко-

⁴⁰ Склепи № 3 і 4 розташовані в центральній частині могильника.

⁴¹ Аналогія — амфора із станиці Воронізької, III ст. н. е. (Н. В. Афимов, вказ. праця, стор. 210, рис. 7).

жі. До залізних вудил прироблені псалиї орігінальної форми, які складались з трубочок довжиною 8 см, до яких прикріплені під прямим кутом по дві пластинки довжиною по 5 см (табл. XV, 9). З ними поруч знаходилось кільце. Крім того, тут же лежало ба-

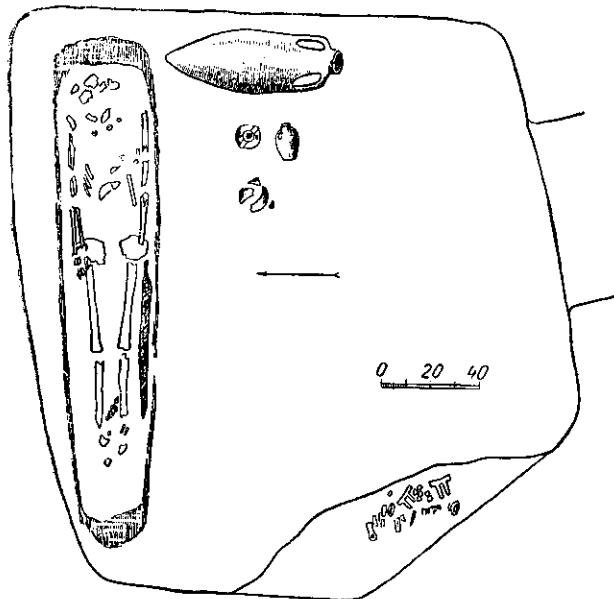

Рис. 22. Камера склепу № 4.

гато окремих бронзових частин вуздечки — пряжки (табл. XV, 12), масивні бронзові кільця (табл. XV, 13, 14), кільця з зажимами, на яких уціліли приклепані кусочки кожи, фігурні наконечники для ремінців і т. п. (табл. XV, 10, 11, 15). На дні склепу були знайдені уламки розбитого глечика.

Похований (стать залишилась невизначеною) лежав в ясно окресленій колоді біля північної стінки склепу, головою на схід. Кістки збереглися погано. На шиї лежали дві пастові і одна скляна намистини, на грудях — бронзові «лучкові» фібули (две цілі і фрагмент третьої). Одна з фібул з пластинчатою дужкою, прикрашена завитками дроту, висотою 9 см⁴². Біля лівого стегна лежав залізний меч з залишками дерев'яних піхов, довжиною 66 см. Це єдиний меч у розкопаній частині могильника. На правому зап'ясті — бронзовий браслет з розплющеними кінцями, які сходяться один до одного, діаметром 6,9 см, поруч — уламки срібного персня з вставкою із синього скла. Біля ніг, між кісточками, лежав залізний ланцюг.

⁴² Аналогія — Неаполь Скіфський, III ст. н. е. (В. П. Б а б е н ч и к о в, Некрополь Неаполя Скіфского, «Істория и археология древнего Крыма», стор. 123, табл. II, 7).

Біля східної стінки склепу, ліворуч голови похованого лежав посуд: гостродонна амфора веретеноподібної форми висотою 73 см (табл. IV, 2), два дворуччих червоноолакових глечики.

№ 5 (53)⁴³. Склеп орієнтований камeroю на північний захід. Довжина дромосу 2,2 м, ширина біля входного отвору 1 м. Розміри входного отвору — 0,6 × 0,84 м. Закладна плита знята з місця і стояла біля правої стінки дромосу. В склеп вели два східці. Камера склепу мала квадратну форму із закругленими кутами, особливо в північно-західній частині. Розміри камери — 2,5 × 2,5 м. Стеля обвалена, тому розчистка камери провадилась зверху. Висота склепу мала дорівнювати приблизно 1,3 м. Залишки поховань виявлені біля самих східців. Кістки кістяків зустрічались і в дромосі, перед входним отвором. Обидва кістяки були орієнтовані головами на північний схід. Кістки поламані, збереглися погано.

Біля голови першого похованого (недалеко від східців) лежали: червоноолакова чашка висотою 6 см, діаметром вінець 18,7 см з вертикальним бортником; в чащі поміщались скляний бальзамарій в уламках і ліпний горщик з однією ручкою і лощеною поверхнею, висотою 7,3 см; одноручний червоноолаковий глечик висотою 17 см (табл. I, 3).

Біля правого ліктя другого скелета знайдено залізне кресало (табл. VI, 13). Крім того, в камері склепу знайдені: бронзова кругла сережка, бронзове кільце, очевидно, від пряжки, дисковидні бронзові пластинки з отвором посередині, уламки бронзових і залізних предметів, відщепів, кременю.

№ 6 (64)⁴⁴. Дромос був простежений на віддалі 1,4 м від входу. Вхідний отвір діаметром 0,86 м біля дромосу розширявся воронковидно, досягаючи 2 м в діаметрі біля камери склепу. Остання мала в плані еліпсовидну форму розмірами 3,6 × 3 м і була орієнтована на північний захід. Висоту стелі визначити не вдалось в зв'язку з тим, що склеп завалений і розчищався зверху.

Склеп був пограбований в давнину. Кісток в ньому не виявлено. На долівці знайдено цілий ряд предметів. В північно-східній частині камери знаходилася амфора із коричневої глини з домішками слюди. Тіло амфори ребристе, донизу звужене — закінчується ніжкою з кільцевидним потовщенням. Кільце-подібні вигнуті ручки прикріплені до шийки. Висота амфори 56,6 см, діаметр тулуба 16 см (табл. IV, 1). Датується вона IV—V ст. н. е.

⁴³ Склеп відкрито на захід від могильника.

⁴⁴ Склепи № 6 і 7 відкриті з боку від могильника.

Аналогічні амфори — самоські із Тірітаки⁴⁵. В протилежній частині склепу, біля південно-західної стінки знайдені: срібна пряжка типу пряжок із Суук-Су з рослинним орнаментом на чотирикутній пластинці, розмірами $2,3 \times 4$ см (табл. XV, 1; VII, 5), бронзова овальна пряжка розмірами $2,3 \times 1,7$ см (табл. XV, 5) і червоноолакове блюдо в уламках.

№ 7 (75). Склеп зруйнований. Розміри дромосу $—3 \times 1$ м. Розміри входного отвору $—0,7 \times 0,6$ м. Камера склепу мала форму неправильного прямокутника розмірами $2,4 \times 1,8$ м. На глибині 1 м від порогу були виявлені сліди кістяка. Якщо вважати цей рівень давнім, то висота дорівнювала 2 м; стеля камери збереглась повністю. Речей у склепі не виявлено.

IV. Трупоспалення в урнах

№ 1 (9a і 9б)⁴⁶. На глибині 0,5 м поруч стояли дві урни, майже торкаючись одною. Верхні їх частини виявились зрізані скрепером. Урни були огороженні плоскими невеликими каменями, поставленими на ребро. Обидві урни ліпні: 9a із темно-сірої глини, з майже кулястим тулубом і сплощеним дном, діаметр боків 28 см; 9б кращого випалення, червоноуватого кольору, діаметр боків 26 см. В обох урнах знаходився попіл, перемішаний з землею і паленими людськими кістками. Крім того, в урні 9a було багато уламків тонкого скла сферичної форми, очевидно, від роздавленого бальзамарія.

№ 2 (10). На глибині 0,52 м лежала роздавлена гостродонна амфора на боці; попіл і палені кістки були розсипані біля амфори.

№ 3 (11). На глибині 0,48 м виявлено нижня частина амфори висотою 50 см, круглодонної форми з циліндричною ніжкою, що закінчується вістрям. Можна думати, що амфора мала висоту близько 90 см і діаметр 60 см. Вона була огорожена плоскими каменями, поставленими на ребро. Деякі з них досить великі — довжиною 42 см. Крім попелу і палених кісток у похованні знайдені речі: червоноолакова чашка із загнутими всередину краями висотою 5,7 см, діаметром

⁴⁵ В. Ф. Гайдукевич, Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг., МИА, № 25, стор. 96, рис. 114, 1—3.

⁴⁶ Більшість трупоспалень відкрито в центральній частині могильника, трупоспалення № 3, 4, 8, 27—32 — в північно-східній частині могильника. Урні залягали на глибині 0,3—0,7 м від сучасної поверхні землі. В тих випадках, коли верхні частини урн були зрізані скрепером, визначити точно глибину поховань було неможливо.

вінець 18 см, тонкостінна червоноолакова посудина в уламках, ручка червоноолакової посудини, точило у вигляді бруска, злегка закругленого вгорі з отвором для підвішування. Недалеко від урн був знайдений маленький червоноглиняний горщик з вертикальним бортіком, виготовлений на гончарному крузі, висотою 6,5 см, діаметром боків 6,2 см.

№ 4 (12). Збереглась конічна нижня частина амфори з попелом і паленими кістками.

№ 5 (13). На глибині 0,65 м виявлена амфора з широкою конічною шийкою і плечиками, що розширяються донизу. Вінця у вигляді валика. Нижче плечиків стінки вертикальні, що надає тулубу циліндричної форми. Дно кругле, закінчується короткою конічною ніжкою. Шийка, тулуб і ніжка рифлені. Висота 95 см, діаметр тулуба 54 см (табл. V, 2; XVI, 1). Шийка амфори була прикрита двома кам'яними плитками (одна над одною). В ручки амфори також були продіті кам'яні плитки. Крім попелу і палених кісток інших знахідок в урні не виявлено.

№ 6 (15). На глибині 0,5 м збереглись нижня частина ліпної кулястої урни із жовтої глини діаметром 25 см. Крім попелу і палених кісток в ній виявлено шість уламків червоноолакового посуду. Вдалось простежити контури ями діаметром 56 см, в якій була закопана урна, обкладена кам'яними плитками.

№ 7 (16). Уціліла роздавлена нижня половина ліпної кулястої плоскодонної урни, виготовленої із грубої чорної глини. Всередині серед попелу були знайдені уламки червоноглиняної чашки з загнутими всередину вінцями і скляної посудини, очевидно, бальзамарія.

№ 8 (19). Збереглось 14 уламків амфори разом із попелом і паленими кістками.

№ 9 (20). Збереглась роздавлена середня частина амфори із попелом і паленими кістками.

№ 10 (21). На глибині 0,7 м виявлена урна, закопана шийкою догори в ящику з кам'яних плит. Розмір плит в довжину 23—36 см. Плити встановлені вертикально і майже примикають до стінок урни. Ящик мав квадратну форму з довжиною боків 50 см. Урна добре збереженості. Це ліпний плоскодонний одноручний горщик з розширеною шийкою. Висота його 28 см, діаметр боків 28,2 см (табл. V, 4; XI 4)⁴⁷. Всередині знаходились попіл і палені кістки. Речей не виявлено.

⁴⁷ Аналогія — Мірмекій і Тірітака, I—IV ст. н. е. (Е. Г. Кастанаян, вказ. праця, стор. 283, рис. 46, 10).

№ 11 (22). На глибині 0,5 м лежала амфора на боці із залишками спалення (попіл, палені кістки). Амфора майже ціла, велика червоноглинняна, звужується донизу і закінчується ніжкою з перехватом посередині; шийка також з перехватом, край вінець загнутий дещо всередину. Висота 84 см, діаметр тулуба 48 см (табл. V, 1; XVI, 2) ⁴⁸. Шийка урни була прикрита червонолаковою чашечкою (в уламках). Речей не знайдено.

№ 12 (23). Урною служила амфора (роздавлена на дрібні кусочки) червоноглинняна з конічним гострим дном і реберчастими ручками; крім залишків спалення інших речей не виявлено.

№ 13 (24). Урна ліпна, сіроглинняна, роздавлена. Судячи з уламків, можна визначити, що форма її була сферична. Крім залишків спалення інших знахідок не виявлено.

№ 14 (25). Урна — червоноглинняна амфора, роздавлена. Уламки верхньої частини відсутні, діаметр піддонної частини, що залишилась, 20 см. Біля урни уцілів один камінь від огорожі. Крім залишків спалення інших знахідок не було.

№ 15 (27). Урна — роздавлена червоноглинняна амфора, лежала на боці. Діаметр тулуба приблизно 21 см, шийки — близько 45 см. Крім залишків спалення в урні інших знахідок не було. Біля урни знайдені уламки ліпного посуду епохи бронзи. Дальшими роботами під урною була виявленена могила № 8 (31).

№ 16 (28). На глибині 0,2 м знайдені уламки червоноглинняної амфори із залишками спалення.

№ 17 (33). Збереглась нижня частина урни — амфори з циліндричною ніжкою разом із залишками спалення.

№ 18 (34). На глибині 0,52 м збереглась роздавлена нижня частина урни з сферичним тулубом і плоским дном. Діаметр тулуба 27 см. В урні разом з залишками спалення лежали розбиті червонолакова чашка і скляний бальзамарій.

№ 19 (38). На глибині 0,53 м виявлена урна — червоноглинняна амфора з роздавленою верхньою частиною. Урна лежала повернута шийкою на південний схід. Шийка розширюється донизу, вінця у вигляді валика, тулуб витягнутий, посередині має слабий перехват і закінчується невеликим виступом на

дні. Висота амфори 87 см, діаметр тулуба 40 см, вінець — 11,5 см (табл. V, 3; XVI, 3) ⁴⁹.

Шийка амфори була накрита червонолаковою чашкою з скощеними стінками і вертикальними бортиками. Дно плоске, висота 9,1 см, діаметр вінець 12 см (табл. IV, 11) ⁵⁰. Зверху чашки лежали два уламки денець піфоса. А поруч з урною з південно-західного боку знаходився одноручний червоноглинняний глечик з циліндричною шийкою і сферичним тулубом, на кільцевій віжці. Висота 33 см, діаметр тулуба 25 см, вінець — 11 см. Біля цих посудин знайдено 10 уламків ліпного посуду. В середині урни крім залишків спалення інших знахідок не було.

№ 20 (39). Зібрано 10 уламків ліпної урни сферичної форми із зрізаною верхньою частиною разом з залишками спалення.

№ 21 (42). Збереглась розбита нижня частина урни — амфори незначних розмірів разом із залишками спалення. Поряд з урною знайдено уламок піфоса і фрагмент бронзового предмета.

№ 22 (49). Збереглись уламки середньої частини урни-амфори разом із залишками спалення.

№ 23 (79). Збереглись уламки урни-амфори з дужкоподібною ручкою разом із залишками спалення.

№ 24—25 (81а—81б). Залишки урн у вигляді уламків амфор із червоно-коричневої глини були знайдені разом із залишками спалення.

№ 25 (88). Роздавлена урна була знайдена серед плит закладу підбійної могили № 34 (78). Урна — ліпний глечик із сферичним тулубом і шийкою, що розширюється догори (табл. V, 5; XI, 3) ⁵¹. Всередині разом із залишками спалення були знайдені червонолакова чашка з загнутими всередину краями висотою 5,8 см, діаметром вінець 12,9 см (табл. IV, 7) ⁵², замок у вигляді бронзової пластинки та інші бронзові і залізні уламки, два глинняних біконічних прясла, скляний бальзамарій (рис. 4, 3).

№ 27 (94). Поховання відкрито на глибині 0,47 м. Урна — розбита амфора, вміщала крім попелу і палених кісток два уламки

⁴⁸ Аналогія — амфора III—IV ст. н. е. із Мірмекія (О. Э. Ланговая, Позднеримская амфора из Мірмекія, СА, VII, М.—Л., 1941, стор. 290).

⁴⁹ Аналогія — амфора із Харакса (В. Д. Блаватський, Раскопки Харакса в 1931, 1932 и 1935 гг., ВДИ, № 2 (3), М., 1938, стор. 327—328, рис. 3).

⁵⁰ Аналогія — чашка із Мірмекія, перших століть н. е. (Т. Н. Кніпович, Танаїс, рис. 25, 6).

⁵¹ Аналогічні глечики знайдені в Мірмекії і Тіратаці, I—IV ст. н. е. (Е. Г. Кастанаян, вказ. праця, стор. 283, рис. 46, 2).

⁵² Аналогія — чашка із Мірмекія, I—III ст. н. е. (Т. Н. Кніпович, Танаїс, рис. 25, 8).

тонкостінної посудини, покритої червоним лаком, два уламки ліпної посудини, а також фрагмент бронзової фібули.

№ 28 (95). На глибині 0,4 м відкрита урна-амфора в уламках. Всередині її крім попелу і палених кісток були знайдені уламки червоноглиняної тонкостінної посудини.

№ 29 (96). Поховання виявлене на глибині 0,38 м. Всередині роздавленої ліпної амфори серед попелу і палених кісток були знайдені уламки ліпної чашки і скляного бальзамарія.

№ 30—33 (90, 93, 98, 107). Поховання були дуже зруйновані — крім слідів попелу і палених кісток вони не мали ніяких знахідок.

V. Поховання коней

№ 1 (5). Могильна яма прямокутна в плані. Її розміри — вгорі $2,4 \times 0,42$ м. До дна могила поступово звужувалась — ширина дна 0,6 м, глибина могили 1,4 м. Кінь похований в стоячому положенні. Речей у могилі не знайдено.

№ 2 (83). Могильна яма з додатковим видовженням на північ у вигляді жолоба (рис. 23). Розміри ями — $1,5 \times 0,6$ м, глибина 0,9 м. В жолобі лежала голова коня, від якої збереглася нижня щелепа з вудилами. За нею в анатомічному порядку лежали шийні хребці. Сам кістяк поміщався в могильній ямі, причому ноги його були скорчені. Крім вудил інших речей не виявлено.

* * *

Відкриті в Чорноріченському могильнику поховання мають багатий і різноманітний інвентар (загальна кількість речей перевищує 500). Те, що могили з різним обрядом поховання мали ідентичний інвентар, говорить про синхронність всіх відкритих поховань. Про час існування могильника можна думати на підставі добре датованих речей із відкритих поховань. Цілий ряд знахідок може бути віднесені до перших століть н. е. Фібули «з підв'язаною ніжкою» — ранні одночастинні, так звані «лучкові» і більш пізні тричастинні, так звані «арбалетні», які мають поперечний стержень, обвитий пружиною, побутували в Північному Причорномор'ї в I—III ст. н. е.⁵³ До того ж часу можуть бути віднесені знайдені в могильнику червонолакові посудини, зокрема чашки з косими стінками і вертикальним бортиком, що датуються в містах Північного Причорномор'я в межах I—III ст.

н. е.⁵⁴ В підбійних могилах виявлені монети римських імператорів II—III ст. н. е.— Марка Аврелія (161—180 рр. н. е.), Каракалли (211—217 рр. н. е.), Юлія Меза (помер в 223 р. н. е.), Гордіана III (238—244 рр. н. е.).

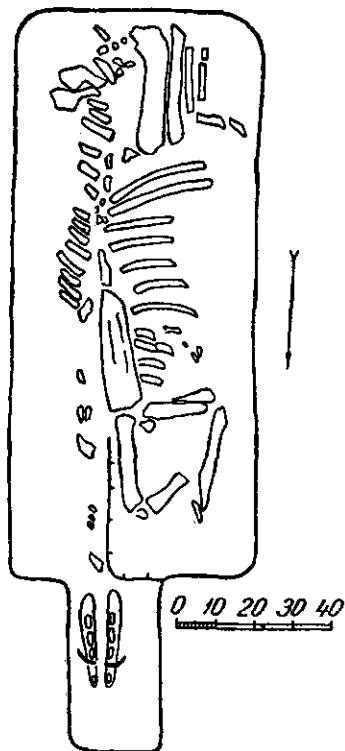

Рис. 23. Поховання коня № 2.

До перших століть н. е. може бути віднесено і багато інших виробів, що трапились в могильнику.

Частина знахідок Чорноріченського могильника може бути датована дещо пізнішим часом. Великі амфори, які використовувалися як урни, подібні до амфор, знайдених в могильнику Харакса, який датується кінцем III — першою половиною IV ст. н. е.⁵⁵ До IV—V ст. н. е. відноситься самоська амфора (табл. IV, 1)⁵⁶. V ст. н. е. датується пряжка із склепу № 1 (6) (табл. XV, 1) типу пряжок нижнього шару могильника Суук-Су (склеп № 350).

⁵³ Т. Н. Книпович. Танаис, стор. 68—70, рис. 25, 4, 26, 4; і і ж, Краснолаковая керамика первых веков н. э. из раскопок Боспорской экспедиции 1935—1940 гг., МИА, № 25, стор. 302, рис. 4, 1, 2.

⁵⁴ В. Д. Блаватский. Харакс, МИА, № 19, М., 1951, стор. 274, рис. 13, 1—3; А. П. Смирнов, К вопросу о славянах в Крыму, ВДИ, № 3, М., 1953, стор. 35.

⁵⁵ В. Ф. Гайдукевич, Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг., МИА, № 25, стор. 96, рис. 114.

⁵³ А. І. Фурманська, вказ. праця, стор. 84.

Таким чином, виникнення Чорноріченського могильника може бути віднесено до початку н. е., кінець — до середини I тисячоліття н. е. Основна ж маса поховань, судячи на підставі речей, відноситься до II—IV ст. н. е.

Типи поховань Чорноріченського могильника мають аналогії в ряді інших пам'яток Криму і більш віддалених територій. Можна вказати багато аналогій в похованнях Неаполя Скіфського. Дуже близькі підбійні могили цих двох некрополів⁵⁷. І на одному, і на другому знаходили однакові за розмірами могильні ями, підбої, таке ж саме розташування посуду і речей, аналогічні заклади з необроблених плит. Відмінність полягає лише в тому, що в некрополі Неаполя Скіфського після поховання могильна яма засипалася не тільки землею, а й камінням. В некрополі Неаполя Скіфського знаходимо такі ж земляні склепи і прості ямні могили. В обох могильниках трапляється така ж сама характерна деталь обряду, як загортання трупів в кошму. Траплялись і поховання в колодах. Найближчую аналогію склепам Чорноріченського могильника можна вбачати в інкерманських склепах, розкопаних С. Ф. Стржелецьким⁵⁸ і Є. В. Веймарном⁵⁹ в 1940 і 1948 рр., а також в більш пізніх земляніх склепах гірського Криму, що досліджувалися І. І. Репниковим в Суук-Су⁶⁰, біля с. Родніковське (колишня Скеля)⁶¹ і в Єскі-Кермені⁶², які були вирубані в материковому ґрунті і являли собою в плані неправильний чотирикутник.

Випадки схрещення ніг і скорчене положення кістяків знаходять аналогії в некрополі Неаполя Скіфського, де, між іншим, трапляються дуже рідко, і в сарматських пам'ятках. Скорчені поховання характерні для таврів — корінних жителів Криму.

⁵⁷ В. Бабенчиков, Новый участок некрополя Неаполя Скифского, ВДИ, № 1, М.—Л., 1949, стор. 112, рис. 2а; його ж, Некрополь Неаполя Скифского, «История и археология древнего Крыма», стор. 120.

⁵⁸ С. Ф. Стржелецкий, Раскопки в Инкермане в 1940 г., СА, IX, М.—Л., 1947.

⁵⁹ Е. В. Веймарн, Археологические работы в районе Инкермана, див. цей збірник.

⁶⁰ Н. И. Репников, Некоторые могильники области крымских готов, ИАК, в. 19, 1906, стор. 1—80, ч. 2—ЗООИД, XXVII, Одесса, 1907, стор. 101—148.

⁶¹ Н. И. Репников, Разведки и раскопки на Южном берегу Крыма и в Байдарской долине в 1907 г., ИАК, в. 30, СПб., 1909, стор. 99—120.

⁶² Н. И. Репников, Раскопки Эски-Керменского могильника в 1928—1929 гг., ИГАИМК, т. XII, в. 1—8, Л., 1932, стор. 153—180.

Важко з достатньою обґрунтованістю пояснити наявність відкритих в Чорноріченському могильнику трупоспалень. Крім Чорноріченського могильника обряд трупоспалення був зафіксований в Криму в могильнику Харакса (розкопки В. Д. Блаватського) і в Інкерманській долині біля радгоспу № 10 (розкопки С. Ф. Стржелецького в 1955 р.). Це обряд не характерний ні для пізніх скіфів, ні для таврів і рідко трапляється у сарматів. В античних некрополях спалення спостерігається частіше. Деякі дослідники розглядають трупоспалення в Криму як слов'янські поховання, зближуючи їх з трупоспаленнями черняхівської культури Середнього Подніпров'я⁶³. Аналогія в речовому матеріалі, що простежується в кримських і черняхівських могильниках (сіроглинняний посуд, фібули), підтверджує припущення про існування зв'язків між населенням південно-західного Криму і Середнього Подніпров'я. Проте думка про перебування слов'ян в Криму ще не дісталася загального визнання.

Зброя (меч, наконечник списа, кинджали), виявлена в деяких похованнях, вказує на наявність у суспільстві, що залишило Чорноріченський могильник, воїнів. Разом з тим кількість їх була невеликою — у відкритих могилах переважали жіночі і дитячі кістяки. Кілька предметів зброї знайдено в жіночих похованнях.

Багатий і різноманітний інвентар Чорноріченського могильника розподіляється по окремих похованнях нерівномірно. Найбільш багаті за інвентарем були склепи і деякі підбійні могили. Решта підбійних могил і трупоспалення мають бідний інвентар, а іноді і не мають його. В ямних могилах зовсім не було речей. Подібне розподілення інвентаря свідчить про майнове і соціальне розшарування суспільства. В склепах ховали представників заможного прошарку. Ямні могили, що викопані недбало і не мали інвентаря, без сумніву, були похованнями біднішої частини населення, можливо, рабів.

Чорноріченський могильник з його різноманітними похованальними обрядами і дуже багатим інвентарем, без сумніву, становить значний інтерес і заслуговує дальнішого всеобщого вивчення.

⁶³ А. П. Смирнов, К вопросу о славянах в Крыму, ВДИ, № 3, стор. 40—42.

ЧЕРНОРЕЧЕНСКИЙ МОГИЛЬНИК

Резюме

Чернореченский могильник расположен на восточном склоне 2-й Федюхиной высоты, против Госфортовой горы. Могильник занимает территорию около 4500 м². В 1950 г. раскопками была раскрыта площадь 575 м², на которой обнаружено 87 погребений. Наиболее значительную группу погребений составляли подбойные могилы (38). Подбои обычно за-кладывались крупными каменными плитами. Большинство подбойных могил ориентированы с северо-востока на юго-запад, но встречается и иная ориентация. Некоторые погребения были положены в колоды или завернуты в кошму. Вторую группу погребений составляли ямные могилы (9). Они были бесформенные, мелкие и небрежно выкопаны. Ориентация различная. Третью группу могильных сооружений составляли земляные склепы (7). Узкий дромос подводил к входному отверстию, заложенному каменными плитами. Внутрь склепа вели две-три ступеньки. Форма камеры склепа приближалась к квадратной. Потолок был куполообразный. Четвертую группу

погребений составляли трулосожжения в урнах (33), закопанных на глубине 0,3—0,7 м. Урнами служили амфоры и лепные сосуды. Горло урн обычно прикрывалось другим сосудом, черепком или камнем. Иногда урна окружалась оградой из камней.

На основании вещевого инвентаря возникновение Чернореченского могильника можно отнести к началу н. э., конец — к середине I тысячелетия н. э. Основная масса находок относится ко II—IV вв. н. э. Типы погребений Чернореченского могильника имеют аналогии в ряде других памятников Крыма — в Неаполе Скифском, в Инкерманском могильнике, в более поздних могильниках горного Крыма (земляные склепы). Аналогичный обряд сожжения встречается в крымских некрополях (Харакс) и в памятниках Среднего Поднепровья (черняховская культура). Богатый и разнообразный вещевой материал, размещенный в погребениях далеко не равномерно, иллюстрирует имущественное и социальное расслоение общества.

К. Ф. СОКОЛОВА

АНТРОПОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ МОГИЛЬНИКІВ ІНКЕРМАНСЬКОЇ ДОЛИНИ

Основу даної роботи становлять антропологічні матеріали із розкопок п'яти могильників Інкерманської долини: Чорноріченського (II—IV ст. н. е.), Інкерманського (IV ст. н. е.), біля висоти «Сахарна голівка» (IV—VII ст. н. е.), біля Загайтанської скелі (VIII—X ст.), а також біля слободи фортеці Каламіта (XIV—XVIII ст.), досліджених Інкерманською археологічною експедицією в 1948—1952 рр.¹

Кістковий матеріал могильників виявився неоднакової збереженості². Зважаючи на те, що частина черепів збереглась погано, їх довелося реконструювати з тим, щоб зробити придатними для вимірювання. При цьому деякі з них могли дати лише невелику кількість вимірювань. Разом з тим в результаті вивчення цього матеріалу вдалось зробити деякі попредні висновки про антропологічний склад населення Інкерманської долини часу, до якого відносяться досліджувані могильники.

¹ Археологічні матеріали могильників публікуються в даному збірнику в статтях В. П. Бабенчикова і Є. В. Веймарна. Див. також: С. Ф. Стржеleckий, Раскопки в Инкермане в 1940 г., СА, IX, М.—Л., 1947, стор. 283—303; Е. В. Веймарн, Раскопки Инкерманского могильника в 1948 г., «История и археология древнего Крыма», К., 1957, стор. 219—237; В. В. Борисова, Могильник у высоты «Сахарная головка», «Херсонесский сборник», в. 5, Симферополь, 1959, стор. 169—191.

² Черепи із середньовічного могильника Каламіти збереглись погано, а черепи із ранньо-середньовічного могильника поблизу висоти «Сахарна голівка» ще гірше. В Чорноріченському могильнику кістковий матеріал також був сильно зруйнований, очевидно, в зв'язку з специфічним складом солей ґрунту.

I. Чорноріченський і Інкерманський могильники (II—IV ст. н. е.)

Із поховань Чорноріченського могильника було добуто 7 чоловічих і 5 жіночих черепів. Дитячі черепи, як більш крихкі, не збереглись. Інкерманський могильник, одночасовий з Чорноріченським, дав 7 чоловічих і 2 жіночих черепи. Таким чином, із обох могильників перших століть н. е. було одержано 14 чоловічих і 7 жіночих черепів.

Незважаючи на свою обмеженість в кількісному відношенні, антропологічний матеріал обох могильників становить значний інтерес, оскільки частково заповнює прогалину в країнологічному матеріалі Криму часу пізньої античності.

Обробка антропологічного матеріалу провадилась окремо по могильниках і сумарно, в зв'язку з тим, що обидва вони відносяться до одного і того ж часу і знаходяться поблизу один від одного. Матеріал був диференційований за типами поховань, а також обчислені і сумарні середні величини. В результаті диференціації одержано дуже нечисленні групи: чоловічих черепів із підбійних могил — 10, із склепів — 4; жіночих черепів із підбійних могил — 4, із склепів — 2, із розвідок в Інкермані — 1. Черепи з обох могильників відрізняються великою різноманітністю. Серед них є черепи різні як за формою мозкової коробки, так і за будовою обличчя. За загальними середніми величинами чоловічі черепи з обох могильників характеризуються великими абсолютними розмірами, мезодоліхокранною формою, помірно широким і високим обличчям, середніми розмірами очниць, середньо-виступаючим но-

сом. Але, оскільки середні арифметичні величини не відбивають характерних особливостей окремих типів у серії, ми дамо коротку їх характеристику. Незважаючи на нечисленність черепів у групах, все ж простежується деякий зв'язок антропологічних типів з типом поховань. Так, у підбійних могилах обох могильників сконцентровані черепи мезодоліхокранної форми (за винятком одного чоловічого і одного жіночого), в склепах — черепи брахікранної форми. Проте обмеженість матеріалу не дозволяє розглядати результати цього розділення як виразну вказівку на етнічну диференціацію, пов'язану з тим чи іншим типом поховань. Відмінність виявляється не тільки між черепами із склепів і підбійних могил, але також і серед черепів із підбійних могил того і іншого могильника.

Черепи брахікранної форми, які походять, головним чином, із склепів, характеризуються середніми розмірами поздовжнього діаметра, вищесередніми — поперечного, вузьким і помірно високим обличчям, вузьким носом, вищесередніми розмірами очниць і середнім розвитком надбрівних дуг. Дано характеристика відноситься лише до двох чоловічих брахікранних черепів із склепів Інкерманського могильника, бо лицеві розміри інших двох брахікранних черепів із склепів Чорноріченського могильника встановити не вдалось. Ці черепи відрізняються від інкерманських більш великими розмірами і більш низьким черепним показником. Жіночі брахікранні черепи із склепів надійшли в наше розпорядження тільки із Чорноріченського могильника. Вони схожі з брахікранними чоловічими черепами із склепів Інкерманського могильника і відрізняються від них (як і взагалі жіночі черепи від чоловічих) лише меншими абсолютними розмірами.

Чи становлять брахікранні черепи із склепів індивідуальні відхилення в серії, чи може вони належать іншому населенню, не схожому з населенням, представленим у підбійних могилах, поки що неясно. Аналогічні черепи зустрічаються також у двох різночасових шарах поховань могильника біля висоти «Сахарна голівка» (IV—VII ст. н. е.)³ і в пізньосередньовічному могильнику слободи фортеці Каламіта (XIV—XVIII ст.)⁴. Вони простежуються також в пізньосередньовічних краніологічних серіях із могильників Ески-Кермена і Мангупа, досліджених Г. Ф. Дебецом⁵. Але там вони є

домішками не до мезодоліхокранного типу, як у наших могильниках II—IV ст. н. е. і раннього середньовіччя, а до брахікранного широколицього типу, який Г. Ф. Дебец зближує з типом сарматів Волзької дельти⁶.

Брахікранний вузьколицій варіант черепів, який простежується в могильниках Криму з перших століть н. е., має аналогію на Північному Кавказі⁷. Питання про час появи його на території Криму і про шляхи проникнення туди поки що не вирішено.

Чоловічі черепи із підбійних могил характеризуються великими розмірами, мезокранною формою, широким і високим обличчям, сильно розвинутими надбрівними дугами. Черепів з лицевими розмірами із підбійних могил Чорноріченського могильника було 3, з розмірами висоти обличчя — 5.

Із підбійних могил Інкерманського могильника походить один чоловічий череп з розмірами вилиць і 4 з розмірами висоти обличчя. Всі черепи вказаної групи, будучи схожі між собою за багатьма ознаками, виявляють, разом з тим, і деякі відмінності. Чорноріченські черепи в порівнянні з інкерманськими більш широконосі: їх носовий показник 51,0, в той час як у інкерманських — 47,2. Чорноріченські черепи відрізняються від інкерманських також більш низьким переніссям і будовою нижнього краю грушовидного отвору: серед п'яти чоловічих черепів Чорноріченського могильника тільки один мав антропінну форму, у решти будова нижнього краю грушовидного отвору типу *Fossa pugnasales*; серед п'яти інкерманських чоловічих черепів з антропінною формою було чотири. При цьому слід відзначити, що як серед доліхокранних, так і серед брахікранних черепів серії є черепи з сплющеним обличчям, з невеликим кутом носових кісток і невеликою глибиною іклової ямки.

Деякі черепи мають риси монголоїдності — дуже великий назо-маллярний кут (146° , 147°), який поєднується з високим обличчям, малим або великим діаметром вилиць, тупим нижнім краєм носового отвору. Наявність деяких рис монголоїдності може бути пояснена тим, що в кінці IV—V ст. н. е. в Криму були гуни, які і залишили в місцевому населенні свої морфологічні особливості.

Чорноріченські і інкерманські черепи мають багато спільного з краніологічною серією черепів із Неаполя Скіфського, дослі-

³ Див. розділ II даної статті.

⁴ Див. розділ IV даної статті.

⁵ Г. Ф. Дебец, Антропологический состав населения средневековых городов Крыма, «Сборник музея антропологии и этнографии», т. XII, М.—Л., 1949, стор. 333—386.

⁶ Там же, стор. 386.

⁷ В. В. Бунак, Черепа из склепов горного Кавказа в сравнительном антропологическом освещении, «Сборник музея антропологии и этнографии», т. XIV, М.—Л., 1953, стор. 306.

дженю Г. Ф. Дебецом⁸. Проте поряд з схожими типами в ній зустрічаються й інші типи, з іншими середніми величинами.

Черепи із Чорноріченського і Інкерманського могильників перших ст. н. е. відрізняються від черепів Неаполя Скіфського більшою масивністю, більш широким і високим обличчям, більш сильним рельєфом черепа. Цими ж ознаками відрізняються від черепів Неаполя і черепи подніпровських скіфів. Отже, черепи розглядуваної серії більш близькі до черепів скіфів Подніпров'я, аніж до черепів Неаполя Скіфського.

За багатьма першорядними ознаками чорноріченські і інкерманські черепи мають близьку схожість з черепами із могильників Херсонеса III—IV ст. н. е.⁹ Із херсонеських могильників цього часу в нашому розпорядженні є лише 11 черепів: шість з розкопок Р. Х. Леппера¹⁰ і п'ять із розкопок О. І. Домбровського в Загородному хрестовому храмі в 1953 р.¹¹ В цій невеликій групі, як і в Чорноріченсько-Інкерманській, є черепи різноманітних форм, у тому числі черепи, які характеризуються великими розмірами основних діаметрів, сильним розвитком рельєфу, широким і високим обличчям. Верхня висота обличчя на деяких черепах перевищує 80 мм.

Серія черепів із Чорноріченського і Інкерманського могильників (II—IV ст.) має багато спільногого також з майже одночасовою їй серією із могильника біля с. Завітне, Бахчисарайського району. Останній могильник досліджувався в 1955 р. і наступних роках Бахчисарайським історико-археологічним музеєм під керівництвом Н. А. Богданової¹². В цій серії також переважає доліхокранний масивний тип, характерний для Чорноріченського і Інкерманського могильників.

Довгоголовий европеоїдний тип з великими розмірами черепа і широким обличчям із могильників перших ст. н. е. зв'язаний, очевидно, з більш давнім населенням Північного Причорномор'я, в тому числі і Криму. Черепи цього типу, але з більш грубим рельєфом і з

⁸ Г. Ф. Дебец, Країнологічні матеріали із Неаполя Скіфського, Архів відділу античної і середньовічної археології ІА АН УРСР.

⁹ Зберігаються у відділі античної і середньовічної археології ІА АН УРСР.

¹⁰ Р. Х. Леппер, Звіт про розкопки в Херсонесі в 1912 р., Архів Державного Херсонеського музею.

¹¹ О. І. Домбровський, Звіт про розкопки в Херсонесі в 1953 р., Архів відділу античної і середньовічної археології ІА АН УРСР.

¹² Н. А. Богданова, Звіт про розкопки біля с. Завітне в 1953 р., Архів Бахчисарайського історико-археологічного музею.

більш величими абсолютними розмірами простижуються в країнологічних серіях Криму епохи бронзи, наприклад в серії із курганів біля радгоспу «Комінтерн» Бахчисарайського району¹³ і в серії із курганів у долині Салгірського водосховища¹⁴. За межами Криму вони простижуються в серії із розкопок Стемпковського в колишньому Тираспільському повіті, а також в серії із слобідки Романівка в Одесі¹⁵. На думку Г. Ф. Дебца, черепи скіфо-сарматської епохи із Причорномор'я також мало чим відрізняються від черепів епохи бронзи тієї ж території¹⁶.

Довгоголовий широколицій европеоїдний тип з великими розмірами черепа продовжує побутувати в Криму до кінця раннього середньовіччя. Чорноріченські і інкерманські черепи мають багато спільногого з серіями черепів епохи раннього середньовіччя із Чуфут-Кале і Пічкова¹⁷, а також із серією із могильника біля «Сахарної голівки»¹⁸.

Наявність у Чорноріченському могильнику обряду трупоспалення, а в Інкерманському окремих знахідок черняхівського типу може послужити підставою для припущення про появу в Криму в перші століття н. е. населення, яке прийшло з Середнього Подніпров'я. Аналіз же антропологічного матеріалу поки що не підтверджує подібного припущення. Щоправда, антропологічного матеріалу із трупоспалень ми не знаємо. Але населення, представлене трупопокладеннями кримських могильників перших століть н. е., не має нічого спільногого з населенням, яке залишило черняхівські могильники. Воно відрізнялось від останнього тими ж ознаками, якими відрізнялися від нього скіфи Подніпров'я (більш великими розмірами черепа, більш сильним рельєфом і більш широким і високим обличчям). Дослідженні нами черепи із могильників Інкерманської долини перших століть н. е. за основними ознаками мають найбільш близькі аналогії з черепами із Середнього (скіфі-

¹³ К. Ф. Соколова, Антропологические материалы кургана эпохи бронзы в Бахчисарайском районе, «История и археология древнего Крыма», К., 1957, стор. 26.

¹⁴ К. Ф. Соколова, Черепи епохи бронзи із курганів у долині Салгірського водосховища, Архів відділу античної і середньовічної археології ІА АН УРСР.

¹⁵ Г. Ф. Дебец, Палеоантропология СССР, М.—Л., 1948, стор. 99—101.

¹⁶ Там же, стор. 160.

¹⁷ К. Ф. Соколова, Антропологические материалы из раннесредневековых могильников Крыма, «История и археология средневекового Крыма», М., 1958, стор. 63.

¹⁸ Див. розділ II даної статті.

орачі) і Нижнього (скіфи-землероби і скіфи-кочівники) Подніпров'я¹⁹.

В ямних могилах Чорноріченського могильника зустрілись три скорчених кістяки без супроводжуючого інвентаря, які свідчать про наявність у складі місцевого населення пізньотаврського елемента. Проте залишки кісток у цих похованнях збереглись дуже погано.

Таким чином, одержані в результаті дослідження антропологічного матеріалу дані свідчать про те, що населення Інкерманської долини в перші століття н. е. було зміщене. В серії переважають мезодоліхокранні і масивні черепи (із підбійних могил). До них приєднуються брахікранні вузьколиці черепи із склепів.

Мезодоліхокранні черепи в серії із Чорноріченського і Інкерманського могильників мають близьку схожість з черепами одночасових серій із могильників Херсонеса і з скіфськими серіями Подніпров'я.

Доліхокранний європеїдний тип, який переважає в Чорноріченському і Інкерманському могильниках, пов'язується, мабуть, з більш давнім населенням Криму, бо він простежується, правда, в більш грубій формі, ще в могильниках епохи бронзи. Як свідчить антропологічний матеріал, цей тип побутував у Криму до раннього середньовіччя. З послабленим рельєфом і з менш масивним черепом він простежується в ранньосередньовічних могильниках Чуфут-Кале, Баштанівки і біля висоти «Сахарна голівка».

Брахікранні вузьколиці черепи із склепів Інкерманського і Чорноріченського могильників мають аналогії на Північному Кавказі. Питання про походження і час появи цього типу на території Криму поки що не вирішено.

Вияснення питання про наявність слов'янського елемента в кримських могильниках II—IV ст. н. е., а також про монголоїдні до-мішки в складі пізньоскіфського населення — справа майбутніх досліджень.

II. Могильник біля висоти «Сахарна голівка» (IV—VII ст. н. е.)

Антропологічний матеріал могильника біля висоти «Сахарна голівка» був добутий розкопками Інкерманської експедиції в 1952 р.²⁰ і доповнений знахідками, здобутими у тому ж році науковим співробітником Державного

Херсонеського музею В. В. Борисовою²¹. Антропологічний матеріал могильника був диференційований по типах поховань, а також обчислені середні величини за всіма наявними ознаками.

Вся серія складається з 52 черепів²²: 42 недеформованих і 10 деформованих. З них після розподілення за типами поховань недеформованих чоловічих черепів із підбійних могил налічувалось 14, із ямних могил — 2, із склепів — 7, із могил, виявлених в 1953 р. під складом, — 2. Жіночих недеформованих черепів із підбійних могил було 12, із грунтової могили — 1, із склепів — 4. Деформовані черепи, знайдені переважно в дромосах, при статистичній обробці були виділені в окрему групу. Всі черепи даної серії мають яскраво виявлену європеїдну будову, за винятком знайденого С. Ф. Стржелецьким в склепі № 1 одного жіночого черепа, який характеризується плоским обличчям, малою глибиною і кловій ямки, слабим виступанням носових кісток (кут 19°) і цілим рядом інших монголоїдних ознак.

Черепи із могильника біля висоти «Сахарна голівка» відрізняються один від одного як за формою мозкової коробки, так і за будовою обличчя. При цьому кількісно переважають мезодоліхокранні вузьколиці черепи (80%) з черепним показником нижче 80.

Результати диференціації черепів за типами поховань не дали певних вказівок на існування різниці між черепами із склепів і із підбійних могил. Як у склепах, так і в підбійних могилах переважають черепи мезодоліхокранної форми з домішками брахікранних. В рівній кількості в тих і інших зустрілись черепи з штучною деформацією.

За сумарними середніми величинами недеформовані чоловічі черепи характеризуються середніми розмірами поздовжнього і поперечного діаметрів, мезокранною формою, нахилем чолом і дещо вищесереднім розвитком надбрівних дуг. За висотно-поздовжнім показником черепи відносяться до ортокранних, за висотно-поперечним — до метріокранних. Лицеві розміри: ширина вилиць і верхня висота обличчя — середні величини, хоч остання займає проміжне положення між малою і середньою. В назо-малярній і зіго-максиллярній області обличчя сильно профільоване.

²¹ В. В. Борисова, Могильник у висоти «Сахарная головка», «Херсонесский сборник», стор. 169—191.

²² 38 черепів із могильника біля висоти «Сахарна голівка» зберігаються у відділі античної і середньовічної археології ІА АН УРСР, 14 — в Херсонеському музеї.

¹⁹ Г. Ф. Дебец, Палеоантропология СССР, стор. 158—163.

²⁰ Див. статтю Е. В. Веймарна в даному збірнику.

Загальний кут обличчя ортогнатний, іклова ямка середньої глибини, ніс сильно виступаючий з середніми абсолютною розмірами, по показнику мезорінний. За будовою нижнього грушовидного отвору в чоловічій серії переважають антропінні форми (87%), передня носова кістка розвинута вище середнього; симотична висота і симотичний показник значних величин. Жіночі черепи загалом схожі з чоловічими, але відрізняються від останніх меншими розмірами мозкової коробки і ліцевого скелета.

Поряд з цим кути горизонтальної профільовки обличчя тих і інших однакові. За вертикальною профільовою обличчя жіночі черепи в порівнянні з чоловічими дещо мезогнатні, кут виступання носових кісток у них значно менший. Серед останніх більше черепів з тупим нижнім краєм грушовидного отвору (типу Fossa pugnasales 33, 40). Ширина орбіт в порівнянні з чоловічими мала, черепний показник дещо нижчий, ніж на чоловічих черепах.

Як чоловічі, так і жіночі черепи відносяться до європеоїдної расової групи. Проте при індивідуальному розгляді черепів можна відзначити на деяких з них послаблення європеоїдних рис. Наприклад, жіночі черепи із підбійної могили № 60 характеризуються профільованим обличчям, але кут виступання носових кісток малий (19°), орбіти високі, по висоті рівні дакріальній ширині (орбітний показник 100,0), обличчя вузьке і високе — мезогнатне. Череп доліхокранний з невеликими абсолютною розмірами мозкової коробки, висота базіон-брегмі невелика — на межі малої.

Високі орбіти і сплющене обличчя в області назо-малярного і зиго-максиллярного кутів відмічені на чоловічому черепі із підбійної могили Б-1 і на деяких інших черепах. Крім того, ряд чоловічих і жіночих черепів у серії відзначаються мезогнатним обличчям.

При співставленні краніологічної серії із могильника біля «Сахарної голівки» з серіями із одночасових йому кримських могильників Чуфут-Кале і Баштанівки (біля м. Бахчисарая)²³ між ними виявляється цілий ряд відмінностей. В порівнянні з черепами із Чуфут-Кале черепи із могильника біля «Сахарної голівки» за розмірами діаметра вилиць більш вузьколиці, за носовими розмірами — більш широконосі, за орбітними — більш високообрітні. Є також різниця в профільовоці

²³ К. Ф. Соколова, Антропологические материалы из раннесредневековых могильников Крыма, «История и археология средневекового Крыма», стор. 63.

обличчя і величині кута носових кісток. Черепи із Баштанівського могильника виявились ще більш широколицими, ніж черепи із могильника біля «Сахарної голівки» і навіть із Чуфут-Кале. Але, відрізняючись між собою зазначеними ознаками, всі ці три групи схожі між собою як за основними діаметрами черепа, так і за черепним показником. В складі кожної з цих серій є, крім того, приблизно одинаковий процент брахікранних черепів з штучною деформацією.

Як уже відзначалось, всі три могильники відносяться до одного часу. Однаковий в них і тип поховань споруд (скелепи і підбійні могили²⁴, з переважанням у Чуфут-Кале склепів²⁵).

Порівняння черепів із могильників біля «Сахарної голівки» з черепами із розташованого поблизу більш раннього Чорноріченського могильника показало, що останні відрізняються від перших більшими абсолютною розмірами, вищим черепним показником, більш широким і високим обличчям, більш сильним розвитком рельєфу і мало виступаючим носом. Разом з тим антропологічний тип, представлений у підбійних могилах Чорноріченського могильника, іноді зустрічається і в похованнях могильника біля «Сахарної голівки», хоч основне населення, яке залишило його, було представле мезодоліхокранним типом з середньою висотою і шириною обличчя.

На відміну від пізньоантичних могильників Чорноріченського і Інкерманського, в наведених ранньосередньовічних могильниках Криму («Сахарна голівка», Чуфут-Кале, Баштанівка) є черепи з штучною деформацією (в могильнику біля «Сахарної голівки» вони становлять 19,2%). Деформовані черепи із могильника біля «Сахарної голівки» характеризуються доліхокранною формою, великими розмірами, вищесереднім розвитком надбрівних дуг; за всіма своїми морфологічними ознаками вони схожі з недеформованими доліхокранними черепами із тих же могильників. В чоловічій групі досліджуваної серії З деформовані черепи зберегли розміри діаметра вилиць і 4 — верхню висоту обличчя. На одному з черепів ширина вилиць дуже велика — 146 мм, при висоті обличчя 82 мм. Решта черепів характеризується вузьким і середньовисоким обличчям.

²⁴ В. П. Бабенчиков, Отчет о раскопках в Чуфут-Кале в 1947 г., Архів Бахчисарайського історико-археологічного музею; В. В. Кропоткин, Население юго-западного Крыма в эпоху раннего средневековья, Автореферат кандидатської диссертации, М., 1953, стор. 1.

²⁵ Е. В. Веймарн, Отчет о раскопках в Чуфут-Кале в 1948 г., Архів ІА АН СРСР.

Як відомо, звичай деформації черепів був найбільш поширеній серед сармато-аланського населення, яке в різних географічних районах характеризувалось різними морфологічними ознаками. З сарматами Нижнього Поволжя²⁶ і сарматами Заволжя ранньосередньовічні черепи із могильника біля «Сахарної голівки» схожості не мають, а з сарматськими групами інших районів, наприклад, території Волго-Донського каналу (Карповка і Ляпічев)²⁷, за рядом ознак схожість є.

При порівнянні ранньосередньовічних черепів Інкерманської долини з черепами із Неаполя Скіфського, дослідженими Г. Ф. Дебецом²⁸, виявляється схожість за висотою черепа, за його абсолютними розмірами, за нахилом чола, а також за виступанням носових кісток. Але, разом з тим, черепи із Неаполя Скіфського відрізняються від черепів із могильника біля «Сахарної голівки» меншою шириною вилиць, більшою висотою обличчя і деякими іншими ознаками.

Таким чином, черепи із ранньосередньовічного могильника біля «Сахарної голівки» за одними ознаками схожі з черепами із Неаполя Скіфського, Чуфут-Кале і Баштанівки, а за іншими відрізняються від них. Ранньосередньовічна серія із Чуфут-Кале і Баштанівки, у свою чергу, за морфологічними ознаками схожа з скіфськими серіями Подніпров'я²⁹.

Загальна схожість між вказаними серіями пояснюється, очевидно, тим, що основним етнічним елементом тут є скіфський. Різниця ж між ними обумовлюється домішками різних етнічних типів.

Черепи з відзначеними особливостями простежуються і в пізньоскіфських могильниках Криму, наприклад, у Неаполі Скіфському і біля с. Завітне. В середньовічних могильниках вони найбільш чітко виступають в Судаку і Коктебелі³⁰. Що ж являють собою ці грацильні черепи? Чи не зв'язані вони з домішками грекького середземноморського етнічного елемента? Підставою для такого припущення є той факт, що внаслідок багатовікових зв'язків греків з місцевим населенням Таврійського півострова вони не могли не залишити тут

²⁶ Г. Ф. Дебец, Палеоантропология СССР, стор. 167—169.

²⁷ Там же, стор. 170—172.

²⁸ Г. Ф. Дебец, Краниологические материалы из Неаполя Скіфского, Рукопис у відділі античної і середньовічної археології ІА АН УРСР.

²⁹ К. Ф. Соколова, Антропологические материалы из раннесредневековых могильников Крыма, «Істория и археология средневекового Крыма», стор. 68.

³⁰ Там же, стор. 70—87.

своїх етнічних рис. Для з'ясування цього питання ми залучили більш ранній антропологічний матеріал Криму із таврських кам'яних ящиков і поховань кизил-кобинської культури, які дають черепи середземноморського типу³¹. При співставленні останнього з матеріалом із могильника біля «Сахарної голівки» виявляються в тій і іншій серіях близькі антропологічні типи. За своїми морфологічними особливостями, розмірами мозкової коробки і обличчя, описовими ознаками, а також грацильністю певні групи черепів «Сахарної голівки» і черепів із таврських ящиков і поховань схожі між собою. В похованнях кизил-кобинської культури черепи цього типу переважають. Зустрічаються також брахікранні і доліхокранні більш масивні черепи.

В ранньосередньовічному могильнику біля «Сахарної голівки» мезодоліхокранні черепи, які схожі з кизил-кобинськими, не є переважаючими; разом з брахікранними вони становлять домішок до більш масивних доліхокранніх, які за своїм типом, наймовірніше, є скіфськими.

При співставленні антропологічного матеріалу із могильника біля «Сахарної голівки» з серіями із Північного Кавказу виявляється схожість з черепами сармато-аланського типу IV—VI ст. н. е. в районі Волго-Донського канала (Карповка, Ляпічев)³².

Коротко зупинимось на питанні про брахікранні черепи, що є в досліджуваній серії. У чоловічій групі є шість черепів поганої збереженості (серед них з розмірами вилиць — 2, з розмірами висоти обличчя — 1). Вони характеризуються невеликими розмірами основних діаметрів, середньошироким обличчям при середній його висоті і виступаючим носом. Черепи цього типу у вигляді домішок до мезодоліхокранніх простежуються в могильниках Криму починаючи з I тисячоліття до н. е. і аж до кінця раннього середньовіччя.

Виключивши ці черепи із серії могильника біля «Сахарної голівки» як домішок до доліхокранніх, ми одержали групу черепів, яка за середніми величинами (більший поздовжній діаметр, менший поперечний і менший черепний показник) відрізняється від черепів всієї серії. Середні величини лицевих розмірів залишились майже без змін, виключення із серії двох брахікранніх черепів з лицевими розмі-

³¹ К. Ф. Соколова, Таври Кримского полуострова (по антропологическим данным), «Вопросы антропологии», в. 3, М., 1960, стор. 66.

³² Г. Ф. Дебец, Палеоантропология СССР, стор. 172, табл. 64.

рами не зробило впливу на середні величини. Одержана таким чином доліхокранна група виявилась дуже схожою з серією черепів із Верхнє-Салтівського могильника³³, а також з черепами із могильників культури полів поховань Подніпров'я, здобутих в Черняхові розкопками Б. В. Хвойка і в Маслові — С. С. Гамченка³⁴.

Близьку схожість доліхокранних черепів Верхнього Салтова і полів поховань урн Г. Ф. Дебец пояснює не генетичними зв'язками, а зв'язком обох цих груп з морфологічно однорідним прототипом³⁵. Виходячи з цього, близька схожість ранньосередньовічних черепів Інкерманської долини з верхньосалтівськими і з черепами із полів поховань урн не обов'язково повинна пояснюватись генетичними зв'язками цих груп; вона може бути пояснена і їх зв'язками з схожими предковими формами, а також схожими процесами формування того і іншого населення. Поряд з цим можна висловити і друге припущення — про наявність домішків верхньосалтівського і подніпровського елементів серед населення Інкерманської долини ранньосередньовічного часу. Не слід забувати, що I тисячоліття н. е. характеризується великим пересуванням племен і народів на території СРСР і особливо в Криму, що також не могло не викликати певних змін в етнічному складі населення тих областей, про які йде мова.

Як уже відзначалось, у досліджуваній серії є черепи, розміри яких змінились під впливом штучної деформації. Проте, незважаючи на це, можна констатувати, що і вони відносяться до доліхокранного типу, який переважає в даній серії. У зв'язку з цим постає питання, якому ж населенню належали деформовані черепи. Антропологічний матеріал із могильників Криму (Чуфут-Кале, Баштанівки, Херсонеса та ін.) свідчить про наявність звичаю деформування черепа не тільки у сарматського населення, а й у того, яке довгий час було з ним у тісних культурно-економічних відносинах. В пізньоскіфських могильниках (Неаполь, с. Завітне та ін.) деформовані черепи, якщо й зустрічаються, то в поодиноких екземплярах, як виняток, і супроводжуються, звичайно, сарматським інвентарем. Пізніше, в період широкої сарматизації населення Криму, звичай дефор-

мувати голови міг бути засвоєний і пізньоскіфським населенням, яке застосувало його, можливо, поряд з сарматами.

Таким чином, антропологічний матеріал із могильника біля «Сахарної голівки» свідчить про те, що населення Інкерманської долини в ранньосередньовічний час було змішаним. За морфологічними ознаками черепів воно виявляє схожість з кримськими і подніпровськими скіфами, а також з ранньосередньовічним населенням Чуфут-Кале і Баштанівки.

Разом з тим населення Інкерманської долини ранньосередньовічного часу відрізнялось від скіфів меншою масивністю черепа, більш вузьким і низьким обличчям і цілим рядом інших ознак. Ця відмінність, очевидно, пояснюється поширенням у складі інкерманського населення більш грацільного таврського елемента.

Антропологічний матеріал дозволяє вважати, що ранньосередньовічне населення Інкермана сформувалось на основі тавро-скіфського за участю сармато-аланського. Питання про наявність серед населення Інкерманської долини домішок подніпровського елемента, відомого по могильниках полів поховань урн, поки що не вирішено.

III. Могильник біля Загайтанської скелі (VIII—X ст.)

Антропологічний матеріал із могильника біля Загайтанської скелі і каплиці складається з дев'яти черепів. П'ять з них знайдені в 1948 і 1950 рр.³⁶, чотири — із розкопок А. Селіванова в 1889 р.³⁷

Серед п'яти черепів із розкопок 1948 і 1950 рр. було два чоловічих, два жіночих і один підлітка 12 років. Два з них, один чоловічий і один жіночий, походять із усипальниці-часовні X—XII ст., а решта надійшла із кам'яних плитових могил. Черепи, здобуті А. Селівановим, походять, очевидно, із плитових могил того ж могильника³⁸.

Черепи із усипальниці, від яких збереглись лише верхні частини, характеризуються брахікранною формою, малими розмірами по здовжнього діаметра, середніми розмірами поперечного діаметра і незначним розвитком

³⁶ Див. статтю Е. В. Веймарна в даному збірнику.

³⁷ А. Селіванов, О черепах Інкерманської долини, «Антропологическая выставка», II; М., 1890, стор. 178.

³⁸ Черепи зберігаються в Інституті антропології МДУ за № 2498, 2500, 2502. За можливість обробки цих черепів складаю щиру подяку керівництву інституту.

³³ Г. Ф. Дебец, Палеоантропология СССР, стор. 254, табл. 106.

³⁴ Ці черепи зберігаються в музеях Києва і Черкас. Вони досліджені Г. Ф. Дебецом, див. Палеоантропология СССР, стор. 164, табл. 59.

³⁵ Г. Ф. Дебец, Палеоантропология СССР, стор. 253.

рельєфу. За всіма ознаками мозкової коробки ці два черепи близькі між собою.

Чоловічі і жіночі черепи із плитових могил характеризуються мезокранною формою. За абсолютнонimi розмірами вони значно більші від черепів із усипальниці. Від чоловічого черепа залишилась тільки верхня його частина, жіночий череп зберігся краще. Ширина вилиць останнього становить 120 мм, висота очниць 30 мм, їх показник 78,4, глибина іклової ямки середня, нижній край грушовидного отвору антропіної форми, чоло середньонахилене. Обидва черепи, як і черепи із усипальниці, характеризуються незначним розвитком рельєфу. Надбрівні дуги на всіх чотирьох черепах виражені ледве помітно. Череп підлітка характеризується брахіcrannoю формою (черепний показник його 87,9), невеликим виступанням носа, низьким переніссям, малою глибиною іклової ямки і тупим нижнім краєм грушовидного отвору з невеликою ямкою (Tragocasales). Діаметр вилиць 112 мм.

Черепи із розкопок А. Селіванова (один чоловічий і три жіночі) доброї збереженості. Чоловічий череп брахіcrannoю форми (показник 84,0), з широким і високим обличчям (139 мм і 74 мм), сильно виступаючим носом (кут носових кісток 43°), мав нахилене чоло (74°), широкі і середньовисокі орбіти. За всіма ознаками череп відноситься до європеїдної групи. Жіночі черепи характеризуються брахіcrannoю формою, малими розмірами поздовжнього діаметра, вищесередніми або малими розмірами поперечного, вузьким і середньовисоким обличчям. Один із жіночих черепів відрізняється від останніх незначним виступанням носових кісток (кут 23°), низьким переніссям, малою глибиною іклової ямки, більш низьким обличчям і меншими абсолютнонimi розмірами носа. Обличчя вузьке, дещо сплющене, горизонтальний кут його 143°. Череп з послабленими європеїдними рисами.

Вирішити питання про етнічний склад населення біля Загайтанської скелі в середньовічний час на основі лише такого незначного матеріалу майже неможливо.

Диференціація типів, яка зв'язується з різними типами поховань у Загайтанському могильнику, може розглядатись як випадкова, оскільки ми маємо недостатню кількість черепів. Разом з тим слід відзначити, що чоловічий і жіночий черепи мезокранної форми із Загайтанського могильника відрізняються від черепів із усипальниці не тільки за формуєю черепа, а й за цілим рядом інших ознак. Вони схожі з ранньосередньовічними черепа-

ми могильників біля «Сахарної голівки»³⁹ і Чуфут-Кале⁴⁰.

На жаль, археологічний матеріал із Загайтанського могильника надзвичайно бідний. Знайдена в насилу надгробна стела з висіченним на ній хрестом свідчить про те, що могильник належав християнському населенню.

Можна припустити, що населення біля Загайтанської скелі в середньовічний час було змішаним. Воно, мабуть, було схоже з населенням, яке представлене в середньовічних могильниках Криму—Мангупа, Ески-Кермена і Херсонеса⁴¹.

До складу брахіcranного населення входив і мезокранний тип, схожий з ранньосередньовічним антропологічним типом із могильника біля висоти «Сахарна голівка».

IV. Могильник біля слободи Каламіта (XIV—XVII ст.)

Із могильника одержано 32 черепи (18 чоловічих і 14 жіночих). Переважали в ньому дитячі поховання (68%), але більшість дитячих черепів внаслідок їх крихкості не збереглася. Встановлено, що 50% черепів були штучно деформовані, в той час як серед черепів дорослих деформовані не зустрічались. Питання про те, наскільки випадкове це спостереження, на одному невеликому матеріалі вирішити важко.

Черепи досліджуваної серії дуже різноманітні. За загальними середніми величинами вони характеризуються брахіcrannoю формою, невеликим поздовжнім (177,8) і більш великим поперечним (147,1) діаметром, вищесередньою висотою черепа (базіон-брегма 136,8), вузьким середньої висоти обличчям (131,4 і 68,5), ортогнатним профілем, виступаючим носом, нахиленим чолом з середньорозвинутим надбрів'ям. За висотно-поздовжнім показником черепи належать до гіпсіcrannoї групи, за висотно-поперечним — до метріокранної. За орбітним показником серія характеризується гіпсіконхністю, за носовим показником належить до мезорінної групи.

Жіночі черепи відрізняються від чоловічих меншими абсолютнонimi розмірами, за винятком поперечного діаметра, який у них більший, ніж у чоловічих. У зв'язку з цим жіночі черепи більш брахіcranні, ніж чоловічі. Від останніх вони відрізняються також менш нап-

³⁹ Див. розділ II даної роботи.

⁴⁰ К. Ф. Соколова, Антропологические материалы из раннесредневековых могильников Крыма, «История и археология средневекового Крыма», стор. 63.

⁴¹ Г. Ф. Дебец, Палеоантропология СССР, стор. 334.

хиленим чолом, більш високими очицями і більш слабим розвитком надбрівних дуг. Як чоловічі, так і жіночі черепи характеризуються європеоїдними ознаками.

В зв'язку з тим, що могильник двошаровий, ми диференціювали антропологічний матеріал за шарами поховань і обчислили дві середні величини як для кожної групи, так і для всієї серії в цілому. Одержані в результаті диференціації групи, на жаль, дуже нечисленні, мають черепи певної форми.

Черепи із нижнього шару могильника XIV—XV ст. характеризуються мезокранною формою, великим поздовжнім і середньою ширини поперечним діаметрами, вузьким і низьким обличчям, спадистим чолом і середнім розвитком надбрівних дуг. Нижній край грушовидного отвору на всіх чоловічих черепах антропінної форми. Зустріється лише один жіночий череп з формою будови нижнього краю носового отвору типу *Fossa pugnasales*. Черепи із верхнього шару могильника (кінець XV—XVII ст.) характеризуються брахіcrannoю формою, коротким поздовжнім і помірно широким поперечним діаметрами, вузьким і середньої висоти обличчям, ортогнатним профілем, виступаючим носом, середньої глибини іклою ямки і спадистим чолом.

Таким чином, черепи першої групи (нижнього шару) відрізняються від черепів другої групи (верхнього шару) довгоголовістю при більшому поздовжньому і меншому поперечному діаметрах, а також дещо більшою висотою черепа. Різкі відмінності спостерігаються в орбітному і піднебінному показниках: орбітний показник черепів першої групи дорівнює 84, черепів другої групи — 87,1. Значна різниця виступає також і в висоті обличчя. У черепів першої групи вона становить 66,0, другої — 71,2. По ширині обличчя значної різниці між обома групами немає: у черепів першої групи вона дорівнює 130,3, другої — 132,5. Перша група характеризується більш спадистим чолом і меншими абсолютними розмірами носа.

В нижньому шарі могильника зустріється тільки один череп брахіcrannoї форми, схожої з брахіcranними широколицьми черепами верхнього шару, решта черепів нижнього шару мала мезокранну або ж доліхокранну форму. У верхньому шарі могильника зустріється також лише один череп, який відрізняється від усіх інших за черепним показником (нижче 80).

Відсутність у нижньому шарі могильника черепів брахіcrannoї форми, а у верхньому — мезодоліхокранної, можливо, пояснюється

лише малою кількістю матеріалу. Проте все ж таки слід відмітити, що нижній шар представляє в основному мезодоліхокранне населення, а верхній — брахіcranne. І перша і друга групи черепів неоднорідні. До їх складу входять черепи різні за морфологічними особливостями. В першій групі, наприклад, простежуються черепи мезокранні з широким обличчям (140—142 мм) і доліхокранні з вузьким (122—128 мм). В групі верхнього шару могильника також спостерігаються: брахіcranні черепи з розмірами діаметра вилиць від 120 до 129 мм і низьким черепним показником (82,1—83,7), а також брахіcranні широколиць з розмірами діаметра вилиць 135—147 і з більш високим черепним показником (85,1—94,8).

Таким чином, наявність у серії різноманітних черепів свідчить, напевно, про змішаність і строкатість населення Каламіти в пізньосередньовічний час.

Порівняння за загальними середніми величинами цієї серії з серіями із пізньосередньовічних могильників Мангупа, Ески-Кермена, Херсонеса⁴² і Алушти⁴³ дозволяє говорити, що серія черепів із Каламіти за одними ознаками відрізняється від зазначених серій, а за іншими — схожа з ними. Наприклад, за черепним показником, розмірами діаметрів черепа, горизонтальним кутом обличчя, лобно-поперечним показником розглядувана серія наближається до серії із Мангупа, за висотою черепа, висотою обличчя і виступанням носових кісток вона ближча до серії із Алушти, за кутом профілю обличчя — схожа з херсонеською серією, але за розмірами діаметра вилиць різко відрізняється від усіх наведених серій вузьколицістю. Середня ширина обличчя на черепах із Каламіти 131,4 мм, а на черепах пізньосередньовічних серій, які ми щойно наводили, від 136 до 139,3 мм. Крім того, черепи із могильників слободи Каламіта відрізняються від черепів інших пізньосередньовічних серій більш спадистим чолом і меншою лепторінією.

При порівнянні черепів першої групи (нижнього шару) могильника біля слободи Каламіта з серіями черепів інших пізньосередньовічних, а також і ранньосередньовічних могильників Криму виявилось, що вони близче стоять до ранньосередньовічних серій,

⁴² Г. Ф. Дебец, Антропологический состав населения средневековых городов Крыма, «Сборник Музея антропологии и этнографии», М.—Л., 1949, стор. 333—386.

⁴³ К. Ф. Соколова, Антропологический материал из Алуштинского могильника, СА, № 2, 1958, стор. 55.

зокрема найбільш близькі до серії могильника біля висоти «Сахарна голівка»⁴⁴. В нижньому шарі могильника біля слободи Каламіта представлені антропологічні типи, які переважають у могильниках Криму пізньоскіфського часу і простежуються потім протягом всього раннього середньовіччя. В пізньосередньовічних могильниках черепи цього типу зустрічаються в незначній кількості, а в деяких, наприклад, в Алуштинському, не зустрілися жодного разу⁴⁵.

Поряд із схожістю черепі із нижнього шару могильника Каламіти мають і незначні відмінності від ранньосередньовічних серій. Наприклад, вони більш вузьколиці в порівнянні з усіма ранньосередньовічними серіями. За цією ознакою вони схожі тільки з серією із Неаполя Скіфського⁴⁶. Ширина обличчя на черепах першої групи із могильника Каламіти 130,3, висота — 66,0. Отже, будучи схожою з пізньоскіфською серією за ширину обличчя, розглядувана серія відрізняється від неї висотою. Ширина обличчя на черепах із ранньосередньовічних могильників Криму коливається від 133,3 до 136,3. Для пізньосередньовічного населення вузьке обличчя не характерне.

Чоловічі черепи із нижнього шару могильника Каламіти відносяться до різних варіантів середземноморської раси. Черепи цього типу, знайдені в інших могильниках Криму, звичайно, зв'язувались, враховуючи історичні дані, з греками. Проте антропологічний матеріал в основній своїй масі не характерний для грецького населення. Мезодоліхокранні європеїдні черепи великих розмірів і з широким обличчям відносяться скоріше до другого варіанту, який відрізняється від типового середземноморського-грецького рядом істотних ознак. Можливо, що черепи грецького населення і є в нашій серії, але, зважаючи на малу кількість матеріалу, ми не маємо можливості виділити їх.

Доліхокранні вузьколицій і широколицій типи становили основне населення Криму з давніх часів і простежуються в могильниках Криму аж до кінця раннього середньовіччя⁴⁷. В пізньосередньовічний час цей тип населення переважав тільки в торговельному

порту Каламіта, а в більш ранній час (ІХ—ХII ст.) в східному Криму — в Коктебелі і Судаку⁴⁸. В решті середньовічних міст Криму переважало, очевидно, сармато-аланське населення, яке відноситься до брахікранного типу.

Питання про те, чи було населення слободи Каламіти місцевим і постійним, яке жило раніше і в середньовічний час, чи воно було прийшло, можна вирішувати лише в формі припущення. Антропологічний матеріал допускає можливість, що в пізньосередньовічний час у слободі з'явилось прийшлое чоловіче населення, яке незабаром зникло, очевидно, після зруйнування порту в 1475 р.

Жіночі черепи із нижнього шару могильника Каламіти відрізняються від чоловічих і належать до іншого типу. Вони схожі з брахікранними черепами верхнього шару всього могильника і інших пізньосередньовічних могильників Криму. Можна думати, що тимчасове прийшло в порт чоловіче населення вступало в шлюбні зв'язки з місцевим жіночим; цим пояснюється, очевидно, і схожий обряд поховань у верхньому і нижньому шарах могильника Каламіти.

Для вияснення причин змішаного складу населення слободи фортеці Каламіта в різні періоди її існування необхідно звернутись до історичних подій, які відбувалися у той час в Криму.

Розвиток торговельного порту Каламіта співпав з поступовим занепадом, а потім і загибеллю Херсонеса в результаті татарських нападів кінця XIV ст.⁴⁹ До цього ж часу відноситься зміцнення князівства Феодоро (Мангупського) і перехід торговельного порту Каламіта до володіння князя Олексія⁵⁰. Порт Каламіта, який конкурував з генуезцями, набув значення одного з важливих портів Північного Причорномор'я. Можна гадати, що гірський Мангуп і порт Каламіта і були тими найбільш зручними і безпечними місцями для переселенців із Херсонеса. Населення Херсонеса, в тому числі херсонеська знать — купецтво, складалось в цей час головним чином із греків, алан, генуезців і руських; воно включало також і інші етнічні групи, наприклад, вірмен, які переселились сюди в

⁴⁴ Див. розділ II даної статті.

⁴⁵ К. Ф. Соколова, Антропологический материал из Алуштинского могильника, СА, № 2, 1958, стор. 55.

⁴⁶ Г. Ф. Дебец, Краниологические материалы из Неаполя Скифского, Архів Інституту етнографії АН СРСР і Архів відділу античної і середньовічної археології ІА АН УРСР.

⁴⁷ Див. розділ II даної статті.

⁴⁸ К. Ф. Соколова, Антропологические материалы из раннесредневековых могильников Крыма, «История и археология средневекового Крыма», стор. 70.

⁴⁹ А. Л. Бертьє-Делагард, К истории христианства в Крыму, ЗООИД, XXVIII, Одесса, 1910, стор. 54—55.

⁵⁰ В. В. Латышев, Сборник греческих надписей християнских времен из южной России, СПб., 1896, стор. 52.

XIV ст. в зв'язку з завоюванням Вірменії монголами⁵¹.

У XIII ст. у Херсонес проникло, очевидно, населення із Східного Криму в зв'язку з тим-часовою окупацією татарами Судака. За свідченням Іблал-Асіра, судакські купці переселялись тоді головним чином у Малу Азію, на Русь і в західну частину півострова, в херсонеські клімати⁵². В період же занепаду, а потім і загибелі Херсонеса в XIV ст. його населення, в свою чергу, переселилось частково за межі Криму, а частково в інші його райони. Таким чином, цілком можливо, що в формуванні населення порту Каламіта, особливо в кінці XIV ст., брали участь і окремі групи херсонеського населення.

Мезо-доліхокранний широколицій і вузьколицій європеїдні типи, з якими схожі черепи серії із могильника Каламіти, були значно поширені не тільки в Криму, а й серед етнічних груп Подніпров'я і Кавказу; цей тип виступає як один із складових компонентів населення Середнього і Нижнього Поволжя. Отже, до складу населення торговельного порту Каламіта могли входити вихідці з цих областей, а також представники руського купецтва, які були зв'язані з портом торговельною діяльністю або ж ремеслом.

У верхніх шарах могильника Каламіти представлена, як ми вже говорили, брахікранне населення, схоже з населенням, яке представлене в інших пізньосередньовічних могильниках Криму — Мангупі, Ескі-Кермені, Херсонесі⁵³ і Алушті⁵⁴. До складу цього населення входило два антропологічні типи: брахікранний вузьколицій з різко виступаючим носом і брахікранний широколицій. Перший тип простежується також у могильниках Північного Кавказу і своїм походженням, очевидно, зв'язаний з районом Закавказзя⁵⁵. Поява його на території Криму відноситься, як свідчать матеріали, до початку н. е., оскільки черепи цього типу простежуються в мо-

⁵¹ Н. Я. Марр, Заметка о двух армянских надписях, найденных в Херсонесе, ИАК, в. 10, СПб., 1904, стор. 107.

⁵² В. Г. Тизенгаузен, Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. I, СПб., 1884, стор. 26.

⁵³ Г. Ф. Дебец, Антропологический состав населения средневековых городов Крыма, «Сборник Музея антропологии и этнографии», т. XII, М.—Л., 1949, стор. 336—386.

⁵⁴ К. Ф. Соколова, Антропологический материал из Алуштинского могильника, СА, № 2, 1958, стор. 55.

⁵⁵ В. В. Бунак, Черепа из склепов горного Кавказа в сравнительном антропологическом освещении, «Сборник Музея антропологии и этнографии», т. XIV, М.—Л., 1953, стор. 307—409.

гильниках Криму лише з перших століть н. е. Другий тип, який схожий з сарматами Нижнього Поволжя, простежується в Зливкінському могильнику на Україні, а також у могильнику в околицях Саркела на Дону⁵⁶. Цей тип зустрічається в Криму починаючи з сарматського часу і є чисельно переважаючим у пізньосередньовічних могильниках Криму.

Середньовіччя Криму характеризується появою цілого ряду нових народностей, проте в нашій нечисленній серії знайшли своє відбиття лише деякі з них (у серії виявилось, наприклад, два арmenoїдних черепи і один монголоїдний).

Таким чином, антропологічні дані дозволяють припускати, що чоловіче населення часу розвитку торговельного порту, яке представлене нижнім шаром могильника біля слободи фортеці Каламіта, відрізнялось від населення часу турецької окупації, яке представлене верхнім шаром могильника. Населення, яке залишило поховання в нижньому шарі могильника, належало до доліхокранного типу середземноморської раси і було схоже з окремими варіантами пізньосередньовічного населення Криму. Можливо, що до його складу входили представники грецького і руського населення, які були зв'язані торговельною діяльністю з портом Каламіта.

Населення, яке ховало померлих у могилах верхнього шару, мало брахікранний тип і належало, очевидно, сармато-аланам. Воно схоже з брахікранним населенням Криму пізньосередньовічного часу (Мангупа, Ескі-Кермена, Херсонеса і Алушти). До цього ж типу належало і жіноче населення, представлене в нижньому шарі могильника слободи фортеці Каламіта.

* * *

Таким чином, антропологічний матеріал із могильників Інкерманської долини часу пізньої античності і середньовіччя свідчить про те, що населення цієї долини протягом багатьох століть було змішаним.

Краніологічні серії із могильників епохи пізньої античності і початку середньовіччя схожі з серіями скіфо-сарматського часу. В них переважають мезодоліхокранні черепи різних типів. Одні з них — більш масивні, з широким обличчям — належали, очевидно, пізньим скіфам. Другі — менш масивні або граціальні, з вузьким обличчям — можуть бути віднесені до представників середземноморської раси: таврів, греків і т. д. До цього ос-

⁵⁶ Г. Ф. Дебец, Палеоантропология СССР, стор. 251—258.

новного населення домішувалось брахікранне, очевидно, сарматське населення в різних його варіантах. Один з них — брахікранний широколицій — простежується в могильниках Криму з I тисячоліття до н. е. (в таврських, а потім і скіфських похованнях). Другий варіант — брахікранний вузьколицій — з'явився, мабуть, з Північним Кавказом. Поява його на території Криму відноситься до більш

пізнього часу, можливо, до перших віків н. е. В епоху середньовіччя в Криму посилюються домішки брахікранного широколицього населення, очевидно, сармато-аланського.

Питання про те, чи було воно зв'язане з більш раннім брахікранним широколицім антропологічним варіантом Криму, поки що не можна вважати вирішеним.

Таблиця I

Середні розміри чоловічих і жіночих черепів із Чорноріченського могильника II—IV ст. н. е. (розкопки 1950 р.)

Ознаки	Разом		Підібні могили	Склепи	Підібні могили	Склепи
	Чоловічі	Жіночі			Чоловічі	Жіночі
1. Поздовжній діаметр	189,9 (7)	174,2 (5)	192,0 (5)	184,5 (2)	177,7 (3)	169,0 (2)
8. Поперечний діаметр	148,6 (7)	139,6 (5)	148,4 (5)	149,0 (2)	139,0 (3)	140,5 (2)
17. Висота базіон-брегма	141,0 (3)	124,0 (2)	141,0 (3)	—	124,0 (1)	124,0 (1)
20. Висота поріон-брегма	122,3 (4)	108,0 (3)	122,4 (3)	122,0 (1)	110,5 (2)	103,0 (1)
5. Довжина основи черепа	107,7 (3)	91,0 (2)	107,7 (3)	—	91,0 (1)	91,0 (1)
9. Найменша ширина чола	99,2 (6)	93,4 (5)	99,6 (5)	97,0 (1)	93,7 (3)	93,0 (2)
10. Найбільша ширина чола	121,0 (6)	114,2 (5)	120,4 (5)	124,0 (1)	114,0 (3)	114,5 (2)
11. Вушна ширина	131,5 (4)	119,0 (3)	134,7 (3)	122,0 (1)	117,0 (2)	123,0 (1)
12. Ширина потилиці	108,6 (7)	107,0 (4)	108,2 (5)	109,5 (2)	103,7 (3)	117,0 (1)
45. Діаметр вилять	141,0 (3)	118,5 (2)	141,0 (3)	—	116,0 (1)	121,0 (1)
40. Довжина основи обличчя	105,7 (3)	85,5 (2)	105,7 (3)	—	84,0 (1)	87,0 (1)
48. Верхня висота обличчя	72,8 (5)	68,8 (4)	72,8 (5)	—	69,5 (2)	68,0 (2)
43. Верхня ширина обличчя	108,6 (5)	98,8 (4)	108,6 (5)	—	99,0 (2)	98,5 (2)
46. Середня ширина обличчя	99,8 (4)	89,7 (3)	99,8 (4)	—	86,0 (1)	91,5 (2)
60. Довжина альвеолярної дуги	60,5 (2)	52,3 (4)	60,6 (2)	—	50,0 (2)	54,5 (2)
61. Ширина альвеолярної дуги	67,0 (2)	59,5 (4)	67,0 (2)	—	57,5 (2)	61,5 (2)
62. Довжина піднебіння	51,0 (3)	45,3 (4)	51,0 (3)	—	43,5 (2)	47,0 (2)
63. Ширина піднебіння	42,3 (3)	38,7 (4)	42,3 (3)	—	38,5 (2)	39,0 (2)
65. Висота носа	52,2 (5)	50,5 (4)	52,2 (5)	—	51,5 (2)	49,5 (2)
54. Ширина носа	26,6 (5)	23,8 (4)	26,6 (5)	—	25,0 (2)	22,5 (2)
51. Ширина орбіти від m	43,5 (4)	40,0 (4)	43,5 (4)	—	40,0 (2)	40,0 (2)
51a. Ширина орбіти від d	40,0 (4)	37,8 (4)	40,0 (4)	—	38,0 (2)	37,5 (2)
52. Висота орбіти	33,2 (5)	34,3 (4)	33,2 (5)	—	35,0 (2)	33,5 (2)
8:1. Черепний показник	78,3 (7)	80,7 (5)	77,4 (5)	80,7 (2)	78,1 (3)	84,5 (2)
17:1. Висотно-поздовжній показник	71,1 (3)	72,1 (2)	71,1 (3)	—	73,8 (1)	70,4 (1)
17:8. Висотно-поперечний показник	93,2 (3)	90,3 (2)	93,2 (3)	—	96,8 (1)	83,7 (1)
40:5. Показник виступання обличчя	98,2 (3)	94,0 (2)	98,2 (3)	—	92,3 (1)	95,6 (1)
9:8. Лобно-поперечний показник	66,5 (6)	67,1 (5)	67,1 (5)	63,4 (1)	67,5 (3)	66,4 (2)
48:45. Лицевий показник	51,1 (3)	53,7 (2)	51,1 (3)	—	55,2 (1)	52,1 (1)
48:17. Вертикальний черепно-лицевий показник	51,3 (3)	51,2 (2)	51,3 (3)	—	51,6 (1)	50,8 (1)
63:62. Піднебінний показник	83,0 (3)	90,7 (4)	83,0 (3)	—	88,6 (2)	92,7 (2)
54:55. Носовий показник	51,0 (5)	47,0 (4)	51,0 (5)	—	48,5 (2)	45,5 (2)
52:51a. Орбітний показник	82,3 (4)	87,0 (4)	82,3 (4)	—	84,7 (2)	89,3 (2)
Кут Fm—n—Fm	137,0 (4)	138,7 (3)	137,0 (4)	—	134,0 (1)	141,5 (2)
Кут Lm—SSp—Lm	127,8 (4)	122,5 (2)	127,8 (4)	—	120,0 (1)	125,0 (1)
Висота DS	14,4 (3)	10,8 (3)	14,4 (3)	—	11,2 (1)	10,7 (2)
Показник 100 DS/DC	61,4 (3)	53,2 (3)	61,4 (3)	—	60,8 (1)	49,4 (2)
Висота SS	5,25 (4)	4,3 (3)	5,25 (4)	—	5,1 (1)	3,5 (2)
Показник 100 SS/SC	50,87 (4)	42,5 (3)	50,87 (4)	—	54,3 (1)	36,7 (2)
Кут носових кісток	28,0 (4)	29,7 (3)	28,0 (4)	—	25,0 (1)	32,0 (2)
32. Кут чола pas.—met.	83,3 (3)	83,7 (3)	83,3 (3)	—	82,0 (1)	84,5 (2)
Кут чола glab.—met.	77,3 (3)	78,0 (3)	77,3 (3)	—	80,0 (1)	79,0 (2)
72. Загальний кут обличчя	85,0 (3)	83,0 (3)	85,0 (3)	—	83,0 (1)	83,0 (2)
Надбрів'я (по Мартіну 1—6)	3,5 (6)	1,4 (5)	4,0 (5)	1,0 (1)	1,7 (3)	1,0 (2)
Глибина іклової ямки (вимірюванням)	5,0	3,5	5,0	—	3,5	3,5
Глибина іклової ямки (визначенням 0—4)	2,50	1,75	2,50	—	1,5	2,0
Носовий шип (по Броку 1—5)	4,2 (5)	3,5 (4)	4,2 (5)	—	4,0 (2)	3,0 (2)
Нижній край грушовидного отвору	20,0 (1)	100,0 (4)	20,0 (1)	—	100,0 (1)	100,0 (3)
Anoplophora Fossa praenasales	80,0 (4)	—	80,0 (4)	—	—	—

Таблиця II

Середні розміри чоловічих і жіночих черепів із Інкерманського могильника IV ст. н. е. (розкопки 1948 р.)

Ознаки	Вся серія		Окремо	
	Чоловічі	Жіночі	Чоловічі	Жіночі
1. Поздовжній діаметр	183,7 (6)	179,0 (2)	172,5 (2)	189,3 (4)
8. Поперечний діаметр	144,3 (6)	142,5 (2)	146,5 (2)	143,3 (4)
17. Висота базіон-брегма	136,3 (4)	132,0 (1)	135,0 (2)	137,5 (2)
20. Висота поріон-брегма	111,9 (3)	111,5 (2)	110,5 (2)	115,5 (1)
5. Довжина основи черепа	100,5 (4)	98,0 (1)	99,0 (2)	102,0 (2)
9. Найменша ширина чола	92,3 (3)	102,0 (1)	93,0 (1)	92,0 (2)
10. Найбільша ширина чола	121,2 (5)	119,0 (1)	120,5 (1)	121,5 (4)
11. Вушна ширина	125,5 (4)	125,0 (2)	124,5 (2)	126,5 (2)
12. Ширина потилиці	109,7 (6)	105,0 (2)	111,5 (2)	108,3 (4)
45. Діаметр вилиць	130,7 (3)	129,0 (1)	129,5 (2)	133,1 (1)
40. Довжина основи обличчя	102,5 (4)	94,0 (1)	99,0 (2)	106,0 (2)
48. Верхня висота обличчя	71,5 (6)	70,0 (1)	71,5 (2)	71,5 (4)
43. Верхня ширина обличчя	103,7 (3)	102,0 (1)	103,0 (2)	105,0 (1)
46. Середня ширина обличчя	93,5 (4)	95,0 (1)	97,5 (2)	89,5 (2)
60. Довжина альвеолярної дуги	58,0 (4)	53,0 (1)	56,5 (2)	59,5 (2)
61. Ширина альвеолярної дуги	63,5 (4)	62,0 (1)	63,0 (2)	64,0 (2)
62. Довжина піднебіння	48,0 (5)	44,0 (1)	48,0 (2)	48,0 (3)
63. Ширина піднебіння	42,6 (5)	39,0 (1)	44,0 (2)	41,7 (3)
55. Висота носа	51,5 (6)	51,0 (1)	52,0 (2)	51,3 (4)
54. Ширина носа	24,4 (6)	24,0 (1)	24,5 (2)	24,5 (4)
51. Ширина орбіти від mf	42,4 (5)	42,0 (1)	44,0 (2)	41,3 (3)
51 а. Ширина орбіти від d	38,6 (5)	37,0 (1)	39,5 (2)	38,0 (3)
52. Висота орбіти	33,0 (5)	33,0 (1)	35,0 (2)	31,7 (3)
8:1. Черепний показник	78,97 (6)	79,6 (2)	84,9 (2)	76,0 (4)
17:1. Висотно-поздовжній показник	76,6 (4)	75,0 (1)	78,3 (2)	75,0 (2)
17:8. Висотно-поперечний показник	93,8 (4)	89,2 (1)	92,2 (2)	95,5 (2)
40:5. Показник виступання обличчя	100,5 (4)	96,9 (1)	100,0 (2)	101,0 (2)
9:8. Любно-поперечний показник	64,5 (3)	68,9 (1)	64,1 (1)	64,7 (2)
48:45. Лицевий показник	55,1 (3)	54,2 (1)	55,2 (2)	54,8 (1)
48:17. Вертикальний черепно-лицевий показник	53,0 (3)	53,3 (1)	53,0 (2)	54,0 (1)
63:62. Піднебінний показник	88,5 (5)	88,6 (1)	91,7 (2)	86,3 (3)
54:55. Носовий показник	47,2 (6)	47,1 (1)	47,1 (2)	47,3 (4)
52:51 а. Орбітний показник	84,3 (5)	89,2 (1)	88,5 (2)	81,5 (3)
Кут Fmo—n—Fmo	143,8 (4)	144,0 (1)	143,0 (2)	143,0 (2)
Кут Lm—SSp—Lm	123,7 (3)	123,0 (1)	123,0 (2)	125,0 (1)
Висота DS	11,5 (4)	10,0 (1)	12,3 (2)	10,7 (2)
Показник 100 DS/DC	60,6 (4)	43,5 (1)	65,6 (2)	55,5 (2)
Висота SS	4,6 (3)	2,7 (1)	3,8 (1)	5,0 (2)
Показник 100 SS/SC	47,1 (3)	33,8 (1)	43,2 (1)	49,0 (2)
Кут носових кісток	28,0 (3)	23,0 (1)	28,0 (2)	28,0 (1)
32. Кут чола pas.—met.	85,7 (3)	86,0 (1)	85,0 (2)	87,0 (1)
Кут чола glab.—met.	79,3 (3)	82,0 (1)	79,0 (2)	80,0 (1)
72. Загальний кут обличчя	84,7 (3)	88,0 (1)	85,5 (2)	83,0 (1)
Надбрів'я (по Мартіну 1—6)	3,57 (7)	3,0 (1)	3,5 (2)	3,6 (5)
Глибина іклової ямки (вимірюванням)	5,0 (5)	2,0 (1)	5,5 (2)	4,7 (3)
Глибина іклової ямки (визначенням 0—4)	2,6 (5)	1,0 (1)	2,5 (2)	2,67 (3)
Носовий шир (по Брока 1—5)	3,2 (4)	—	3,0 (1)	3,3 (3)
Нижній край грушовидного отвору	80,0 (4)	100,0 (1)	100,0 (2)	66,6 (2)
Anthropina Fossa praenasales	20,0 (1)	—	—	33,4 (1)

Таблиця III

Загальні середні розміри чоловічих і жіночих черепів із Чорноріченського і Інкерманського могильників

Ознаки	Всього із обох могильників					
	Разом		Підбійні могили		Склепи	
	Чоловічі	Жіночі	Чоловічі	Жіночі	Чоловічі	Жіночі
1. Поздовжній діаметр	187,0 (13)	175,6 (7)	190,8 (8)	178,8 (4)	178,5 (4)	162,0 (2)
8. Поперечний діаметр	146,6 (13)	140,4 (7)	146,1 (9)	138,5 (9)	147,8 (4)	140,5 (2)
17. Висота базіон-брегма	138,3 (7)	126,7 (3)	139,6 (5)	124,0 (1)	135,0 (2)	124,0 (1)
20. Висота поріон-брегма	117,8 (7)	109,4 (5)	121,4 (4)	109,3 (3)	114,0 (3)	103,0 (1)
5. Довжина основи черепа	108,7 (7)	93,3 (3)	105,4 (5)	91,5 (1)	99,0 (2)	91,0 (1)
9. Найменша ширина чола	97,4 (9)	94,8 (6)	97,4 (7)	93,7 (3)	95,0 (2)	93,0 (2)
10. Найбільша ширина чола	121,1 (11)	115,0 (6)	120,9 (9)	114,0 (3)	122,0 (2)	114,5 (2)
11. Вушна ширина	128,5 (8)	121,4 (5)	131,4 (5)	120,0 (3)	123,7 (3)	123,0 (1)
12. Ширина потилиці	109,1 (13)	106,3 (6)	107,8 (8)	103,8 (4)	111,0 (4)	117,0 (1)
45. Діаметр вилиць	135,8 (6)	122,0 (3)	139,0 (4)	118,0 (1)	129,5 (2)	121,0 (1)
40. Довжина основи обличчя	103,9 (7)	88,3 (3)	105,8 (5)	84,0 (1)	99,0 (2)	87,0 (1)
48. Верхня висота обличчя	72,1 (11)	69,0 (5)	72,2 (9)	69,5 (2)	71,5 (2)	68,0 (2)
43. Верхня ширина обличчя	106,8 (8)	99,4 (5)	108,0 (6)	99,0 (2)	103,0 (2)	98,5 (2)
46. Середня ширина обличчя	96,6 (8)	91,0 (4)	96,3 (6)	86,5 (1)	97,5 (2)	91,5 (2)
60. Довжина альвеолярної дуги	57,3 (7)	52,4 (5)	60,0 (4)	50,0 (2)	56,5 (2)	54,5 (2)
61. Ширина альвеолярної дуги	64,7 (6)	60,0 (5)	65,5 (4)	57,5 (2)	63,0 (2)	61,5 (2)
62. Довжина піднебіння	49,1 (8)	45,5 (5)	49,5 (6)	43,5 (2)	48,0 (2)	39,0 (2)
63. Ширина піднебіння	42,5 (8)	38,8 (5)	42,0 (6)	38,5 (2)	44,0 (2)	39,0 (2)
55. Висота носа	51,9 (11)	50,6 (5)	51,8 (9)	51,5 (2)	52,0 (2)	49,5 (2)
54. Ширина носа	25,4 (11)	23,8 (5)	25,6 (9)	25,5 (2)	24,0 (2)	22,5 (2)
51. Ширина орбіти від d	39,3 (9)	37,6 (5)	39,1 (7)	38,0 (2)	39,5 (2)	37,5 (2)
51a. Ширина орбіти від m	42,9 (9)	40,0 (5)	42,6 (7)	40,0 (2)	44,0 (2)	40,7 (2)
52. Висота орбіти	33,1 (10)	34,0 (5)	32,6 (8)	35,0 (2)	35,0 (2)	34,0 (2)
8:1. Черепний показник	78,6 (13)	80,4 (7)	76,8 (9)	77,4 (4)	82,8 (4)	84,4 (2)
17:1. Висото-поздовжній показник	74,3 (7)	73,1 (3)	72,7 (5)	73,8 (1)	78,3 (2)	70,4 (1)
17:8. Висото-поперечний показник	93,5 (7)	89,9 (3)	94,1 (5)	96,8 (1)	92,2 (2)	83,7 (1)
40:5. Показник виступання обличчя	97,4 (8)	94,9 (3)	99,3 (5)	92,3 (1)	100,0 (2)	95,6 (1)
9:8. Лобно-поперечний показник	65,8 (9)	67,4 (6)	66,4 (7)	67,5 (3)	63,8 (2)	66,4 (2)
48:45. Лицевий показник	53,1 (6)	53,8 (3)	52,0 (4)	55,2 (1)	55,2 (2)	52,1 (1)
48:17. Вертикальний черепно-лицевий показник	52,3 (6)	51,9 (3)	52,0 (4)	51,6 (1)	52,9 (2)	50,8 (1)
63:62. Піднебінний показник	86,4 (8)	90,2 (5)	84,7 (6)	88,6 (2)	91,7 (2)	92,7 (2)
54:55. Носовий показник	48,9 (11)	47,0 (5)	49,3 (9)	48,5 (2)	47,1 (2)	45,5 (2)
52:51 a. Орбітний показник	83,4 (9)	87,4 (5)	81,9 (7)	84,7 (2)	88,6 (2)	89,3 (2)
Кут Fmo—n—Fmo	140,2 (8)	140,0 (4)	139,3 (6)	134,0 (1)	143,0 (2)	140,5 (2)
Кут Lm—SSp—Lm	126,0 (7)	122,7 (3)	127,2 (5)	120,0 (1)	123,0 (2)	125,0 (1)
Висота DS	12,7 (7)	10,6 (4)	12,9 (5)	11,2 (1)	12,3 (2)	10,7 (2)
Показник 100 DS/DC	60,5 (7)	50,8 (4)	58,5 (5)	60,8 (1)	65,6 (2)	49,4 (2)
Висота SS	4,9 (7)	3,7 (4)	5,2 (6)	5,1 (1)	3,8 (1)	3,5 (2)
Показник 100 SS/SC	49,2 (7)	40,3 (4)	50,3 (6)	54,3 (1)	43,2 (1)	36,6 (2)
Кут носових кісток	28,0 (7)	29,5 (4)	28,0 (5)	25,0 (1)	28,0 (2)	32,0 (2)
32. Кут чола nas.—met.	84,5 (6)	84,3 (4)	84,3 (4)	82,0 (1)	85,0 (2)	84,5 (2)
Кут чола glab.—met.	78,3 (6)	79,0 (4)	78,0 (4)	80,0 (1)	79,0 (2)	79,0 (2)
72. Загальний кут обличчя	84,8 (6)	84,2 (4)	84,5 (4)	83,0 (1)	85,5 (2)	83,0 (2)
Надбрів'я (по Мартіну 1—6)	3,5 (13)	1,7 (6)	3,8 (9)	1,5 (4)	2,67 (3)	1,0 (2)
Глибина іклової ямки (вимірюванням)	5,0 (9)	3,2 (5)	4,9 (7)	3,5 (2)	5,5 (2)	3,5 (2)
Глибина іклової ямки (визначенням 0—4)	2,56 (9)	1,6 (5)	2,57 (7)	1,5 (2)	2,50 (2)	2,0 (2)
Носовий шип (по Броха 1—5)	3,8 (9)	3,5 (4)	3,9 (8)	4,0 (2)	3,0 (1)	3,0 (2)
Нижній край грушовидного отвору	50,0 (5)	100,0 (5)	37,5 (3)	100,0 (2)	100,2	100,0 (2)
Anthropina Fossa praenasales	50,0 (5)	—	62,5 (5)	—	—	—

Таблиця IV

Загальні середні розміри чоловічих і жіночих черепів
із Чорноріченського і Інкерманського могильників

Ознаки	Чорноріченський і Інкерманський могильники		Могильник біля «Сахарної голівки»	
	Чоловічі	Жіночі	Чоловічі	Жіночі
1. Поздовжній діаметр	187,0(13)	175,6(7)	183,5(25)	175,8(17)
8. Поперечний діаметр	146,6(13)	140,4(7)	141,2(25)	133,6(17)
17. Висота базіон-брегма	138,3(7)	126,7(3)	133,9(18)	130,6(13)
20. Висота поріон-брегма	118,0(7)	109,0(5)	117,0(22)	112,0(16)
5. Довжина основи черепа	103,7(7)	93,3(3)	100,6(17)	98,9(12)
9. Найменша ширина чола	97,4(9)	94,8(6)	97,9(23)	94,2(15)
45. Діаметр вилиць	135,8(6)	122,0(3)	133,3(15)	125,4(11)
40. Довжина основи обличчя	103,9(7)	88,3(3)	95,7(13)	94,3(9)
48. Верхня висота обличчя	72,1(11)	69,0(5)	68,8(15)	65,5(11)
55. Висота носа	51,9(11)	50,6(5)	50,5(16)	46,8(11)
54. Ширіна носа	25,4(11)	23,8(5)	25,5(16)	23,6(11)
51. Ширіна орбіти від d	39,3(9)	39,1(7)	39,1(15)	36,4(12)
52. Висота орбіти	33,1(10)	34,0(5)	33,1(15)	32,7(12)
8:1. Черепний показник	78,6(13)	80,4(7)	77,2(25)	76,4(17)
17:1. Висотно-поздовжній показник . .	74,3(7)	73,1(3)	72,3(17)	73,8(13)
17:8. Висотно-поперечний показник . .	93,5(7)	89,9(3)	95,2(17)	98,2(13)
40:5. Показник виступання обличчя . .	97,4(8)	94,9(3)	95,4(13)	95,5(9)
9:8. Лобно-поперечний показник . . .	65,8(9)	67,4(6)	69,1(23)	68,6(15)
48:45. Лицевий показник	53,1(6)	53,8(3)	51,1(14)	51,6(10)
54:55. Носовий показник	48,9(11)	47,0(5)	50,6(16)	50,5(11)
52:51 а. Орбітний показник	83,4(9)	87,4(5)	84,9(15)	88,5(12)
32. Кут чола pas.—met.	84,5(16)	84,3(4)	82,8(16)	86,6(12)
72. Кут чола grab.—met.	84,8(6)	84,2(4)	85,4(15)	84,5(11)
Кут носових кісток	28,0(7)	29,5(4)	32,1(15)	26,0(11)
Надбрів'я (1—6)	3,5(13)	1,7(6)	3,6(25)	2,2(17)
Глибина іклової ямки (вимірюванням)	5,0 (9)	3,2(5)	4,93 (15)	4,82(11)
Глибина іклової ямки (визначенням 0—4)	2,56(9)	1,6(5)	2,33(15)	2,36(11)
Носовий шип (1—5)	3,8(9)	3,5(4)	4,3(12)	3,1(11)
Кут Fmo—n—Fmo	140,2(8)	140,0(4)	138,2(12)	138,3(10)
Кут Lm—SSp—Lm	126,0(7)	122,7(3)	129,2(12)	127,5(10)
Висота DS	12,7(7)	10,6(4)	12,9(15)	11,9(11)
Показник 100 DS/DC	60,5(7)	50,8(4)	56,3(15)	55,5(11)
Висота SS	4,9(7)	3,7(4)	5,2(15)	4,2(12)
Показник 100 SS/SC	49,2(7)	40,3(4)	52,3(15)	44,5(12)
Нижній край грушовидного отвору	50,0(5)	100,0(5)	87,5(14)	66,7(8)
<i>Anthropina Fassa praenasa</i> les . . .	50,0(5)	—	12,5(2)	33,3(4)

Таблиця V

Середні розміри чоловічих черепів

Ознаки	Чорноріч- чя і Інкерман II—IV ст. н. е.	Скіфи Нижнього Подніп- ров'я (за Г. Ф. Де- бецом)	Скіфи- орачі Се- реднього Подніп- ров'я (за Г. Ф. Де- бецом)	Чуфут- Кале V—VII ст. н. е.	Неаполь Скіф- ський (за Г. Ф. Де- бецом)
1. Поздовжній діаметр	187,0 (13)	189,3 (18)	189,2 (24)	185,3 (12)	185,3 (16)
8. Поперечний діаметр	146,6 (13)	141,2 (17)	136,8 (24)	141,1 (11)	140,2 (16)
17. Висотний діаметр	138,3 (7)	137,8 (11)	135,8 (18)	136,5 (8)	134,1 (8)
5. Довжина основи черепа	103,7 (7)	104,3 (11)	103,4 (17)	101,1 (7)	102,1 (8)
9. Найменша ширина чола	97,4 (9)	97,2 (17)	96,0 (24)	98,9 (10)	93,9 (11)
45. Діаметр вилиць	135,8 (6)	136,8 (13)	133,2 (22)	135,0 (4)	130,9 (8)
40. Довжина основи обличчя	103,9 (7)	98,3 (10)	98,5 (17)	97,0 (5)	99,7 (6)
48. Верхня висота обличчя	72,1 (11)	70,9 (16)	69,1 (22)	69,2 (6)	71,3 (13)
55. Висота носа	51,9 (11)	50,6 (14)	49,6 (22)	50,0 (5)	50,6 (13)
54. Ширина носа	25,4 (11)	24,9 (14)	25,6 (22)	24,6 (5)	24,5 (13)
51 а. Ширина орбіти від d	39,3 (9)	39,5 (16)	38,4 (22)	38,4 (7)	39,3 (13)
52. Висота орбіти	33,1 (10)	31,6 (16)	31,0 (22)	31,7 (7)	32,5 (13)
8:1. Черепний показник	78,6 (13)	74,6 (17)	72,3 (24)	76,0 (10)	76,2 (16)
40:5. Показник виступання облич- чя	97,4 (8)	94,3 (10)	95,3 (17)	96,5 (5)	98,6 (6)
48:17. Вертикальний черепно-ли- цевий показник	52,3 (6)	51,0 (10)	50,4 (18)	50,5 (4)	55,5 (7)
54:55. Носовий показник	48,9 (11)	49,3 (14)	51,8 (22)	48,9 (5)	48,4 (13)
52:51 а. Орбітний показник	83,4 (9)	79,9 (16)	80,8 (22)	82,6 (6)	82,6 (13)
72. Кут обличчя	84,8 (6)	86,0 (11)	86,1 (21)	84,4 (5)	84,6 (10)
Кут виступання носових кі- сток	28,0 (7)	35,3 (15)	32,6 (19)	30,0 (5)	32,3 (11)
Кут нахилу чола	84,5 (6)	83,8 (12)	84,0 (21)	82,5 (4)	82,8 (10)
Розвиток надбрів'я (1—6)	3,5 (13)	3,41 (17)	3,25 (24)	3,8 (11)	3,06 (16)
Носовий шил (1—5)	3,8 (9)	3,10 (10)	2,81 (16)	4,0 (2)	3,82 (11)
Глибина іклової ямки (0—4)	2,56 (9)	2,69 (16)	2,91 (22)	2,51 (5)	2,24 (12)
Нижній край грушовидного отвору	50,0 (5)	56,2 (9)	56,5 (13)	100,0 (5)	78,6 (11)
<i>Anthropina Fossa praenasaless</i>	50,0 (5)	43,8 (7)	43,5 (10)	—	21,4 (3)

Таблиця VI

Середні розміри чоловічих і жіночих черепів

Ознаки	Чорноріччя та Інкерман		Херсонес II—IV ст. н. е.	
	Чоловічі	Жіночі	Чоловічі	Жіночі
1. Поздовжній діаметр	187,0 (13)	175,6 (7)	188,4 (8)	176,0 (3)
8. Поперечний діаметр	146,6 (13)	140,4 (7)	144,1 (8)	131,3 (3)
17. Висотний діаметр	138,3 (7)	126,7 (8)	134,6 (5)	123,0 (1)
5. Носо-основний діаметр	103,7 (7)	93,3 (3)	102,8 (6)	100,0 (2)
9. Найменша ширина чола	97,4 (9)	94,8 (6)	98,0 (6)	96,7 (3)
8:1. Черепний показник	78,6 (13)	80,4 (7)	76,6 (8)	74,6 (3)
17:1. Висотно-поздовжній показник	74,3 (7)	73,1 (3)	71,9 (5)	69,9 (1)
17:8. Висотно-поперечний показник	93,5 (7)	89,9 (3)	94,6 (5)	87,7 (1)
9:8. Лицево-поперечний показник	65,8 (9)	67,4 (6)	69,4 (6)	73,7 (3)
40. Довжина основи обличчя	103,9 (7)	88,3 (3)	100,6 (5)	98,5 (2)
45. Діаметр вилиць	135,8 (6)	122,0 (3)	135,8 (5)	133,3 (3)
48. Висота обличчя	72,1 (11)	69,0 (5)	74,0 (4)	71,0 (3)
40:5. Показник виступання обличчя	97,4 (8)	94,9 (3)	97,1 (5)	94,4 (2)
48:45. Лицевий показник	53,1 (6)	53,8 (3)	53,6 (4)	53,2 (3)
54:5. Носовий показник	48,9 (11)	47,0 (5)	49,3 (4)	48,7 (3)
52:51 а. Орбітний показник	83,4 (9)	87,4 (5)	88,2 (5)	92,2 (2)
32. Кут чола паз.—пієт	84,5 (6)	84,3 (4)	83,3 (3)	—
72. Кут обличчя	84,8 (6)	84,2 (4)	85,2 (4)	86,0 (1)
75 (I). Кут носових кісток	28,0 (7)	29,5 (4)	27,0 (4)	33,0 (1)
Середній горизонтальний кут обличчя	126,0 (7)	122,7 (3)	130,8 (4)	132,7 (3)
Надбрів'я (1—6)	3,5 (13)	1,7 (6)	3,6 (8)	1,7 (3)
Глибина іклової ямки (вимірюванням)	5,0 (9)	3,2 (5)	5,4 (5)	4,3 (3)
Носовий шил (1—5)	3,8 (9)	3,5 (4)	4,0 (4)	4,0 (2)
Нижній край грушовидного отвору	50,0 (5)	100,0 (5)	100,0 (5)	66,7 (2)
<i>Anthropina Fossa praenasaless</i>	50,0 (5)	—	—	33,3 (1)

Таблиця VII

Середні розміри чоловічих черепів із могильника біля висоти «Сахарна голівка» IV—VII ст. н. е.
(розкопки 1952 і 1953 рр.)

Ознаки	Недеформовані		Разом	Деформовані	Всього
	Підбійні мости	Склепи			
1. Поздовжній діаметр	184,6 (16)	181,6 (9)	183,5 (25)	183,5 (6)	183,5 (31)
8. Поперечний діаметр	141,9 (16)	140,1 (9)	141,2 (25)	130,0 (6)	141,2 (31)
17. Висота базіон-брегма	134,5 (11)	133,0 (7)	133,9 (18)	137,2 (5)	—
20. Висота поріон-брегма	117,0 (16)	118,5 (6)	117,4 (22)	124,3 (5)	—
5. Довжина основи черепа	101,6 (11)	98,7 (6)	100,6 (17)	103,2 (4)	—
9. Найменша ширина чола	98,1 (15)	97,6 (8)	97,9 (23)	96,7 (6)	97,7 (29)
10. Найбільша ширина чола	119,9 (15)	118,4 (8)	119,3 (23)	115,0 (5)	118,6 (28)
11. Ушна ширина	122,3 (14)	126,7 (6)	123,6 (20)	119,7 (6)	127,7 (26)
12. Ширина потилиці	111,6 (16)	111,7 (7)	111,6 (23)	108,0 (6)	110,8 (29)
45. Діаметр вілиць	132,67 (12)	136,0 (3)	133,33 (15)	134,0 (3)	133,44 (18)
40. Довжина основи обличчя	97,3 (10)	90,4 (3)	95,7 (13)	99,5 (4)	96,7 (17)
48. Верхня висота обличчя	68,9 (12)	68,3 (3)	68,8 (15)	72,5 (4)	69,6 (19)
43. Верхня ширина обличчя	105,5 (12)	111,0 (3)	106,6 (15)	107,3 (3)	106,8 (18)
46. Середня ширина обличчя	94,8 (10)	97,5 (2)	95,3 (12)	95,7 (3)	95,3 (15)
60. Довжина альвеолярної дуги	55,1 (12)	53,5 (2)	54,9 (14)	56,3 (3)	55,1 (17)
61. Ширина альвеолярної дуги	60,5 (12)	63,0 (2)	60,8 (14)	63,3 (3)	61,3 (17)
62. Довжина піднебіння	46,4 (12)	41,5 (2)	45,7 (14)	47,3 (3)	46,0 (17)
63. Ширина піднебіння	39,6 (12)	40,5 (2)	39,7 (14)	40,3 (3)	39,8 (17)
55. Висота носа	51,0 (13)	48,3 (3)	50,5 (16)	53,0 (4)	51,0 (20)
54. Ширина носа	25,3 (13)	26,3 (3)	25,5 (16)	24,5 (4)	25,3 (20)
51. Ширина орбіти від d	42,3 (12)	43,0 (3)	42,4 (15)	40,2 (4)	41,6 (19)
51a. Ширина орбіти від m _f	39,0 (12)	39,7 (3)	39,1 (15)	38,8 (4)	39,1 (19)
52. Висота орбіти	33,3 (12)	32,7 (3)	33,1 (15)	35,5 (4)	33,6 (19)
8 : 1. Черепний показник	77,1 (16)	77,2 (9)	77,2 (25)	74,6 (6)	76,7 (31)
17 : 1. Висото-поздовжній показник	71,9 (11)	72,8 (6)	72,3 (17)	73,3 (5)	75,5 (22)
17 : 8. Висото-поперечний показник	95,0 (11)	95,5 (6)	95,2 (17)	101,3 (5)	96,5 (22)
40 : 5. Показник виступання обличчя	96,2 (10)	92,8 (3)	95,4 (13)	96,4 (4)	95,6 (17)
9 : 8. Лобно-поперечний показник	69,2 (15)	68,8 (8)	69,1 (23)	71,1 (6)	69,5 (29)
48 : 45. Лицевий показник	51,6 (11)	50,2 (3)	51,1 (14)	54,6 (3)	51,7 (17)
48 : 17. Вертикальний черепно-лицевий показник	51,4 (10)	52,3 (3)	51,6 (13)	52,8 (4)	51,9 (17)
63 : 62. Піднебінний показник	85,1 (12)	97,6 (2)	86,9 (14)	85,5 (3)	86,1 (17)
54 : 55. Носовий показник	49,7 (13)	54,3 (3)	50,6 (16)	46,2 (4)	49,7 (20)
52 : 51 a. Орбітний показник	85,4 (12)	82,7 (3)	84,8 (15)	92,2 (4)	86,4 (19)
Кут Fm _o —n—Fm _o	138,1 (10)	138,5 (2)	138,2 (12)	131,3 (3)	136,7 (15)
Кут Lm—SSp—Lm	128,6 (10)	132,5 (2)	129,2 (12)	123,7 (3)	128,1 (15)
Висота DS	13,3 (12)	11,0 (3)	12,9 (15)	13,8 (4)	13,1 (19)
Показник 100 DS/DC	57,8 (12)	50,4 (3)	56,3 (15)	53,9 (4)	55,8 (19)
Висота SS	5,2 (12)	5,1 (3)	5,2 (15)	4,8 (4)	5,1 (19)
Показник 100 SS/SC	53,1 (12)	49,3 (3)	52,3 (15)	46,2 (4)	51,0 (19)
Кут носових кісток	33,3 (13)	25,5 (2)	32,1 (15)	27,7 (3)	31,5 (18)
32. Кут чола pas.—met.	82,5 (13)	83,3 (3)	82,8 (16)	65,5 (4)	79,3 (20)
Кут чола glab.—met.	76,1 (13)	75,0 (3)	76,4 (16)	55,8 (4)	72,3 (20)
72. Кут обличчя	85,0 (13)	88,2 (2)	85,4 (15)	76,2 (4)	83,5 (19)
Надбрів'я (по Мартіну I—6)	3,7 (16)	3,3 (9)	3,6 (25)	3,0 (5)	3,5 (30)
Глибина іклою ямки (вимірюванням)	5,23 (13)	3,0 (2)	4,93 (15)	3,0 (5)	4,40 (20)
Глибина іклою ямки (визначенням 0—4)	2,56 (13)	1,0 (2)	2,33 (15)	1,6 (5)	2,15 (20)
Носовий шир (по Брока I—5)	4,4 (10)	2,5 (2)	4,3 (12)	3,7 (3)	4,1 (15)
Нижній край грушовидного отвору	84,6 (11)	100,0 (3)	87,5 (14)	100,0 (14)	90,0 (18)
Anthropina Fossa praenasales	15,4 (2)	—	12,5 (2)	—	10,0 (2)

Таблиця VIII

Середні розміри жіночих черепів із могильника біля висоти «Сахарна голівка» (розкопки 1952 і 1953 рр.)

Ознаки	Недеформовані			Деформовані	Всього
	Підбійні могили	Склепи	Разом		
1. Поздовжній діаметр	174,2 (13)	181,2 (4)	175,8 (17)	169,8 (4)	174,7 (21)
8. Поперечний діаметр	132,8 (13)	136,5 (4)	133,6 (17)	130,5 (4)	133,1 (21)
17. Висота базіон-брегма	130,8 (10)	130,0 (3)	130,6 (13)	141,0 134,3	—
20. Висота поріон-брегма	111,3 (13)	112,1 (3)	111,5 (16)	121,4 (4)	—
5. Довжина основи черепа	97,8 (9)	102,3 (3)	98,9 (12)	94,3 (3)	98,0 (15)
9. Найменша ширина чола	93,4 (12)	97,3 (3)	94,2 (15)	95,7 (3)	94,4 (18)
10. Найбільша ширина чола	112,8 (12)	113,7 (3)	112,9 (15)	112,3 (3)	112,8 (18)
11. Вушна ширина	117,1 (13)	121,7 (3)	117,9 (16)	118,2 (4)	115,0 (20)
12. Ширина потилиці	106,3 (12)	110,8 (4)	107,4 (16)	101,5 (4)	106,2 (20)
45. Діаметр вилиць	123,9 (9)	132,0 (2)	125,4 (11)	130,0 (2)	126,1 (13)
40. Довжина основи обличчя	93,3 (8)	103,1 (1)	94,3 (9)	90,0 (1)	93,9 (10)
48. Верхня висота обличчя	64,8 (9)	69,0 (2)	65,5 (11)	69,0 (2)	66,1 (13)
43. Верхня ширина обличчя	98,4 (9)	103,7 (3)	99,8 (12)	104,0 (2)	100,3 (14)
46. Середня ширина обличчя	89,3 (9)	96,5 (2)	90,7 (11)	96,0 (3)	91,7 (14)
60. Довжина альвеолярної дуги	52,1 (8)	57,0 (1)	52,7 (9)	54,0 (1)	52,8 (10)
61. Ширина альвеолярної дуги	58,5 (8)	65,0 (1)	59,2 (9)	50,0 (1)	58,3 (10)
62. Довжина піднебіння	43,6 (8)	46,0 (1)	44,0 (9)	45,0 (2)	44,2 (11)
63. Ширина піднебіння	38,3 (8)	42,0 (1)	38,8 (9)	36,0 (2)	38,3 (11)
55. Висота носа	46,4 (9)	48,5 (2)	46,8 (11)	51,5 (2)	47,5 (13)
56. Ширина носа	23,0 (9)	25,0 (2)	23,6 (11)	25,0 (2)	23,8 (13)
51. Ширина орбіти від mf	39,0 (9)	40,0 (3)	39,1 (12)	40,0 (3)	39,4 (15)
51 a. Ширина орбіти від d	36,4 (9)	36,3 (3)	36,4 (12)	36,7 (3)	36,5 (15)
52. Висота орбіти	32,3 (9)	33,7 (3)	32,7 (12)	38,0 (3)	33,7 (15)
8 : 1. Черепний показник	76,3 (13)	76,8 (4)	76,4 (17)	77,0 (4)	76,5 (21)
17 : 1. Висото-поздовжній показник	74,9 (10)	70,1 (3)	73,8 (13)	80,9 (3)	75,1 (16)
17 : 8. Висото-поперечний показник	100,1 (10)	92,2 (3)	98,2 (13)	102,1 (3)	99,0 (16)
40 : 5. Показник виступання обличчя	95,1 (8)	98,1 (1)	95,5 (9)	93,7 (1)	95,2 (10)
9 : 8. Любно-поперечний показник	68,1 (12)	70,7 (3)	68,6 (15)	73,0 (3)	69,3 (18)
48 : 45. Лицевий показник	51,7 (9)	51,1 (1)	51,6 (10)	55,0 (1)	51,9 (11)
48 : 17. Вертикальний черепно-лицевий показник	49,5 (8)	51,1 (1)	49,7 (9)	48,9 (1)	49,6 (10)
63 : 62. Піднебінний показник	87,7 (8)	93,1 (1)	88,3 (9)	80,2 (2)	86,9 (11)
54 : 55. Носовий показник	50,3 (9)	51,5 (2)	50,5 (11)	48,5 (2)	50,2 (13)
52 : 51 a. Орбітний показник	88,8 (9)	87,6 (3)	88,5 (12)	101,7 (3)	91,0 (15)
Кут Fno—n—Fmo	138,6 (9)	135,0 (1)	138,3 (10)	129,0 (2)	136,7 (12)
Кут Lm—SSp—Lm	127,5 (9)	128,0 (1)	127,5 (10)	125,0 (1)	127,3 (11)
Висота DS	11,8 (9)	12,5 (2)	11,9 (11)	13,0 (1)	12,0 (12)
Показник 100 DS/DC	56,3 (9)	52,0 (2)	55,5 (11)	56,0 (1)	55,6 (12)
Висота SS	4,3 (9)	3,8 (3)	4,2 (12)	6,0 (1)	4,3 (13)
Показник 100 SS/SC	44,1 (9)	45,5 (3)	44,5 (12)	50,0 (1)	44,9 (13)
Кут носових кісток	26,4 (9)	24,0 (2)	26,0 (11)	37,0 (1)	24,8 (13)
32. Кут чола pas.—met.	87,4 (9)	84,3 (3)	86,6 (12)	68,0 (1)	85,2 (13)
Кут чола glab.—met.	82,1 (9)	80,3 (3)	81,7 (12)	65,0 (1)	80,3 (13)
72. Кут обличчя	85,0 (9)	82,5 (2)	84,5 (11)	78,0 (1)	84,0 (12)
Надбрі'я (по Мартіну 1—6)	2,3 (13)	2,0 (4)	2,2 (17)	1,8 (4)	2,1 (21)
Глибина іклової ямки (вимірюванням)	5,0 (9)	3,75 (2)	4,82 (11)	7,0 (1)	4,5 (12)
Глибина іклової ямки (визначенням 0—4)	2,44 (9)	2,0 (2)	2,36 (11)	4,0 (1)	2,5 (12)
Носовий шил (по Брока 1—5)	3,1 (10)	3,0 (1)	3,1 (11)	5,0 (1)	3,3 (12)
Нижній край грушовидного отвору	80,0 (8)	—	66,7 (8)	100,0 (2)	71,4 (10)
Anthropina Fossa praenasales	20,0 (2)	100,0 (2)	33,3 (4)	—	28,6 (4)

Таблиця IX

Середні розміри чоловічих черепів із ранньосередньовічних могильників Криму

Ознаки	Чуфут-Кале	Інкерман, біля висоти «Сахарна гора»	Ознаки	Чуфут-Кале	Інкерман, біля висоти «Сахарна гора»
1. Поздовжній діаметр	185,3 (12)	183,5 (25)	183,8 (6)	54 : 55. Носовий показник	48,9 (5)
8. Поперечний діаметр	141,2 (11)	142,8 (6)	52 : 51 а. Орбітний показник	82,6 (6)	
17. Висотний діаметр базіон-брегма	133,9 (8)	138,7 (4)	32. Кут обличчя	82,5 (4)	
5. Носо-основний діаметр	101,1 (7)	100,6 (17)	72. Кут чола	82,5 (4)	
9. Наїменша ширина чола	98,9 (10)	97,9 (23)	75 (1). Кут носових кісток	84,4 (5)	
8 : 1. Черепний показник	76,0 (10)	77,2 (25)	Кут Fmo—п—Fmo	85,4 (15)	
17 : 1. Висотно-поздовжній показник	73,6 (7)	72,3 (17)	Кут Lm—SSp—Lm	30,0 (5)	
17 : 8. Висотно-поперечний показник	95,8 (7)	95,2 (17)	Надбрів'я (1—6)	140,2 (4)	
9 : 8. Доббио-поперечний показник	70,4 (9)	69,1 (23)	Глибинна яківової ямки (вимірюванням глубини яківової ямки (вимірюванням 0—4).	130,6 (4)	
40. Довжина основи обличчя	97,0 (5)	95,7 (13)	Глибинна яківової ямки (вимірюванням 0—4).	12,9,2 (12)	
45. Діаметр вилиць	135,0 (4)	133,2 (15)	Носовий тип (1—5)	130,4 (3)	
48. Висота обличчя	69,2 (6)	68,8 (15)	Нижній край грушовидного отвору	142,6 (9)	
40 : 5. Показник виступання обличчя	96,5 (5)	95,4 (13)	Anthropina Fossa praenaesales	130,4 (3)	
48 : 45. Лицевий показник	52,2 (3)	51,1 (14)			
					4,2 (4)
					3,6 (25)
					4,0 (5)
					4,93 (15)
					3,5 (6)

Таблиця X

Розміри черепів із розкопок Селівакова в Інкермані

Ознаки	Черепи			Ознаки	Черепи			Середні величини жіночих черепів
	№ 4 № 4 Чою- чою- вічний	№ 1 № 1 жіно- чий	№ 2 № 2 жіно- чий		№ 4 № 4 Чою- чою- вічний	№ 1 № 1 жіно- чий	№ 2 № 2 жіно- чий	
1. Поздовжній діаметр	175	164	165	164,3 (3)	40 : 5. Показник виступання обличчя	93,4	97,6	96,9
8. Поперечний діаметр	147	140	138	139,0 (3)	54 : 55. Носовий показник	46,3	53,4	50,0
17. Висотний діаметр	136	123	125	127,7 (3)	52 : 51 а. Орбітний показник	63,3	86,8	89,7
20. Висота поріон-брегма	118	110	111	113 (3)	63 : 62. Піднебінний показник	88,0	90,5	88,8
5. Довжина основи черепа	93	94	97	94,7 (3)	Надбрів'я (1—6)	4	3	2
9. Наїменша ширина чола	106	103	98	89,3 (3)	Глибинна яківової ямки (вимірюванням 0—4).	2	2	2, (3)
11. Вушна ширинка	140	123	119	122,3 (3)	Глибинна яківової ямки (вимірюванням 0—4).	3	2	2
12. Ширинка почилці	119	106	108	106,7 (3)	Глибинна яківової ямки (вимірюванням 0—4).	7	5,5	4
45. Діаметр вилиць	139?	126	124	125,0 (3)	Передньо-носова отвір (1—5)	5	3	2
40. Довжина основи обличчя	99?	88	91	91,0 (3)	Нижній край грушовидного отвору	Ant.	T. pr.	Ant. (67,0)
51 а. Ширинна орбіти від ті	74?	60	66	65	Кут чола паз—паз	74	78	85,7 (33,0)
52. Висота орбіти	35	33	35	31	Кут носових кісток	43	31	27,0 (3)
8 : 1. Черепний показник	54	43	48	46	72. Кут обличчя	83	88	86,7 (3)
17 : 1. Висотно-поздовжній показник	77,7	75,0	84,8	83,6	Кут Fmo—п—Fmo	134	143	141,3 (3)
17 : 8. Висотно-поперечний показник	92,5	87,8	89,9	97,8	Кут Lm—SSp—Lm	123	130	131,3 (3)
9 : 8. Доббио-поперечний показник	70,1	65,0	61,8	65,9	Висота DS	12,4	9,6	9,2 (10,7)
48 : 45. Лицевий показник	53,2	52,0	47,6	50,9 (3)	Показник 100 SS/SC	59,6	55,8	56,8 (53,9)
					Показник 100 SS/SC	7,5	3,6	2,2 (2,9)
						68,2	—	33,3 (34,4)

Таблиця XI

Розміри черепів із Загайтанського могильника і усипальниці

Ознаки	Із усипальниці		Mогила №3	Mогила №2	Iз усипальниці	Mогила №1
	Чоловічі	Чоловічі	Жіночі	Жіночі	Підлітка	
1. Поздовжній діаметр	168,8	189,0	176,0	166,0	158,9	
8. Поперечний діаметр	140,0	146,0	138,0	139,0	149,0	
17. Висотний діаметр	—	—	125,0	—	125,0	
20. Висота поріон-брегма	—	114,4	115,2	—	—	
5. Довжина основи черепа	—	—	—	—	82,0	
9. Найменша ширина чола	87,0	97,0	94,0	95,0	96,0	
10. Найбільша ширина чола	110	120	116	118	118	
11. Вушна ширина	—	119	115	—	—	
12. Ширина потилиці	—	106	113	—	107	
45. Діаметр вилиць	—	—	120	—	112	
40. Довжина основи обличчя	—	—	—	—	81,0	
48. Верхня висота обличчя	—	—	—	—	55,0	
43. Верхня ширина обличчя	—	—	—	104	—	
46. Середня ширина обличчя	—	—	—	—	—	
60. Довжина альвеолярної дуги	—	—	—	—	—	
61. Ширина альвеолярної дуги	—	—	—	—	—	
62. Довжина піднебіння	—	—	—	—	42	
63. Ширина піднебіння	—	—	—	—	34	
55. Висота носа	—	—	—	—	40	
54. Ширина носа	—	—	—	—	21	
51. Ширина орбіти від m	—	—	39	—	—	
51 а. Ширина орбіти від d	—	—	37	—	34	
52. Висота орбіти	—	—	30	—	31	
8:1. Черепний показник	83,3	77,2	78,4	83,7	87,9	
17:1. Висотно-поздовжній показник	—	—	71,0	—	79,1	
17:8. Висотно-поперечний показник	—	—	90,6	—	83,8	
9:8. Лобно-поперечний показник	62,1	66,4	68,1	68,3	64,4	
48:45. Лицевий показник	—	—	—	—	49,5	
48:17. Вертикальний черепний показник	—	—	—	—	44,4	
40:5. Показник виступання обличчя	—	—	—	—	98,7	
54:55. Носовий показник	—	—	—	—	52,5	
52:51 а. Орбітний показник	—	—	81,1	—	91,1	
63:62. Піднебінний показник	—	—	—	—	80,9	
Надбр'я (по Мартіну 1—6)	—	1	1	1	1	
Глибина іклової ямки (вимірюванням)	—	2	—	—	1	
Глибина іклової ямки (визначенням 0—4)	—	3	—	—	1	
Нижній край грушовидного отвору	—	Ant.	—	—	F. pr.	
Передньо-носова ость (по Брока 1—5)	—	3	—	—	3	
Кут Fno—п—Fno	—	—	130	—	—	
Кут Lm—SSp—Lm	—	—	—	—	—	
Висота DS	—	—	9,8	—	—	
Показник 100 DS/DC	—	—	43,5	—	—	
Висота SS	—	—	3,1	—	—	
Показник 100 SS/SC	—	—	22,8	—	—	
Кут носових кісток	—	—	—	—	—	
32. Кут чола pas.—met.	—	—	88,0	—	—	
Кут чола glab.—met.	—	—	82,0	—	—	

Таблиця XII

**Середні розміри черепів із могильника XIV—XVIII ст. біля слободи
фортеці Каламіта (розкопки 1950 р.)**

Ознаки	Чоловічі	Жіночі
1. Поздовжній діаметр	177,8(18)	173,1(14)
8. Поперечний діаметр	147,1(18)	147,7(14)
17. Висотний діаметр базіон-брегма	136,8(14)	133,0(12)
5. Довжина основи черепа	102,3(12)	95,8(12)
20. Висота поріон-брегма	118,0(18)	116,8(14)
9. Найменша ширина чола	96,9(17)	97,5(14)
10. Найбільша ширина чола	121,2(17)	123,6(14)
11. Вушна ширина	124,7(18)	122,2(14)
12. Ширина потилиці	110,0(18)	109,7(14)
45. Діаметр вилиць	131,4(12)	127,5(14)
40. Довжина основи обличчя	95,5(12)	90,0(11)
48. Верхня висота обличчя	68,5(12)	65,3(13)
43. Верхня ширина обличчя	104,0(12)	102,0(14)
46. Середня ширина обличчя	94,3(12)	89,1(13)
60. Довжина альвеолярної дуги	53,5(10)	50,3(11)
61. Ширина альвеолярної дуги	59,9(10)	58,5(10)
63. Ширина піднебіння	39,6(10)	37,7(11)
62. Довжина піднебіння	45,9(10)	42,1(11)
55. Висота носа	50,0(12)	47,6(13)
54. Ширина носа	24,8(12)	23,3(13)
51. Ширина орбіти від m _f	41,7(12)	40,7(13)
51a. Ширина орбіти від d	39,4(12)	37,5(13)
52. Висота орбіти	33,7(12)	33,5(13)
8:1. Черепний показник	82,8(18)	85,0(14)
17:1. Висотно-поздовжній показник	77,0(14)	75,6(12)
17:8. Висотно-поперечний показник	93,5(13)	89,7(12)
40:5. Показник виступання обличчя	93,2(12)	98,1(11)
48:45. Лицевий показник	51,2(12)	51,3(12)
48:17. Вертикальний черепно-лицевий показник	49,9(12)	49,2(12)
54:55. Носовий показник	49,8(12)	48,8(13)
52:51 a. Орбітний показник	85,5(12)	88,7(12)
9:8. Лобно-поперечний показник	66,3(17)	66,9(14)
63:62. Піднебінний показник	87,8(9)	87,9(11)
32. Кут чола pas.—met.	79,9(13)	85,2(14)
Кут чола glab.—met.	72,3(13)	81,0(14)
72. Загальний кут обличчя	85,0(11)	84,6(12)
75 (1). Кут носових кісток	30,7(12)	28,4(12)
Надбрів'я (по Мартіну)	3,2(18)	1,3(14)
Глибина іклою ямки (вимірюванням)	4,4(12)	3,8(12)
Глибина іклою ямки (визначенням)	2,03(12)	2,86(12)
Виступання носового шила	4,5(10)	4,5(6)
Нижній край грушовидного отвору	100,0(12)	84,6(11)
<i>Anthropina Fossa praenasales</i>	—	15,4(2)
Кут Fmo—n—Fmo	138,0(12)	139,1(12)
Кут Lm—SSp—Lm	130,5(11)	126,6(12)
Висота DS	10,5(11)	11,2(12)
Показник 100 DS/DC	51,7(11)	54,5(12)
Висота SS	4,9(12)	4,3(13)
Показник 100 SS/SC	47,5(12)	48,2(13)

Середні розміри черепів за шарами

Ознаки	Каламіта				Могильник біля висоти «Сахарна голівка»	
	Нижній шар могильника		Верхній шар могильника		Чоловічі	Жіночі
	Чоловічі	Жіночі	Чоловічі	Жіночі		
1. Поздовжній діаметр	182,8(8)	175,7(3)	172,7(10)	172,5(11)	183,5(25)	175,8(17)
8. Поперечний діаметр	140,8(8)	145,0(3)	152,1(10)	148,5(11)	141,2(25)	133,6(17)
17. Висотний діаметр базіон-брегма	137,9(7)	132,0(2)	136,1(7)	133,9(10)	133,9(18)	130,6(13)
20. Висота поріон-брегма	115,9(8)	118,6(3)	118,7(10)	116,4(11)	117,4(22)	111,5(16)
5. Довжина основи черепа	104,0(6)	97,0(2)	100,6(6)	96,0(10)	100,6(17)	98,9(12)
9. Найменша ширина чола	95,8(8)	99,0(3)	98,0(9)	97,6(11)	97,9(23)	94,2(15)
45. Діаметр вилиць	130,3(6)	126,0(3)	132,5(6)	127,9(11)	133,3(15)	125,4(11)
40. Довжина основи обличчя	97,8(6)	90,2(2)	93,2(6)	90,1(9)	95,7(13)	94,3(9)
8. Верхня висота обличчя	66,0(6)	65,5(2)	71,2(6)	65,5(11)	68,8(15)	65,5(11)
55. Висота носа	48,8(6)	46,5(2)	51,3(6)	47,8(11)	50,5(16)	46,8(11)
4. Ширина носа	24,7(6)	24,0(2)	25,0(6)	23,1(11)	25,5(16)	23,6(11)
51. Ширина орбіти від mf	38,8(6)	37,0(2)	40,0(6)	37,7(11)	39,1(15)	36,4(12)
52. Висота орбіти від d	32,7(6)	36,0(2)	34,8(6)	33,2(11)	33,1(15)	32,7(12)
8 : 1. Черепний показник	77,5(8)	82,9(3)	87,1(10)	86,1(11)	77,2(25)	76,4(17)
17 : 1. Висотно-поздовжній показник	76,0(7)	74,2(2)	77,9(7)	76,9(10)	72,3(17)	73,8(13)
17 : 8. Висотно-поперечний показник	98,0(6)	89,9(2)	89,7(7)	89,7(10)	95,2(17)	98,2(13)
40 : 5. Показник виступання обличчя	93,9(6)	92,9(2)	92,5(6)	94,8(9)	95,4(13)	95,5(9)
9 : 8. Лобно-поперечний показник	68,1(8)	72,6(3)	64,5(9)	65,4(11)	69,1(23)	68,6(15)
48 : 45. Лицевий показник	48,7(6)	52,4(2)	53,8(6)	50,8(10)	51,1(14)	51,6(10)
54 : 55. Носовий показник	50,5(6)	51,7(2)	49,1(6)	48,3(11)	50,6(16)	50,5(11)
2 : 51 а. Орбітний показник	84,0(6)	94,5(2)	87,1(6)	87,8(11)	84,8(15)	88,5(12)
Кут Fmo—n—Fmo	137,0(6)	137,0(2)	139,0(6)	140,3(10)	138,2(12)	138,3(10)
Кут Lm—SSp—Lm	127,0(5)	127,0(2)	132,6(6)	126,4(10)	129,2(12)	127,5(10)
Висота DS	12,4(6)	9,7(2)	10,3(5)	11,3(11)	12,9(15)	11,9(11)
Показник 100 DS/DC	54,5(6)	48,5(2)	48,3(5)	54,9(11)	56,3(15)	55,5(11)
Висота SS	5,0(6)	4,5(2)	4,9(6)	4,3(11)	5,2(15)	4,2(12)
Показник 100 SS/SC	51,2(6)	42,6(2)	43,8(6)	49,9(11)	52,3(15)	44,5(12)
Кут носових кісток	31,3(6)	28,0(2)	30,2(6)	28,5(10)	32,1(15)	26,0(11)
Кут нахилу чола nas.—met.	78,3(7)	85,3(3)	81,3(6)	85,2(11)	82,8(16)	86,6(12)
72. Загальний кут обличчя	83,3(6)	85,0(2)	85,6(5)	84,6(10)	85,4(15)	84,5(11)
Надбрів'я (по Мартіну 1—6)	3,1(8)	1,0(3)	3,2(10)	1,4(11)	3,6(25)	2,2(17)
Глибина іклової ямки (вимірюванням)	4,3(6)	3,0(2)	4,5(10)	4,2(10)	4,93(15)	4,82(11)
Глибина іклової ямки (визначенням 0—4)	2,33(6)	2,0(2)	2,33(6)	2,0(11)	2,33(15)	2,36(11)
Передньо-носова ость (1—5)	4,0(4)	3,0(1)	4,7(6)	4,8(5)	4,3(12)	3,1(11)
Нижній край грушовидного отвору	100,0(6)	50,0(1)	100,0(6)	90,9(10)	87,5(14)	66,7(8)
<i>Anthropina Fossa praenasales</i>	—	50,0(1)	—	9,1(1)	12,5(2)	33,3(4)

Індивідуальні вимірювання чоловічих і жіночих черепів із могильників

	Чоловічі						
	Чорноріччя					Склепи	
	Підбійні могили						
	Номери могил			70	72	78	80
1. Поздовжній діаметр	181	184	205	196	194	180	189
8. Поперечний діаметр	144	146	155	148	149	145	153
17. Висота базіон-брегма	—	—	140	146	137	—	—
20. Висота поріон-брегма	—	—	124,7	124,4	118,0	122,0	—
5. Довжина основи черепа	—	—	106	111	106	—	—
9. Найменша ширина чола	94	93	104	102	105	—	97
10. Найбільша ширина чола	113	115	129	122	123	—	124
11. Вушна ширина	—	—	133	136	135	122	—
12. Ширина потилиці	108	92	114	115	112	107	112
45. Діаметр вилиць	—	—	135	146	142	—	—
40. Довжина основи обличчя	—	—	103	105	109	—	—
48. Верхня висота обличчя	75	72	69	73	75	—	—
43. Верхня ширина обличчя	103	106	113	111	110	—	—
46. Середня ширина обличчя	103	—	100	98	98	—	—
60. Довжина альвеолярної дуги	59	—	—	—	62	—	—
61. Ширина альвеолярної дуги	67	—	—	—	67	—	—
62. Довжина піднебіння	—	—	50	50	53	—	—
63. Ширина піднебіння	—	—	44	40	43	—	—
55. Висота носа	55	52	50	50	54	—	—
54. Ширина носа	26	27	27	26	27	—	—
51. Ширина орбіти від m ¹	—	43	47	41	43	—	—
51 а. Ширина орбіти від d	—	40	43	38	39	—	—
52. Висота орбіти	35	32	34	32	33	—	—
8:1. Черепний показник	79,6	79,3	75,6	75,5	76,8	80,5	80,9
17:1. Висотно-поздовжній показник	—	—	68,3	74,5	70,6	—	—
17:8. Висотно-поперечний показник	—	—	90,3	97,3	91,9	—	—
40:5. Показник виступання обличчя	—	—	97,2	94,6	102,8	—	—
9:8. Лобно-поперечний показник	65,3	63,7	67,1	68,9	70,5	—	63,4
48:45. Лицевий показник	—	—	50,4	50,0	52,8	—	—
48:17. Вертикальний черепно-лицевий показник	—	—	49,3	50,0	54,7	—	—
54:55. Носовий показник	47,2	51,8	54,0	52,0	50,0	—	—
52:51 а. Орбітний показник	—	80,0	70,1	84,2	85,7	—	—
Кут Fmo—n—Fmo	—	147	130	136	134	—	—
Кут Lm—SSp—Lm	125	—	127	125	134	—	—
Висота DS	—	—	15,0	14,0	14,1	—	—
Показник 100 DS/IC	—	—	65,2	58,3	60,7	—	—
Висота SS	—	5,7	5,0	5,0	5,3	—	—
Показник 100 SS/SC	—	61,3	47,6	45,5	49,1	—	—
Кут носових кісток	25	—	27	30	30	—	—
32. Кут чола nas.—met.	—	—	86	84	80	—	—
Кут чола glab.—met.	—	—	78	76	78	—	—
72. Загальний кут обличчя	—	—	85	90	80	—	—
Надбрів'я (за Мартіном 1—6)	2	4	5	5	4	—	—
Глибина іклювальної ямки (вимірюванням)	3	—	8	6	3,0	—	—
Глибина іклювальної ямки (визначенням 0—4)	1,5	—	4	3	15	—	—
Носовий шип (по Броука 1—5)	5	5	3	5	3	—	—
Нижній край грушовидного отвору	F. pr.	Ant.	F. pr.	F. pr.	F. pr.	—	—

Чорноріччя (1950 р.) і Інкермана (1948 р.) II—IV ст. н. е.

Чоловічі					Жіночі					Інкерман			
Інкерман					Склепи		Чорноріччя			Склепи		Інкерман	
Підбійні могили							Підбійні могили					Підбійна могила	
17	35	37	28	?	31	31	80	82	53	6	77	36	розвід.
—	170	189	200	198	173	172	168	179	186	176	162	182	176
—	145	139	146	143	148	145	128	139	150	148	133	137	148
—	135	—	—	140	130	140	124	—	—	124	—	—	132
—	115,5	—	—	—	108	112,1	102	—	119	103	—	107	116
—	100	—	104	—	98	100	91	93	97	91	—	—	98
—	98	86	—	—	—	93	91	93	97	93	93	—	102
—	126	108	127	125	—	120	104	114	124	119	110	—	119
—	128	—	125	—	130	119	106	—	128	123	—	126	124
—	106	103	112	112	—	119	106	93	106	112	117	—	106
—	133	—	—	—	131	128	116	—	—	121	—	—	129
—	109	—	103	—	100	98	84	—	—	87	—	—	94
65	73	74	74	—	70	73	64	—	75	63	73	—	70
—	105	—	—	—	103	103	94	—	104	97	100	—	102
86	93	—	—	—	98	97	86	—	—	95	88	—	95
—	60	—	59	—	56	57	48	—	52	54	55	—	53
—	63	—	65	—	63	63	56	—	59	63	60	—	62
—	51	43	50	—	47	49	38	—	49	50	44	—	44
—	41	40	44	—	45	43	34	—	43	36	42	—	39
50	51	50	54	—	52	52	49	—	54	49	50	—	51
22	25	24	26	—	26	23	23	—	27	22	23	—	24
38	43	43	—	—	46	42	38	—	42	39	41	—	42
35	40	39	—	—	41	38	36	—	40	36	39	—	37
31	30	34	—	—	34	36	34	—	36	32	35	—	33
—	85,3	73,5	73,0	72,2	85,5	84,3	76,2	77,6	80,6	84,0	84,9	75,2	84,0
—	79,4	—	—	70,6	75,1	81,4	73,8	—	—	70,4	—	—	75
—	3,1	—	—	97,9	87,8	96,5	96,8	—	—	83,7	—	—	89,2
—	103,0	—	99,0	—	102	98	92,3	—	—	95,6	—	—	96,9
—	67,5	61,8	—	—	—	64,1	71,1	66,9	64,6	62,8	69,9	—	68,9
—	54,8	—	—	—	53,4	57,0	55,2	—	—	52,1	—	—	54,2
—	54,0	—	—	—	53,8	52,1	51,6	—	—	50,8	—	—	53,3
44,0	49,0	48,0	48,1	—	50,0	44,2	46,9	—	50,0	44,9	46,0	—	47,1
88,6	76,9	79,1	—	—	82,9	94,2	84,4	—	85,0	88,8	89,7	—	89,2
—	146	143	—	—	140	146	134	—	—	142	140	—	144
—	125	—	—	—	129	117	120	—	—	125	—	—	123
—	10,1	11,2	—	—	10,8	13,8	11,2	—	—	11,8	9,5	—	10
—	55,0	56,0	—	—	64,3	66,9	60,8	—	—	53,1	45,6	—	43,5
—	4,8	5,2	—	—	3,8	—	—	5,1	—	2,5	4,4	—	2,7
—	47,1	50,9	—	—	43,2	—	—	54,3	—	30,5	42,7	—	33,8
—	28	—	—	—	24	32	26	—	—	35	29	—	28
—	87	—	—	—	85	85	82	—	—	84	85	—	86
—	80	—	—	—	78	80	80	—	—	80	78	—	82
—	83	—	—	—	87	84	83	—	—	86	80	—	88
2	4	4	4	4	4	3	1	2	2	1	1	—	3
5	4	—	5	—	6	5	4	—	3	4	3	—	2
3	2	—	3	—	3	2	2	—	1	2	2	—	1
3	4	—	3	—	3	—	5	—	3	3	3	—	1
Ant.	F. pr.	—	Ant.	Ant.	Ant.	Ant.	Ant.	Ant.	Ant.	Ant.	Ant.	Ant.	An t.

Індивідуальні виміри чоловічих черепів із могильника

	Недеформовані										
	Грунтові		Підбійні могили								
	4	6а	61	8	30	35	43	43	45	46	51
1. Поздовжній діаметр	195	175	188	188	170	186	177	183	185	189	194
8. Поперечний діаметр	132	148	145	145	148	136	125	139	145	150	143
17. Висотний діаметр базіон-брегма	140	134	135	—	—	—	132	127	128	137	142
20. Висота поріон-брегма	111,5	118,4	120,8	125,2	113,9	110,0	113,4	108,1	110,4	120,6	123,5
5. Довжина основи черепа	108	106	103	—	—	—	100	95	101	100	100
9. Найменша ширина чола	95	98	106	95	97	89	90	97	100	100	103
10. Найбільша ширина чола	112	125	124	117	121	115	105	118	120	128	117
11. Вушна ширина	121	124	124	—	134	119	114	121	125	122	118
12. Ширина потилиці	113	117	110	108	110	112	106	106	118	115	120
45. Діаметр вилиць	—	134	132	—	—	130	126	130	137	134	128
40. Довжина основи обличчя	102	—	99	—	—	—	100	91	93	97	98
48. Верхня висота обличчя	73	—	68	—	—	66	68	70	70	64	70
43. Веохня ширина обличчя	100	—	100	—	—	103	102	106	110	107	111
46. Середня ширина обличчя	92	—	91	—	—	92	—	98	98	91	93
60. Довжина альвеолярної дуги	57	—	55	—	—	54	57	54	54	61	51
61. Ширина альвеолярної дуги	61	—	60	—	—	60	60	60	61	64	60
62. Довжина піднебіння	46	—	43	—	—	45	47	47	47	50	43
63. Ширина піднебіння	36	—	40	—	—	41	37	42	41	42	35
55. Висота носа	53	52	48	—	—	51	48	51	52	49	51
54. Ширина носа	26	26	24	—	—	24	25	26	26	25	25
51. Ширина орбіти від d	—	42	41	—	—	42	40	43	44	40	43
51a. Ширина орбіти від m _f	—	39	37	—	—	39	37	40	41	38	40
52. Висота орбіти	—	34	36	—	—	32	33	34	36	31	34
81. Черепний показник	67,7	84,5	77,1	77,1	87,1	73,1	70,6	75,9	78,3	79,4	75,7
17.1. Висотно-поздовжній показник	71,8	76,6	71,8	—	—	—	74,6	69,4	69,2	72,5	73,2
17.8. Висотно-поперечний показник	106,1	90,5	93,1	—	—	—	105,6	91,4	88,3	91,3	99,3
40.5. Показник виступання обличчя	94,4	—	96,1	—	—	—	100	95,8	92,1	97,0	98,0
9.8. Любно-поперечний показник	71,9	66,2	73,1	65,5	65,5	65,4	72,0	69,7	68,9	68,7	70,6
48.45. Лицевий показник	—	—	51,5	—	—	50,7	53,9	53,8	51,1	47,7	54,6
48.17. Вертикальний черепно-лицевий показник	52,1	—	50,3	—	—	—	51,5	55,1	54,7	46,7	49,3
63.62. Піднебінний показник	78,2	—	93,0	—	—	91,1	78,7	89,4	85,1	84,0	81,4
54.55. Носовий показник	49,1	50,0	50,0	—	—	47,1	52,1	51,0	50,0	51,0	49,0
52.51 a. Орбітний показник	—	87,1	97,3	—	—	82,1	89,2	85,0	87,8	81,6	85,0
Кут Fmo—n—Fmo	—	137	146	—	—	133	—	137	139	140	139
Кут Lm—SSp—Lm	—	126	139	—	—	115	—	130	132	134	123
Висота DS	—	14,1	15,2	—	—	12,0	9,0	11,0	13,5	13,5	15,2
Показник 100 DS/DC	—	64,1	58,5	—	—	64,8	42,5	50,0	55,6	58,3	63,3
Висота SS	—	6,2	5,4	—	—	6,0	3,5	3,0	5,0	5,0	7,2
Показник 100 SS/SC	—	62,0	55,1	—	—	60,0	36,1	33,3	65,3	54,3	57,7
Кут носових кісток	26	43	27	—	—	40	23	37	37	31	30
32. Кут чола pas.—met.	77	75	88	—	—	79	87	88	73	90	77
Кут чола glab.—met.	73	71	82	—	—	72	79	80	68	86	73
42. Загальний кут обличчя	82	85	90	—	—	80	85	87	85	85	80
Надбрів'я (за Мартіном 1—6)	4	4	2	4	3	5	4	3	5	3	3
Глибина іклоюї ямки (вимірюванням)	7	6	5,5	—	—	6	6	5	6	7	3
Глибина іклоюї ямки (визначенням 0—4)	4	3	3	—	—	3	3	2	3	4	1
Носовий шир (по Брока 1—5)	—	5	4	—	—	5	4	—	5	3	4
Нижній край грушовидного отвору	Ant.	Ant.	Ant.	—	—	Ant.	Ant.	Ant.	Ant.	F.pr.	Ant.

біля висоти «Сахарна голівка» (розкопки 1952 р.)

Недеформовані													Деформовані							
Склепи													Склепи							
54	60	71	73	78	1	1	2	41	47	61	65	Під складом	22	48	74	22	22	22	Під будівлею	
204	184	178	191	167	193	182	185	182	180	175	185	173	179	192	177	176	184	185	187	
145	139	148	137	145	138	141	138	138	140	135	148	143	140	145	136	137	131	132	140	138
138	137	130	—	—	138	—	130	130	—	132	140	131	130	158	146	159	140	148	—	—
124,6	122,1	114,2	112,4	123,0	118,0	—	—	117,1	122,8	119,3	122,0	—	111,8	122,8	125,7	121,8	115,7	135,5	—	—
105	103	97	—	—	105	—	101	91	—	94	103	—	98	107	107	96	103	—	—	—
111	94	99	97	—	98	—	99	96	95	94	105	96	98	108	99	87	94	95	97	—
135	122	124	115	—	114	—	112	115	120	118	126	123	119	120	120	106	115	—	114	—
127	126	122	116	—	123	—	—	122	128	127	134	—	126	130	120	120	126	129	93	—
113	113	112	110	102	115	111	130	110	113	113	—	—	110	111	99	96	103	122	117	—
135	141	136	129	—	—	—	—	138	—	—	132	—	—	138	146	130	126	—	—	—
102	92	99	—	—	—	—	—	93	—	—	86	—	—	92	96	110	93	99	—	—
69	72	71	66	—	—	—	—	68	—	—	66	—	—	71	82	71	67	70	—	—
113	106	103	106	—	—	—	—	108	—	—	117	—	—	108	118	106	98	—	—	—
—	101	98	94	—	—	—	—	99	—	—	—	—	—	96	105	90	92	—	—	—
61	53	53	51	—	—	—	—	55	—	—	—	—	—	52	62	55	52	—	—	—
67	58	60	55	—	—	—	—	65	—	—	—	—	—	61	70	59	61	—	—	—
51	47	45	46	—	—	—	—	43	—	—	—	—	—	40	50	49	43	—	—	—
45	39	38	39	—	—	—	—	42	—	—	—	—	—	39	43	38	40	—	—	—
49	54	54	51	—	—	—	—	50	—	—	46	—	—	49	58	53	51	50	—	—
27	26	25	24	—	—	—	—	31	—	—	23	—	—	25	28	24	22	24	—	—
45	45	41	41	—	—	—	—	44	—	—	43	—	—	42	40	42	40	39	—	—
42	42	36	37	—	—	—	—	41	—	—	40	—	—	38	44	38	36	37	—	—
33	32	32	32	—	—	—	—	32	—	—	32	—	—	34	37	37	35	33	—	—
71,1	75,5	83,1	71,7	86,3	71,5	77,5	74,6	75,8	77,8	77,1	80,0	82,7	78,2	71,8	77,4	74,4	71,7	75,7	73,8	—
67,7	74,5	73,0	—	—	71,5	—	70,3	71,4	—	75,4	75,7	—	72,6	75,5	76,8	83,0	60,0	71,4	—	—
95,2	98,6	87,8	—	—	100,0	—	94,2	93,5	—	97,8	94,6	—	92,9	105,1	99,3	111,1	96,2	94,3	97,9	—
97,1	89,3	97,0	—	—	—	—	92,1	—	—	92,5	—	—	93,9	89,7	102,8	96,9	96,1	—	—	
75,9	67,0	66,9	70,8	—	63,7	—	71,8	60,6	67,8	69,6	70,9	67,1	70,0	78,2	72,3	66,4	71,2	67,9	70,3	—
51,1	51,1	47,9	51,2	—	—	—	—	49,2	—	—	50,0	—	—	51,5	56,1	54,6	53,1	—	—	—
50,0	52,5	52,2	—	—	—	—	52,3	—	—	50,0	—	—	54,7	56,5	51,8	45,9	55,1	—	—	
88,2	83,0	84,4	84,8	—	—	—	—	97,7	—	—	—	—	—	97,5	86,0	77,5	93,0	—	—	—
55,1	48,2	46,3	47,1	—	—	—	—	62,0	—	—	50,0	—	—	51,0	48,3	45,3	43,1	48,0	—	—
78,6	76,2	88,8	86,5	—	—	—	—	78,0	—	—	80,0	—	—	89,5	84,9	97,3	97,2	89,2	—	—
—	132	143	134,5	—	—	—	—	136	—	—	—	—	—	141	134,5	132	128	—	—	—
—	130	132	124,5	—	—	—	—	129	—	—	—	—	—	136	125	123	123	—	—	—
14,2	13,4	15,0	14,8	—	—	—	—	9,1	—	—	12,2	—	—	11,6	17,4	13,2	12,8	12,0	—	—
60,2	60,9	53,6	61,2	—	—	—	—	47,2	—	—	59,5	—	—	44,6	54,7	51,2	59,5	50,0	—	—
4,5	6,5	4,2	6,0	—	—	—	—	4,0	—	—	6,2	—	—	5,0	5,4	5,4	5,0	3,4	—	—
47,9	55,1	50,0	60,0	—	—	—	—	34,8	—	—	56,4	—	—	56,8	51,4	46,9	55,6	30,9	—	—
45	32	29	37	—	—	—	—	28	—	—	—	—	—	23	28	35	—	28	—	—
90	83	85	82	—	—	—	—	85	—	—	80	—	—	85	60	74	60	68	—	—
80	80	80	74	—	—	—	—	78	—	—	72	—	—	75	50	63	50	60	—	—
87	87	87	85	—	—	—	—	88	—	—	—	—	—	88	80	77	73	75	—	—
5	4	3	4	3	3	3	4	3	2	4	4	3	3	3	4	1	2	3	5	—
5	4	3,5	4	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	3	4	1	2	3	5	—
2	2	1	2	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	2	1	1	2	3	—
5	4	—	5	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	3	4	3	4	1	1	—
Ant.	Ant.	F.pr.	Ant.	—	—	—	—	Ant.	—	—	Ant.	—	—	Ant.	Ant.	Ant.	Ant.	Ant.	—	—

Індивідуальні віміри жіночих черепів із могильника

Ознаки	Підбійні могили						
	IA	IA	B1	2	2	16	28
1. Поздовжній діаметр	180	170	173	175	181	170	175
8. Поперечний діаметр	128	132	147	141	127	141	136
17. Висотний діаметр базіон-брегма	132	134	131	140	137	—	128
20. Висота поріон-брегма	114,6	111,3	111,6	122,6	113,8	117,4	106,3
5. Довжина основи черепа	93	98	99	96	105	—	—
9. Найменша ширина чола	91	100	98	92	90	95	—
10. Найбільша ширина чола	104	110	124	117	110	118	—
11. Вушна ширина	114	112	128	127	119	115	118
12. Ширина потилиці	102	105	—	108	103	114	110
13. Діаметр вилиць	121	118	130	—	133	—	—
40. Довжина основи обличчя	89	93	96	—	102	—	—
49. Верхня висота обличчя	63	62	69	—	68	—	—
43. Верхня ширина обличчя	99	97	102	—	99	—	—
46. Середня ширина обличчя	82	93	94	—	96	—	—
60. Довжина альвеолярної дуги	—	52	59	—	57	—	—
61. Ширина альвеолярної дуги	—	61	61	—	62	—	—
62. Довжина піднебіння	—	44	46	—	47	—	—
63. Ширина піднебіння	—	41	41	—	41	—	—
55. Висота носа	46	46	47	—	49	—	—
54. Ширина носа	24	23	23	—	25	—	—
51. Ширина орбіти від mF	42	39	36	—	38	—	—
51a. Ширина орбіти від d	38	36	33	—	35	—	—
52. Висота орбіти	31	30	31	—	33	—	—
8: 1. Черепний показник	71,11	77,7	84,9	80,6	70,2	82,9	77,7
17: 1. Висотно-поздовжній показник	73,3	78,8	75,7	80,0	75,7	—	73,1
17: 8. Висотно-поперечний показник	103,1	101,5	89,1	99,3	107,8	—	94,1
40: 5. Показник виступання обличчя	95,7	94,9	97,0	—	97,1	—	—
9: 8. Лобно-поперечний показник	71,1	68,9	66,7	65,3	70,8	60,3	—
48: 45. Лицевий показник	52,1	52,5	53,1	—	51,1	—	—
48: 17. Вертикальний черепно-лицевий показник	47,7	46,3	52,7	—	49,7	—	—
63: 62. Піднебінний показник	—	93,2	89,1	—	87,2	—	—
52: 51 a. Орбітний показник	81,9	88,3	93,9	—	94,3	—	—
54: 55. Носовий показник	52,2	50,0	48,9	—	51,0	—	—
Кут Fmo—n—Fmo	140	136	144	—	142	—	—
Кут Lm—SSp—Lm	127	129	131	—	123	—	—
Висота DS	11,8	11,8	12,4	—	12,8	—	—
Показник 100 Ds/dc	57,8	53,6	44,3	—	57,1	—	—
Висота SS	3,3	3,0	5,0	—	4,0	—	—
Показник 100 SS/sc	31,9	27,3	55,5	—	45,5	—	—
Кут носових кісток	23	25	26	—	23	—	—
32. Кут чола pas.—met.	95	90	93	—	83	—	—
Кут чола glab.—met.	85	85	90	—	80	—	—
72. Кут обличчя	88-	85	81	—	82	—	2
Надбрів'я (по Мартіну 1—6)	3	1	1	3	3	—	3
Глибина іклової ямки (вимірюванням)	3,5	5	7	—	7	—	—
Глибина іклової ямки (визначенням)	2	25	3	—	3	—	3
Носовий щип (по Брука 1—5)	3	2	3	—	3	—	3
Нижній край грушовидного отвору	Ant.	F. pr.	Ant.	—	Ant.	—	—

Біля висоти «Сахарна голівка» (розкопки 1952 р.)

Підбійні могили					Грунтова	Склепи				Деформовані черепи			
30	36	50	53	66	21	1	1	2	9	3	8	26	41
173	180	165	169	178	175	188	184	168	185	163	171	170	175
133	122	120	129	128	142	140	143	133	140	140	128	131	123
—	128	122	125	131	—	130	137	—	123	145	138	150	—
102,8	106,2	102,9	113,7	113,7	110,4	111,7	—	112,6	112,0	122,6	119,8	120,5	121,5
—	98	94	94	103	—	104	105	—	98	98	93	94	—
96	91	86	93	93	96	97	—	95	100	96	—	95	96
110	110	102	109	107	122	111	—	110	120	113	—	114	110
119	112	105	115	119	119	128	—	115	122	125	112	116	120
111	103	100	98	110	111	112	102	117	112	109	105	100	92
126	121	120	120	126	—	—	137	—	127	131	—	—	129
—	93	90	88	95	—	—	103	—	—	—	—	90	—
62	60	69	69	61	—	—	70	68	—	—	—	67	71
96	99	95	101	98	—	—	107	100	104	—	—	100	108
92	87	85	87	88	—	—	93	—	100	106	—	85	97
48	50	53	50	88	—	—	57	—	—	—	—	54	—
65	59	47	57	56	—	—	65	—	—	—	—	50	—
42	42	43	42	44	—	—	46	—	—	—	—	46	44
42	38	33	36	36	—	—	42	—	—	—	—	32	40
46	42	50	45	47	—	—	48	49	—	—	—	50	53
23	23	24	23	22	—	—	24	26	—	—	—	24	26
37	38	41	40	40	—	—	40	41	39	40	—	39	41
41	34	38	36	37	—	—	37	37	35	37	—	35	38
33	28	38	31	36	—	—	31	35	35	39	—	37	38
76,9	67,8	72,7	76,3	71,9	81,4	74,4	77,7	79,2	75,7	85,9	74,8	77,1	70,3
—	71,1	73,9	73,9	73,6	—	69,2	74,5	—	66,5	84,1	78,1	80,6	—
—	104,9	101,6	96,9	102,3	—	92,8	95,8	—	87,9	97,8	103,9	104,5	—
—	94,9	95,7	93,6	92,2	—	—	98,1	—	—	—	—	93,7	—
72,2	74,6	71,7	55,0	72,6	67,6	69,3	—	71,4	71,4	68,5	—	72,5	78,1
49,2	49,6	57,5	51,6	48,4	—	—	51,1	—	—	—	—	—	55,0
—	46,9	56,5	49,6	46,5	—	—	51,1	—	—	—	—	48,9	—
100,0	90,5	76,7	85,7	79,5	—	—	91,3	—	—	—	—	69,5	90,9
80,5	82,3	100,0	86,1	97,3	—	—	77,5	85,3	100,0	97,5	—	105,7	100,0
50,0	54,8	48,0	51,1	46,8	—	—	50,0	53,1	53,1	—	—	48,0	49,1
136	142	137	135	136	—	—	—	—	135	—	—	129	129
123	129	124	129	132	—	—	128	—	—	—	—	125	—
11,6	10,2	11,0	13,5	11,2	—	—	—	12,5	12,4	—	—	13,0	—
57,4	49,0	61,1	66,3	60,2	—	—	—	51,7	52,3	—	—	56,0	—
4,2	3,8	5,5	6,0	4,0	—	—	4,0	4,0	3,5	—	—	6,0	—
44,2	40,4	55,0	54,5	42,6	—	—	44,4	43,5	48,6	—	—	50,0	—
33	26	19	38	25	—	—	28	20	—	—	—	37	—
80	89	85	82	90	—	—	85	90	78	—	—	68	—
75	82	80	79	83	—	—	80	87	74	—	—	65	—
85	84	83	88	89	—	—	80	85	—	—	—	78	—
2	3	3	2	1	—	3	2	3	1	2	3	1	2
3	5	5	5	5	—	—	—	3,5	4	—	—	7	—
1,5	3	3	2	2	—	—	—	2	2	—	—	4	—
3	4	3	3	4	—	—	—	3	—	—	—	5	—
Ant.	Ant.	F. pr.	Ant.	Ant.	—	—	F. pr.	F. pr.	—	—	—	—	Ant.

Ознаки	Ранні шари					
	6а	7а	7б	8	9	20
1. Поздовжній діаметр	184	186	186	165	187	193
2. Поперечний діаметр	147	134	140	129	138	145
17. Висотний діаметр базіон-брегма	—	135	138	132	128	147
20. Висота поріон-брегма	120,7	110,5	117,2	112,0	111,0	119,0
5. Довжина основи черепа	—	105	—	99	100	113
9. Найменша ширина чола	91	95	95	96	98	101
10. Найбільша ширина чола	116	114	114	116	110	124
11. Вушна ширина	112	114	110	117	116	138
12. Ширина потилиці	105	103	103	100	103	120
45. Діаметр вилиць	—	127	—	123	128	142
40. Довжина основи обличчя	—	98	—	95	88	109
48. Верхня висота обличчя	—	67	—	65	68	69,5
43. Верхня ширина обличчя	—	104,5	—	101	104	112
46. Середня ширина обличчя	—	96	—	91	91	103
60. Довжина альвеолярної дуги	—	53	—	49	50	57
61. Ширина альвеолярної дуги	—	55	—	58	59	62
62. Довжина піднебіння	—	47	—	43	43	49
63. Ширина піднебіння	—	36	—	40	39	39
55. Висота носа	—	48,5	—	50	48	52
54. Ширина носа	—	25	—	24	25	26
51. Ширина орбіти від mF	—	42	—	40	42	42
51 а. Ширина орбіти від d	—	40	—	38	39	39
52. Висота орбіти	—	32	—	34	32	35
8 : 1. Черепний показник	79,9	72,0	78,6	78,3	73,8	75,1
17 : 1. Висотно-поздовжній показник	—	72,5	77,5	80,0	68,4	76,1
17 : 8. Висотно-поперечний показник	—	100,7	98,6	—	92,7	101,3
9 : 8. Лобно-поперечний показник	61,9	70,8	67,8	74,4	71,0	69,6
40 : 5. Показник виступання обличчя	—	93,3	—	95,9	88,0	96,4
48 : 45. Лицевий показник	—	53,1	—	52,8	53,1	42,2
8 : 17. Вертикальний черепно-лицевий показник	—	50,0	—	49,2	51,0	47,3
54 : 55. Носовий показник	—	51,5	—	48,0	52,1	49,5
52 : 51 а. Орбітний показник	—	80,0	—	89,9	80,7	89,7
63 : 62. Піднебінний показник	—	97,3	—	93,0	92,9	80,0
Кут Fmo—n—Fmo	—	138	140	140	128	146
Кут Lm—SSp—Lm	—	—	—	130	129	135
Висота DS	—	12,0	10,6	9,5	17,0	11,0
Показник 100 DS/DC	—	58,2	47,1	43,2	73,8	45,8
Висота SS	—	5,8	5,1	3,7	7,0	3,7
Показник 100 SS/SC	—	64,4	52,0	41,1	62,5	45,5
Кут носових кісток	—	40	—	29	33	28
Кут чола nas.—met.	—	70	80	77	80	76
Кут чола glab.—met.	—	58	73	70	69	69
Загальний кут обличчя	—	83	—	84	87	80
Надбрів'я (по Мартіну 1—6)	4	5	1	1	5	5
Глибина іклової ямки (вимірюванням)	—	4	—	4	5	6
Глибина іклової ямки (визначенням 0—4)	—	2	—	2	3	3
Передньо-носова ость (по Брука 1—5)	—	3	—	—	5	3
Нижній край грушовидного отвору	—	Ant.	—	Ant.	Ant.	Ant.

свободи фортеці Каламіта (1960 р.)

Номери могил

Пізні шари

29	50	4	11	14	21	23	30	32	386	63	Зернова яма
180	181	160	175	178	179	183	177	169	173	172	181
150	143	147	146	154	147	160	147	158	164	144	154
147	138	130	140	—	—	138	134	—	139	139	131
116,7	122,4	115,1	118,7	129,8	126,1	117,3	121,5	107,3	116,0	119,4	116,1
107	100	—	97	—	—	103	102	—	103	98	101
97	93	—	94	93	103	105	101	98	97	91	100
117	110	—	128	127	132	134	127	117	131	119	124
132	117	124	118	128	126	136	123	139	134	121	128
105	108	106	109	114	113	117	112	115	125	111	108
140	122	—	120	—	—	141	129	—	145	123	137
97	100	—	87	—	—	98	90	—	95	86	103
66	60	—	69	—	—	77	66	—	80	69	66
106	96	—	98	—	—	112	108	—	105	97	105
107	85	—	89	—	—	99	94	—	92	94	92
55	50	—	51	—	—	57	—	—	55	—	58
65	59	—	54	—	—	61	—	—	65	—	61
45	40	—	45	—	—	49	—	—	50	—	48
44	37	—	40	—	—	41	—	—	41	—	38
48	46	—	49	—	—	56	51	—	57	50	45
25	23	—	26	—	—	24	25	—	25	27	23
42	40	—	40	—	—	45	44	—	43	41	40
39	38	—	38	—	—	43	41	—	41	39	38
29	34	—	36	—	—	37	35	—	37	33	31
83,3	79,0	91,8	83,4	86,5	82,1	87,4	83,1	93,5	94,8	83,7	85,1
81,6	76,2	81,2	80,0	—	—	75,3	75,7	—	80,3	80,8	72,4
98,0	96,5	88,4	95,8	—	—	86,2	91,1	—	84,7	96,5	85,0
64,6	65,0	—	64,3	60,3	70,0	65,6	71,1	62,0	59,1	63,2	64,9
90,0	100,0	—	89,6	—	—	95,1	88,2	—	92,2	87,7	101,9
47,1	43,1	—	57,5	—	—	54,6	51,1	—	55,1	56,1	48,2
44,8	43,4	—	49,2	—	—	55,8	49,2	—	57,5	49,6	50,3
52,1	50,0	—	53,1	—	—	43,6	49,0	—	43,8	54,0	51,1
74,3	89,5	—	94,7	—	—	86,1	85,3	—	90,2	84,6	81,6
92,5	—	—	88,8	—	—	83,7	—	—	82,0	—	79,1
—	135	—	138	—	—	134	139	—	147	136	140
121	125	—	130	—	—	128	131	—	135	133	139
14,2	—	—	10,8	—	—	8,8	10,2	—	10,0	—	11,9
58,86	—	—	51,4	—	—	30,5	48,0	—	52,1	—	59,5
4,6	—	—	5,5	—	—	6,2	4,5	—	3,9	5,2	4,0
41,8	—	—	51,4	—	—	52,5	41,8	36,0	—	41,9	39,2
29	29	—	33	—	—	25	32	—	38	26	28
80	85	—	78	—	—	80	79	—	80	87	84
75	75	—	75	—	—	72	74	—	72	83	75
86	80	—	88	—	—	85	—	—	84	90	81
3	1	—	2	1	4	5	3	—	2	2	5
5	2	—	—	5	—	4	7	—	4	2	2
3	1	—	—	3	—	2	3	—	4	3	5
5	—	—	—	5	—	4	5	—	4	2	5
Ant.	Ant.	—	Ant.	—	—	Ant.	Ant.	—	Ant.	Ant.	Ant.

Індивідуальні виміри жіночих черепів із могильника слободи фортеці Каляміта

Ознаки	Номери могил														
	Ранні шари							Пізні шари							
	5	37	38	17	19	26	42	45	46	48	516	53	54	62	
1. Поздовжній діаметр	182	171	174	166	174	174	170	167	180	179	175	178	165	169	
8. Поперечний діаметр	143	141	152	147	148	152	151	140	146	159	147	152	150	141	
17. Висотний діаметр базіон-брегма	134	—	130	—	129	134	129	129	135	130	136	144	134	132	
20. Висота поріон-брегма	120,2	117,6	117,6	115,1	114,7	120,2	117,7	109,9	116,3	117,1	117,8	120,0	115,8	115,7	
5. Довжина основи черепа	102	—	92	—	94	93	94	90	98	97	98	97	100	94	
9. Найменша ширина чола	100	96	101	99	90	95	98	97	95	99	102	100	101	98	
10. Найбільша ширина чола	123	126	128	115	121	119	125	122	122	127	136	130	124	122	
11. Ширина ширини	122	130	113	120	116	117	124	126	117	130	120	131	129	120	
12. Ширина потилиці	110	105	108	110	109	106	116	108	116	116	101	114	110	108	
45. Діаметр вилиць	133	130	115	125	122	117	129	130	124	140	123	136	133	128	
40. Довжина основи обличчя	92	—	88	—	97	89	88	85	89	95	91	93	—	84	
48. Верхня висота обличчя	73	—	58	65	66	59	67	68	60	67	64	74	68	62	
43. Верхня ширина обличчя	104	99	100	106	97	95	105	103	98	102	102	107	106	104	
46. Середня ширина обличчя	92	—	85	91	89	83	88	87	82	91	91	99	92	88	
60. Довжина альвеолярної дуги	52	—	44	52	54	46	50	50	48	52	50	54	—	—	
61. Ширина альвеолярної дуги	60	—	52	63	58	—	57	60	54	58	58	65	—	—	
62. Довжина піднебіння	44	—	35	44	44	40	43	39	40	48	46	41	—	—	
63. Ширина піднебіння	40	—	27	42	37	34	38	41	37	44	35	38	—	—	
55. Висота носа	50	—	43	50	48	43	50	49	44	46	46	54	48	48	
54. Ширина носа	25	—	23	25	24	18	24	23	20	24	25	25	22	24	
51. Ширина орбіти від m	40	—	38	41	39	38	41	40	38	41	40	41	41	42	
51 а. Ширина орбіти від d	38	—	36	39	36	36	40	37	34	39	37	38	39	40	
52. Висота орбіти	36	—	34	32	31	33	35	32	34	32	31	35	36	34	
8: 1. Черепний показник	78,6	82,5	87,3	88,5	85,1	87,3	88,8	83,8	81,1	88,7	84,0	85,4	90,9	83,4	
17: 1. Висото-поздовжній показник	73,6	—	74,7	—	74,1	77,0	75,9	77,2	75,0	72,6	77,7	80,8	81,2	78,1	
17: 1. Висото-поперечний показник	94,4	—	85,5	—	87,2	88,2	85,4	92,1	92,5	81,7	92,5	94,7	89,3	93,5	
9: 8. Лобно-поперечний показник	70,4	68,1	77,7	67,3	60,8	62,5	64,9	69,3	65,1	57,8	69,4	66,1	67,3	69,5	
40: 5. Показник виступання обличчя	90,2	—	95,6	—	103,2	95,7	93,6	94,4	90,8	97,3	92,8	96,4	—	89,3	
48: 45. Лицевий показник	54,9	—	50,0	51,5	—	50,0	51,9	52,3	48,4	47,9	52,0	54,4	51,1	48,4	
8: 17. Вертикальний черепно-лицевий показник	54,5	—	44,2	—	50,8	43,6	51,9	52,7	44,4	51,5	43,4	51,3	55,2	46,9	
54: 55. Носовий показник	50,0	—	53,5	50,0	50,0	41,8	49,0	46,9	45,4	52,2	54,3	46,3	45,8	50,0	
52—51 а. Орбітний показник	94,7	—	94,4	82,1	86,1	91,5	87,5	86,5	96,0	82,1	83,8	93,4	92,3	85,0	
62—63. Піднебінний показник	90,9	—	77,1	95,4	84,1	85,0	88,3	95,1	90,2	91,6	76,1	92,6	—	—	
Кут Fm_o-n-Fm_o	137	—	138	145	139	134	138	145	143	—	135	145	136	143	
Кут $Lm-Sm-Lm$	129	—	125	127	126	121	126	131	125	129	120	127	—	132	
Висота DC	—	—	9,7	9,1	11,4	9,8	8,8	10,8	13,3	12,9	12,5	12,0	11,8	12,0	
Показник 100 DS/DC	—	—	48,5	44,6	67,1	53,5	45,3	50,5	65,5	62,0	50,6	56,9	51,3	57,1	
Висота SS	5,2	—	3,8	3,6	3,8	3,0	4,0	4,2	3,3	4,0	5,6	5,5	5,3	4,7	
Показник 100 SS/SC	47,3	—	38,0	47,3	54,2	41,1	64,5	42,0	55,0	36,3	50,9	53,9	51,9	47,0	
Кут носових кісток	31	—	25	22	28	22	22	31	40	35	25	32	—	28	
Кут чола nas.—met.	84	80	92	90	85	80	85	85	90	90	88	82	82	85	
Кут чола glab.—met.	76	75	95	80	80	87	81	81	81	80	85	75	76	82	
Загальний кут обличчя	85	—	85	86	80	87	82	85	90	85	80	83	—	88	
Надбрів'я (по Мартіну 1—6)	1	1	1	1	1	1	1	1	1	3	1	2	2	1	
Глибина іклою ямки (вимірюванням)	3	—	3	4	4	3	5	4	4	7	5	3	—	3	
Глибина іклою ямки (вимірюванням 0—4)	2	—	2	2	2	1	3	2	2	4	3	1	—	2	
Передньо-носова щільності (по Броука 1—5)	—	—	3	—	4	—	—	5	5	5	—	5	—	—	
Нижній край грушовидного отвору	Ant.	—	F. pr.	Ant.	Ant.	Ant.	Ant.	Ant.	Ant.	Ant.	F. pr.	Ant.	Ant.	Ant.	

Рис. 1. Чоловічий череп із Черноріченського могильника II—IV ст. н. е. (підбійна могила № 34).

Рис. 2. Чоловічий череп із кургана, розкопаного поблизу м. Бахчисарая.

Рис. 3. Чоловічий череп із Херсонеського могильника II—IV ст. н. е. (Загородний хрестовий храм, могила № 4).

Рис. 4. Чоловічий череп із Чорноріченського могильника (ямна могила № 7).

Рис. 5. Чоловічий череп із могильника біля висоти «Сахарна голівка» IV—VII ст. н. е. (підбійна могила № 41).

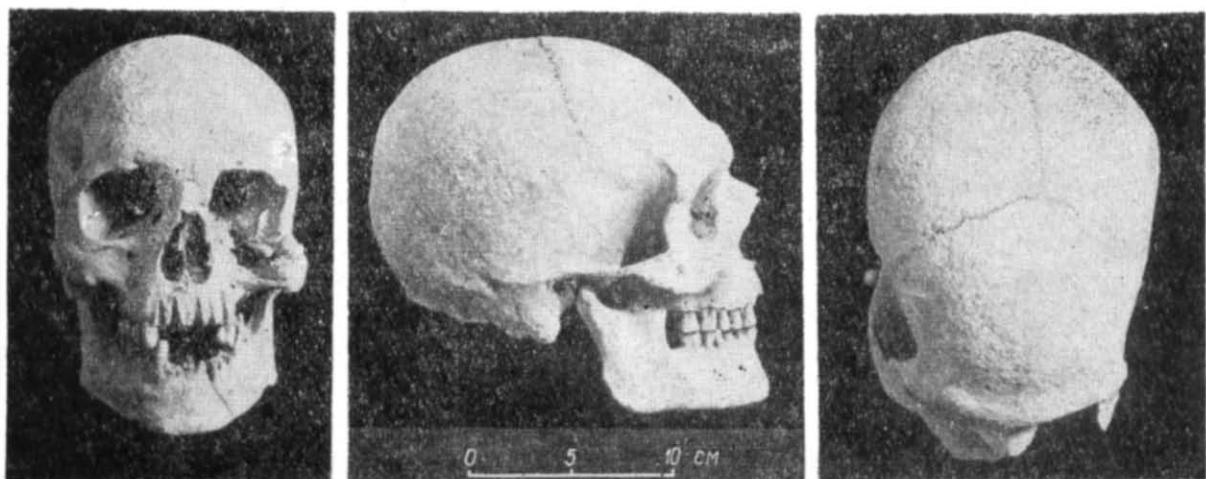

Рис. 6. Чоловічий череп із могильника слободи Каламіти XIV—XVIII ст. н. е. (могила № 7).

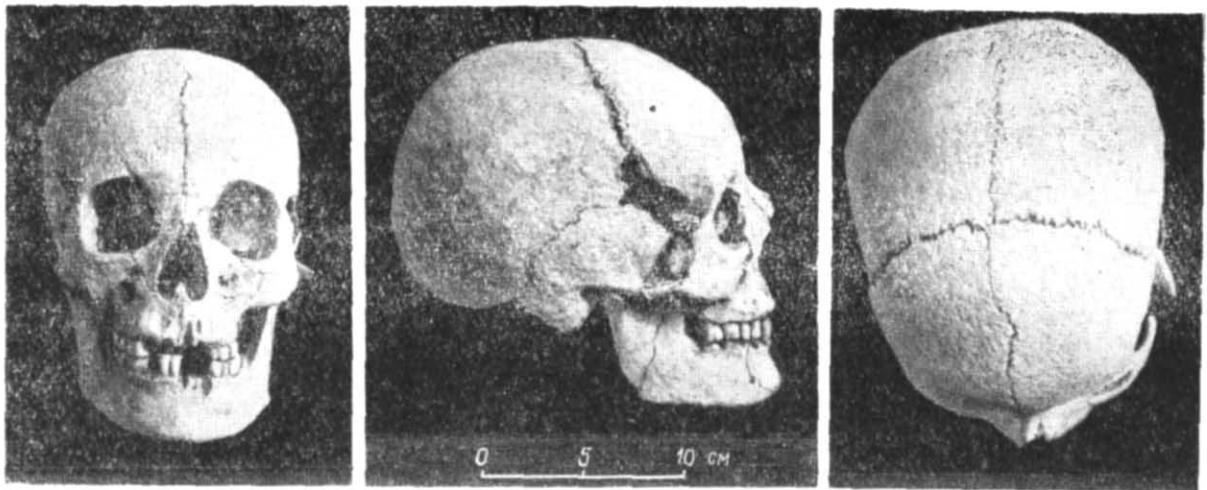

Рис. 7. Жіночий череп із могильника Каламіти (могила № 5).

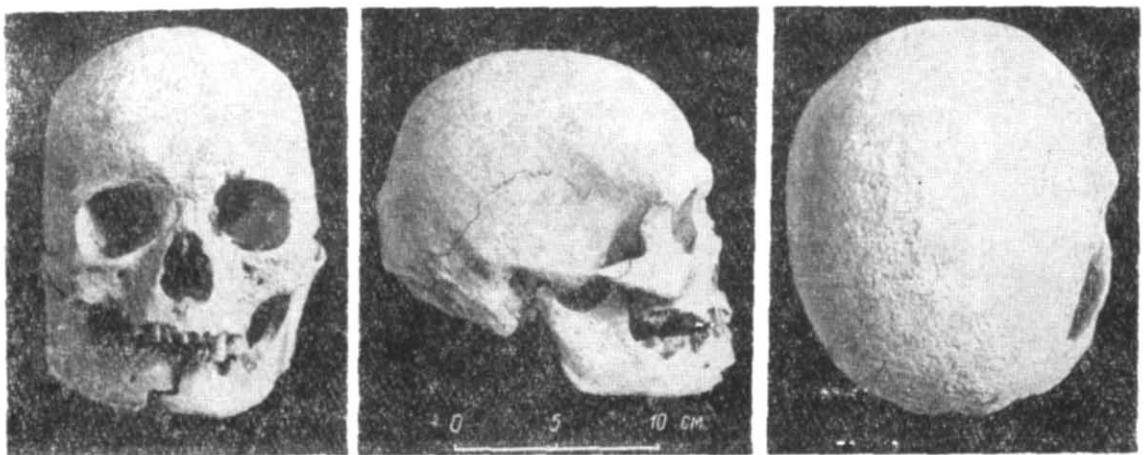

Рис. 8. Чоловічий череп із могильника Каламіти (могила № 20).

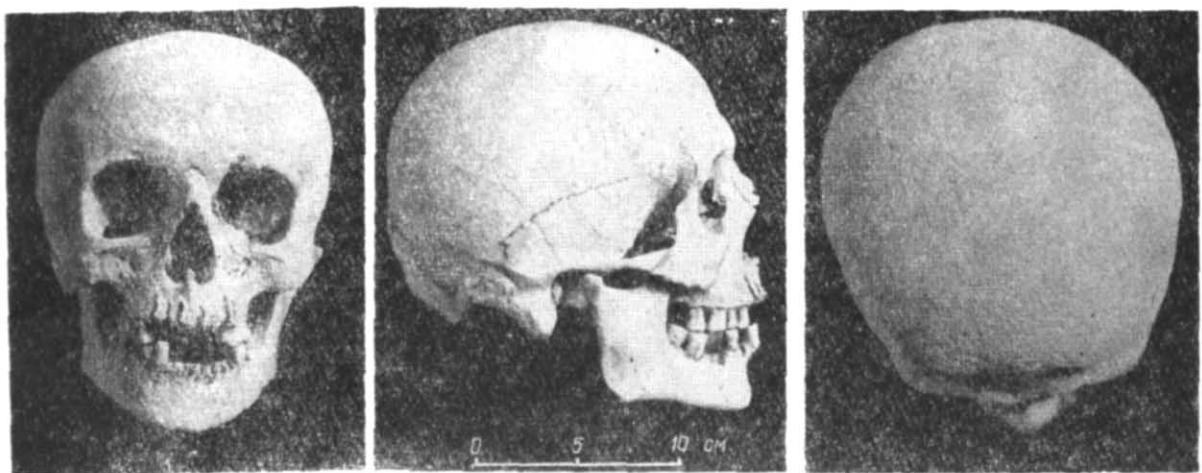

Рис. 9. Чоловічий череп із могильника Каламіти (могила № 23).

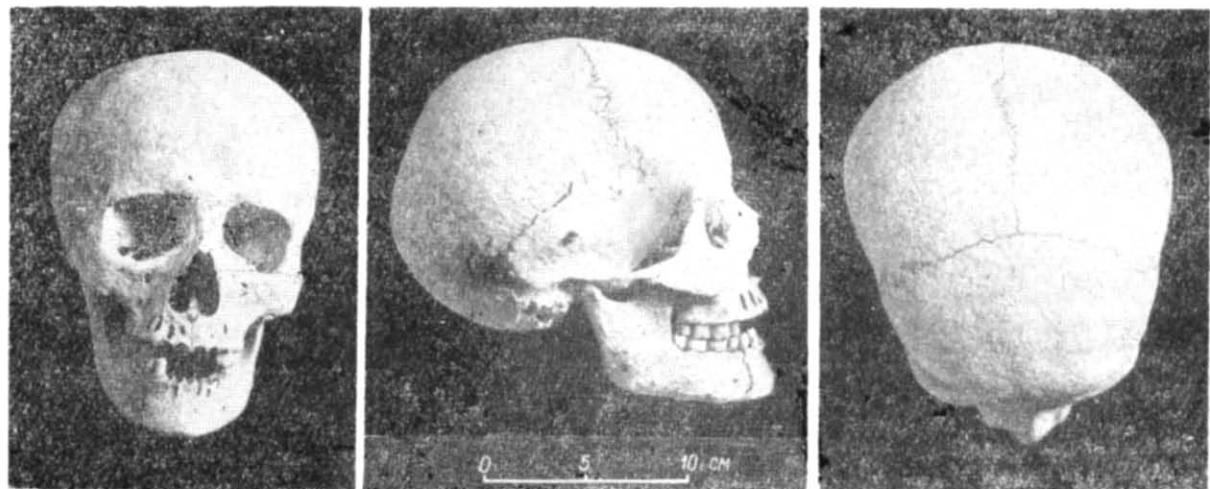

Рис. 10. Жіночий череп із могильника Каламіти (могила № 19).

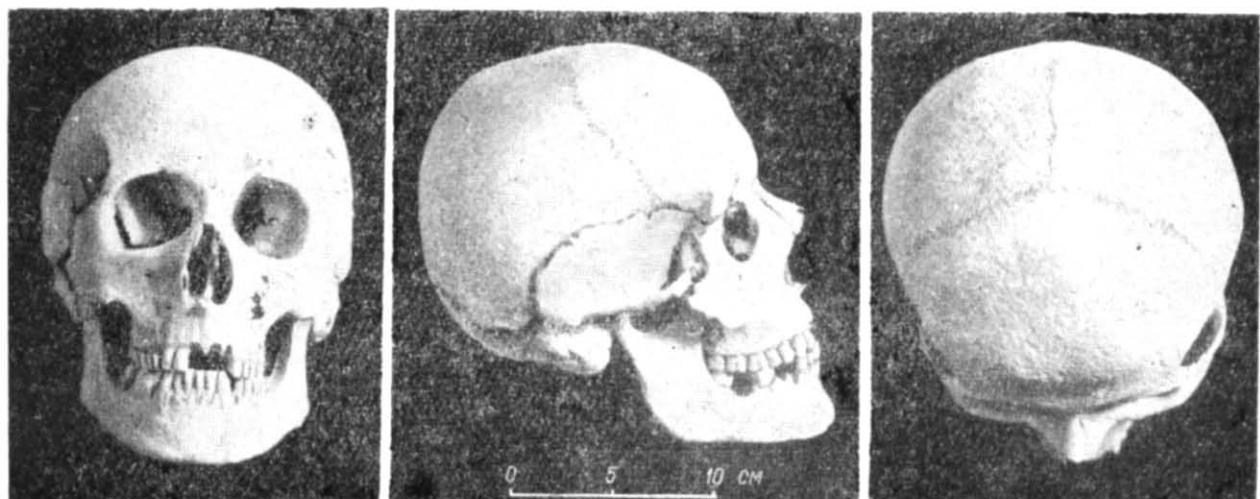

Рис. 11. Чоловічий череп із могильника Каламіти (могила № 38).

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ МОГИЛЬНИКОВ ИНКЕРМАНСКОЙ ДОЛИНЫ

Резюме

В основу работы положены антропологические материалы пяти могильников Инкерманской долины, исследованных Инкерманской археологической экспедицией в 1948—1952 гг.: Чернореченского (II—IV вв. н. э.), Инкерманского (IV в. н. э.), у высоты «Сахарная головка» (IV—VII вв. н. э.) у Загайтанской скалы (VIII—X вв.) и у слободы крепости Каламита (XIV—XVIII вв.). Антропологический материал названных могильников свидетельствует о том, что население Инкерманской долины на протяжении многих веков было смешанным.

Краниологические серии могильников эпохи поздней античности и начала средневековья сходны с сериями скифо-сарматского времени. В них преобладают мезо-долихокранные черепа разных типов. Одни из них — более массивные, с широким лицом — принадлежали,

по-видимому, поздним скифам. Другие — менее массивные или грацильные, с узким лицом — относятся к представителям средиземноморской расы: таврам, грекам и проч. К этому основному населению примешивалось брахикранное, по-видимому, сарматское, также в различных его вариантах. Один из них — брахикранный широколицый — прослеживается в могильниках Крыма с I тысячелетия до н. э. (в таврских, а затем в скифских погребениях). Второй вариант — брахикранный узколицый — связан, по-видимому, с Северным Кавказом. Появление его на территории Крыма относится к более позднему времени, возможно, к первым векам н. э. В эпоху средневековья в Крыму усиливается примесь брахикранного широколицего населения, связанного, по-видимому, с сармато-аланским населением.

ЗМІСТ

Передмова	3
Н. П. Кацур , Археологічна карта Інкерманської долини	7
Е. В. Веймарн, Археологічні роботи в районі Інкермана	15
Інкерманський могильник	15
Могильник біля висоти «Сахарна голівка»	42
Поселення і могильник біля Загайтанської скелі	63
Середньовічний комплекс фортеці Каламіта	74
В. П. Бабенчиков, Чорноріченський могильник	90
К. Ф. Соколова, Антропологічні матеріали могильників Інкерманської долини	124

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие	3
Н. П. Кацур , Археологическая карта Инкерманской долины	14
Е. В. Веймарн, Археологические работы в районе Инкермана	88
Инкерманский могильник	88
Могильник у высоты «Сахарная головка»	88
Поселение и могильник у Загайтанской скалы	89
Средневековый комплекс крепости Каламита	89
В. П. Бабенчиков, Чернореченский могильник	123
К. Ф. Соколова, Антропологические материалы могильников Инкерманской долины	159

Археологические памятники, т. XIII

(На украинском языке)

Редактор *В. Н. Денисова*

Художний редактор *В. М. Тепляков*

Технический редактор *А. М. Лисовець*

Коректор *М. Ф. Іконникова*

БФ 05149. Зам. № 866. Вид. № 135. Тираж 600. Формат паперу 84×108^{1/16}. Друк. фіз.
аркушів 10 Умовних друк. аркушів 13,7. Обліково-видавн. аркушів 18,48.
Підписано до друку 7/VIII 1963 р. Ціна 1 крб. 40 коп.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, Репіна, 4.